

**С. О. Спорняк,
Я. В. Федько**

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»**

С. О. Спорняк, Я. В. Федько

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

*Курс лекцій для студентів
денної та заочної форм навчання
напряму «Економіка та підприємництво»*

**Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2012**

УДК 332(075.8)

ББК 65.04 Я 73

С73

Рецензенти :

Драчук Ю. З. – професор кафедри менеджменту Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор економічних наук, професор.

Кочетков А. В. – завідувач кафедри статистики і економічного аналізу, Луганського національного аграрного університету, кандидат економічних наук, доцент.

Чеботарьова Н. М. - доцент кафедри економічної економіки та прикладної статистики, кандидат економічних наук, доцент

Спорняк С. О.

С 73 Регіональна економіка : курс лекцій для студ. ден. та заоч. форми навч. напряму «Економіка та підприємництво» / С. О. Спорняк, Я. В. Федько ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. – 280 с.

Курс лекцій охоплює всі змістовні модулі, передбачені навчальною програмою. Містить контрольні питання з кожної теми та список літератури, рекомендованої для самостійної роботи студентів.

Цей курс лекцій стане до нагоди також викладачам, слухачам ліцеїв, курсів, коледжів, які цікавляться питаннями економіки регіонів.

УДК 332(075.8)

ББК 65.04 Я 73

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол
№ 5 від 05 грудня 2012 року)*

© Спорняк С. О., Федько Я. В., 2012

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012

З М І С Т

Передмова.....	5
----------------	---

Перший Модуль

Лекція 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	10
Контрольні питання та завдання.....	23

Лекція 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ТА ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.....	24
--	----

Контрольні питання та завдання.....	47
-------------------------------------	----

Лекція 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА.....	47
Контрольні питання та завдання.....	62

Лекція 4. РЕГІОН В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ.....	63
---	----

Контрольні питання та завдання.....	80
-------------------------------------	----

Лекція 5. СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....	81
Контрольні питання та завдання.....	95

Лекція 6. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ.....	96
---	----

Контрольні питання та завдання.....	117
-------------------------------------	-----

Лекція 7. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ.....	117
--	-----

Контрольні питання та завдання.....	129
-------------------------------------	-----

Лекція 8. ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ.....	130
Контрольні питання та завдання.....	146

Другий модуль

Лекція 9. МІЖГАЛУЗЕВІ КОМПЛЕКСИ І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ.....	147
Контрольні питання та завдання.....	169

Лекція 10. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ.....	169
Контрольні питання та завдання.....	181

Лекція 11. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	182
Контрольні питання та завдання.....	194

Лекція 12. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ.....	195
Контрольні питання та завдання.....	217

Лекція 13. ФАКТОРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.....	218
Контрольні питання та завдання.....	238

Лекція 14. ЕКОЛОГІЯ У СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	239
Контрольні питання та завдання.....	270
Рекомендована література.....	273

Передмова

В умовах становлення й розвитку ринкових відносин для наукового обґрунтування радикальних економічних реформ велике значення набуває регіональна економіка - галузь наукових знань про розміщення продуктивних сил, економіку регіонів.

Кожен регіон України має властиві йому природні ресурси, особливості їх розміщення, національні й історичні риси, свої структуру господарства, рівень економічного розвитку, спеціалізацію. Кожен регіон займає певне місце в господарському комплексі країни, становлячи в той же час єдине економічне ціле з іншими регіонами. Тому знання про країну складаються із глибоких і всебічних знань усіх її регіонів. І це надає особливу значимість науковим знанням про регіони, вивченню регіональної економіки.

Особливо важливу роль відіграє регіональна економіка в науковому забезпеченні економічних перетворень, створенні єдиного економічного простору при раціоналізації міжрегіональних зв'язків, формуванні регіональних ринків.

Зміст регіональної економіки сприяє виробленню раціональної, науково обґрунтованої регіональної політики й стратегії.

Серед галузей наукових знань, досліджуваних в економічних вузах, регіональна економіка - єдина, предметом якої є територія, регіон, його природно-ресурсний потенціал, демографічні, трудові ресурси, економіка, її структурна перебудова, економічні зв'язки. Важко представити сучасного економіста вищої кваліфікації, що не володіє знаннями регіону, у яком відбувається його економічна діяльність.

Регіональна економіка є економічною дисципліною, яка вивчає просторові аспекти прояву дії економічних законів, закономірності й принципи територіальної організації виробництва, ефективність розміщення областей народного господарства в різних країнах і регіонах, методи впливу держави на розміщення й розвиток продуктивних сил.

Дисципліна "Регіональна економіка " є однією із загальноосвітніх дисциплін при підготовці бакалаврів напрямку 0305 «Економіка й підприємництво».

Згідно з навчальним планом підготовки бакалаврів галузі відповідного напрямку на вивчення курсу «Регіональна економіка» відведено кредитів, що складає 144 години, з яких 32 години – лекцій, 28 - практичні заняття та 84 – самостійна робота студентів.

Цей курс лекцій розроблено згідно з нормативною навчальною програмою викладання курсу «Регіональна економіка». Змістовні модулі програми містять 14 тем, які співпадають з темами даного курсу лекцій. Що надає можливість студентам сформувати базу необхідних знань при підготовці до практичних занять, контрольних модульних робіт та заліку.

Мета викладання дисципліни - надання знань щодо розміщення й територіальної організації продуктивних сил України, аналізу стану й визначення головних напрямків регіонального розвитку економіки в умовах ринкових відносин.

Завдання: вивчення теорії регіональної економіки, завдань ефективного використання природних, науково-виробничих і людських ресурсів регіонів країни, територіальної й галузевої структури господарського комплексу, наукових основ державної регіональної економічної політики.

Після оволодіння даного курсу студент повинен:

- **знати:** закономірності, принципи й фактори розміщення продуктивних сил, основи методології економічного обґрунтування розміщення виробництва, форми й регіональні особливості територіальної організації виробництва, особливості розміщення виробничих комплексів України, сучасний стан і тенденції в міжнародному територіальному поділі праці, сутність, форми й механізми державного регулювання при реалізації економічної політики;

- **вміти:** застосовувати на практиці знання щодо розміщення продуктивних сил, формування й розвитку міжгалузевих комплексів, регіональної економіки; використовувати довідкову літературу; виконувати економічні розрахунки для обґрунтування розміщення продуктивних сил.

Про самостійну роботу студентів

Важливою вимогою до студентів є глибоке самостійне вивчення матеріалу. При вивченні кожного розділу необхідно уважно прочитати текст, виділити головні положення, визначення й коротко законспектувати зміст.

Особливу увагу слід звернути на визначення окремих наукових положень курсу лекцій, знання й розуміння яких потрібні від студента обов'язково - зокрема визначення предмета регіональної економіки, знання методів дослідження, визначення й знання закономірностей і принципів розміщення продуктивних сил, визначення економічного району, промислового центру, промислового вузла, територіального й агропромислового комплексу і т.д.

При вивченні матеріалу курсу лекцій велике значення для студентів має складання економічних характеристик: міжгалузевих комплексів, економічних районів, що входять до складу України. Так, наприклад, при **вивченні**

окремого комплексу план повинен включати наступні теми, що послідовно викладаються:

1. Значення комплексу для народного господарства України та його структура.

2. Економічна оцінка сировинної бази комплексу.

3. Сучасна оцінка стану комплексу в умовах переходу до ринку.

4. Розміщення комплексу по території України, особливості розміщення.

5. Основні напрямки й проблеми розвитку комплексу.

При вивченні **економічного району логічна послідовність викладу повинна включати наступні розділи:**

1. Особливості економіко-географічного положення.

2. Місце району в економіці України;

3. Економічна оцінка природно-ресурсного і виробничого потенціалу;

4. Населення, трудоресурсний потенціал і проблеми його ефективного використання;

5. Особливості формування і функціонування територіально - виробничого комплексу району;

6. Проблеми розвитку району – соціально-економічні, демографічні, екологічні.

Практика показує, що якщо студенти запам'ятовують безліч фактів, не погоджуючи їх в одну струнку завершену концепцію, тому навчальний матеріал засвоюється неміцно й швидко забувається. Користування ж планом сприяє усвідомленому засвоєнню тексту підручника, допомагає відібрати основний матеріал; здобувається навичка економічного аналізу. Глибоко засвоїти навчальний матеріал - це вміти самостійно розбиратися в ньому, правильно обґрунтовувати головні теоретичні положення курсу.

Велике значення для самостійного вивчення посібника має порівняльний метод, який яскравіше показує відмінності в специфіці регіонів. Особливо важливо встановити риси подібності або відмінності в географічному положенні, природних умовах і ресурсах, структурі господарства й ринкової спеціалізації окремих економічних регіонів.

При зіставленні слід робити висновки про подібність і відмінність і пояснювати їхні причини. Порівняння сприяють свідомому й більш глибокому вивченню навчального матеріалу.

Велике місце в підручнику займають різні економіко-статистичні показники, що дають можливість розібратися в економічному житті країни, що особливо важливо для студента та його майбутньої професії економіста. Слід мати у виді, що завчання цифрових показників не повинне служити самоціллю. Цифрові дані є об'єктивними й точними критеріями для визначення рівнів розвитку галузей господарства.

Від студента потрібне вивчення даних по чисельності населення України, щільності, співвідношення міського й сільського населення, рівня розвитку окремих найважливіших галузей господарства в динаміці. Ці знання повинні бути усвідомленими, а не механічно заученими. Тому необхідно ретельно продумати, зіставити й законспектувати цифрові показники.

Лекція 1

ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.

План викладення і засвоєння матеріалу

1.Предмет і об'єкт регіональної економіки.

2.Завдання регіональної економіки.

3.Регіональна економіка в системі наукових дисциплін.

4.Методологія дисципліни “Регіональна економіка”

Література: [3,4,14,15,16,19,23,25,42,53,68,70].

1. Предмет та об'єкт регіональної економіки

Регіональна економіка є новою галуззю в складі економічних наук, її формування, становлення та використання має важливе значення для України в умовах ринкових перетворень, коли роль регіонів у піднесенні економіки країни значно зростає. Особливо важливу роль відіграє регіональна економіка в дійовому науковому забезпеченні економічних і соціальних перетворень, створенні єдиного соціального простору при раціоналізації міжрегіональних зв'язків, формуванні регіональних ринків. Це викликано насамперед диспропорціями в регіональному розвитку, які особливо гостро проявляються зараз, у період економічної і соціальної кризи в країні.

Незважаючи на наявність певних напрацювань в цій науковій галузі в сучасних умовах переходу економіки України до нових економічних відносин у суспільстві, формування ринкового середовища виникає необхідність в уточненні поглядів на склад, зміст науки, її зв'язків з іншими галузями знань, використання положень науки для

прискорення ринкових перетворень, піднесення ролі регіонів у стабілізації економіки України.

Регіональна економіка - новий напрям економічної науки, яка вивчає розвиток господарства окремих територій країни. За визначенням академіка М. Некрасова, *«регіональна економіка як галузь економічної науки вивчає сукупність економічних і соціальних факторів і явищ, що обумовлюють формування і розвиток продуктивних сил і соціальних процесів у регіональній системі країни і кожному регіоні»* [15].

За С. Дорогунцовим і Я. Олійником *«Регіональна економіка — галузь наукових знань про економіку регіонів, закономірності економічного розвитку і функціонування суб'єктів господарювання на конкретній території»* [16,123-124].

У рамках розвитку теорії і практики регіональної економіки регіон є поняттям адміністративно-економічним, суспільним і під ним слід розуміти територіально спеціалізовану й адміністративно окреслену частину національної економіки, яка характеризується єдністю та цілісністю суспільного відтворювального процесу й управління. В де яких публікаціях наголошується на тому факті, що термін «регіон» є синонімом терміна «район». Е. Маркузен під «регіоном» має на увазі й частину штату, й окремий штат, і декілька штатів [4, 12-13].

Предмет регіональної економіки - економічний розвиток регіонів, розвиток поселень і виробництва та їх пропорцій по території, формування відносно спеціалізованих територіальних економічних систем, сукупність економічних та соціальних факторів і явищ, що обумовлюють формування і розвиток продуктивних сил у межах конкретних регіонів.

Об'єкт регіональної економіки – територія, регіони різного масштабу як цілісні суспільно-географічні системи зі своїм природно-ресурсним, демографічним, економічним потенціалом та властивою лише йому територіальною організацією господарства

Регіональна економіка як галузь знань займається:

— дослідженням закономірностей, принципів і факторів розміщення продуктивних сил і соціальної інфраструктури в територіальному аспекті;

— аналізом, прогнозуванням і обґрунтуванням напрямів розміщення продуктивних сил з урахуванням загальної стратегії соціально-економічного розвитку регіонів і екологічних вимог;

— вивченням економіки регіонів і міжрегіональних економічних зв'язків, а також територіальної організації господарства.

Відповідно необхідно розрізняти, щодо України, три основних рівня регіональної економіки — *республіканський народногосподарський комплекс; суспільно-географічні комплекси регіонального рівня і муніципальне (місцеве) господарство.*

Вивчення курсу «Регіональна економіка» дає змогу оволодіти закономірностями та факторами сучасного розміщення продуктивних сил як національного багатства, особливостями територіального господарювання, а це, в свою чергу, дає можливість сформувати перспективу регіонального розвитку, прийняття довгострокових рішень щодо розміщення продуктивних сил.

Виходячи із визначеного об'єкту вивчення РПС та регіональної економіки, **предметом даної науки** є виявлення законів, закономірностей та визначення принципів і факторів просторової (територіальної) організації компонентів продуктивних сил, їх сучасне і перспективне розміщення, а також визначення шляхів і

засобів ефективної організації економічної діяльності суб'єктів господарювання на території регіону. Іншими словами, предметом вивчення регіональної економіки є особливості і закономірності розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів, фактори їх розміщення і регіонального розвитку.

Із розміщенням продуктивних сил тісно пов'язана їх **територіальна організація** – науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних виробництв, сфери обслуговування населення та виробничої, ринкової й соціальної інфраструктури. Таке розміщення дає значний економічний і соціальний ефект внаслідок раціонального їх комплексування, концентрації та формування економічно ефективної спеціалізації регіональної економіки [14, 45-46].

Внаслідок територіальної організації продуктивних сил формується відповідна територіальна структура виробництва й інших сфер суспільної діяльності людей. Зазначена структура характеризується певними якостями і рівнем розвитку, особливостями взаємодії складових елементів, результативністю їх функціонування.

Розглядаючи зміст поняття розміщення продуктивних сил, слід зазначити, що воно охоплює певні складові. Це такі складові, як:

- 1) розміщення населення і трудових ресурсів;
- 2) розміщення природних ресурсів;
- 3) розміщення виробництва і сфери обслуговування.

Особливе місце займають конкретні складові розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту і групи галузей соціальної сфери [68].

Продуктивні сили – це система речових і особистих елементів, у процесі поєднання яких здійснюється виробництво продукту. Сили, що беруть участь у створенні засобів і умов існування людини, забезпечують

розвиток самої людини та середовища її проживання, і є продуктивними.

До складу **речових елементів** продуктивних сил можна віднести:

предмети праці – речі, які людина обробляє в процесі виробництва (ліс, вугілля, руда, метали тощо);

знаряддя і засоби праці, тобто предмети і комплекси предметів, які пристосовані людиною для впливу на предмети праці (виробничі споруди, верстати, залізниці, канали, шосе, трубопроводи, обробні землі тощо).

Сукупність речових елементів продуктивних сил (предмети, знаряддя і засоби праці) утворюють **засоби виробництва**.

Особисті елементи – це *люди*, які виробляють засоби праці та приводять їх у рух, володіючи для цього виробничими навиками, досвідом і знаннями. Людина – головна виробнича сила.

Головною складовою продуктивних сил є **праця**. У процесі праці освоюються природні ресурси, відтворюються умови існування людей, відбувається соціальний розвиток.

Людина як робоча сила характеризується кількісним (чисельність працівників) і якісним (статеві - віковий склад, рівень кваліфікації та ін.) складом.

Роль праці як складової частини підвищується з розвитком продуктивних сил (підвищуються вимоги до якості трудових ресурсів) [19].

Виробничі відносини – сукупність об'єктивних матеріальних економічних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва та руху суспільного продукту від виробництва до споживання.

Процес суспільного виробництва є функціонуванням певного складу виробничих відносин з метою отримання

продукту, необхідного для задоволення потреб суспільства.

Процес виробництва як економічна категорія відображає процес створення предмета, продукту, споживчої вартості в результаті функціонування певним способом поєднаних елементів живої праці та засобів виробництва.

Економічна оцінка дії продуктивних сил не обмежується лише певною участю у створенні товарів чи послуг, що задовольняють потреби людей або суспільства. Тому слід виходити зі змісту економічної доцільності діяльності, яка полягає у створенні вартості та додаткової вартості (прибутку).

2. Завдання регіональної економіки

Головні завдання, які вирішує регіональна економіка:

- забезпечення ефективності суспільного виробництва за рахунок просторових її складових (раціональне розміщення виробництва, комплексний розвиток регіонів;

- регіоналізація єдиної соціальної, економічної, демографічної і екологічної політики.

Пріоритетний напрям регіональної економіки - вивчення горизонтальних зв'язків, що формуються на основі угод між державою і регіонами, які в певному значенні впливають на перспективи соціально-економічного розвитку України в цілому та її регіонів зокрема.

Досягнення **результатів** потребує розв'язання багатьох проблем, які сформувалися у регіонах України упродовж тривалого історичного періоду. Серед них можна назвати:

по-перше, суперечності між існуючою територіально-галузевою структурою економіки регіонів України та

необхідністю створення конкурентоспроможних регіональних економік з високою продуктивністю праці та гнучкою організацією виробництва;

по-друге, невідповідність між сформованим економічним потенціалом окремих регіонів, галузей і комплексів та ефективністю їх використання у період переходу до ринку;

по-третє, нераціональне розміщення промислового виробництва, галузей соціального комплексу та невідповідність фінансово-економічного механізму їх функціонування;

по-четверте, неспроможність інтеграції української економіки до клубу розвинутих країн через невідповідність структури, динаміки виробництва валової доданої вартості економік регіонів, економічного механізму загалом і стану демократії стандартам цих країн [23].

3. Регіональна економіка в системі наукових дисциплін

Наука «Регіональна економіка» взаємодіє з широким колом інших наук. Вона належить до економічних наук, в основу яких покладені результати наукових досліджень природничих, географічних, геологічних і технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промислових об'єктів, сільськогосподарського виробництва, транспорту тощо. Оскільки регіональна економіка перебуває на межі економіки й суспільної географії, вона має тісні зв'язки, з одного боку, з низкою економічних наук, а з іншого - з низкою суспільно-географічних наук.

Просторова інтерпретація економічних явищ неможлива без напрацювань *суспільної (соціально-економічної) географії* та її галузевих наук - географії

населення, природних ресурсів, промисловості, сільського господарства, транспорту, сфери обслуговування та ін. Зокрема, регіональна економіка широко користується розробленими економіко-географами теоретичними положеннями про економіко-географічне положення, економічне районування, територіально-виробничі комплекси, територіальні соціально-економічні системи.

Регіональна економіка і її продуктивні сили тісно пов'язані з **економічною теорією**. В основу теорії розміщення продуктивних сил покладено загальні економічні закони. В умовах ринкової економіки, як правило, розміщення продуктивних сил здійснюється відповідно до тих законів, виходячи з яких досягається оптимальний економічний та соціальний ефект при мінімальних витратах.

Найзагальнішим законом, що визначає характер розміщення продуктивних сил, є *закон ефективного використання суспільної праці*, згідно з яким найвища продуктивність праці забезпечується завдяки зниженню затрат праці на подолання просторового розриву між окремими елементами виробництва, за рахунок чого можна значно збільшити обсяги перевезення готової продукції між товаровиробником і її споживачем [53].

Можна стверджувати, що в основі регіональної економіки лежить **макроекономіка** - складова частина економічної теорії, яка вивчає великомасштабні економічні явища, такі, як виробництво валового національного продукту й національного доходу, інфляція, безробіття, економічне зростання, державні доходи, витрати, грошовий обіг тощо.

Регіональна економіка широко використовує результати наукових досліджень галузевих економік: **фінансів, економіки праці, економіки природокористування, історії народного господарства,**

економічної статистики, економічної кібернетики, економічної і соціальної географії, картографії тощо.

Вище наведені дисципліни в основному забезпечують регіональну економіку інформацією, методами досліджень, показниками, які характеризують параметри економічного процесу. В свою чергу регіональна економіка збагачує інші економічні науки власними категоріями, інформацією про регіональні економічні характеристики. Наука і практика розміщення продуктивних сил мають першочергове значення для територіального планування і формування цільових галузевих і територіальних комплексних програм.

Основні напрями економічного аналізу, пропорцій і закономірностей відтворення виробництва, динаміки і факторів його зростання подані в визначеній системі показників **економічної статистики**. На основі зведених статистичних даних аналізують і оцінюють: показники рівня, структури, динаміки і ефективного розвитку економіки, її збалансованості і пропорційності з метою виявлення можливостей і резервів стратегічних напрямків розвитку галузей народного господарства (в першу чергу пріоритетних як для країни в цілому, так і для певної території, регіону). Таким чином, економічна статистика допомагає використати відповідні методи і способи розробки планів, які б повністю задовольняли потреби розвитку народного господарства. Завдання статистики в цьому випадку полягає в тому, щоби на конкретних прикладах розкрити економічні можливості в розвитку продуктивних сил країни, знайти оптимальне їх розміщення, ефективно використовуючи весь наявний економічний і природно-ресурсний потенціал.

Для дослідження регіональної економіки застосовуються зароджені в лоні суспільної географії методи **регіонального аналізу**, під яким розуміється

економіко-географічний аналіз факторів регіонального розвитку для пізнання закономірностей і особливостей формування конкретних районів з метою визначення раціональних шляхів соціально-економічного становлення [3, 42].

У вирішенні питань регіонального маркетингу регіональна економіка має тісний зв'язок з *маркетинговою географією* — прикладною суспільно-географічною наукою, яка вивчає закономірності територіальної організації виробничо-споживчого комплексу та його особливості в різних країнах і регіонах.

Прикладні завдання регіональної економіки багато в чому збігаються із завданнями дисципліни *«розміщення продуктивних сил»*, яка перебуває в тісному зв'язку із соціально-економічною географією та вивчає просторові аспекти розвитку суспільного виробництва, закономірності, особливості та ефективність просторового розміщення й розвитку продуктивних сил, соціально-економічного розвитку регіонів і територіальної організації господарства.

4. Методологія дисципліни “Регіональна економіка”

Обґрунтовуючи сутність регіональної економіки як науки, потрібно відповісти на питання: як вона відповідає теорії економічних систем, які її основні методологічні принципи і методи дослідження.

Під *методологією* наукового дослідження розуміють систему підходів, принципів, показників, методів дослідження соціально-економічних процесів, обґрунтування оптимальних рішень. Для поглибленого аналізу цих складних народногосподарських систем і підсистем використовують низку спеціальних методів залежно від структури і стратегії розвитку народного

господарства, територіального їх розміщення, обсягу виробництва, кон'юнктури ринку, наявності споживача тощо.

Регіональна економіка як наука має свій метод дослідження і аргументацію спеціальних завдань її розвитку. *Метод регіональної економіки* – це спосіб пізнання предмета регіональної економіки, за якого регіональна економіка розглядається як частина національної економіки, що саморозвивається на основі дії об'єктивних економічних законів.

Методологічні основи науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку сформували основоположники теорії розміщення виробництва: І. Тюнен, А. Вебер, А. Гетнер, А. Льош, В. Крісталлер, У. Ізард, Дж.Чорлі, П. Хаччет та ін [23, 33,56].

Вагомий внесок у теорію регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил зробили вчені: О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблій, О. Діброва, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, Ф. Заставний, М. Паламарчук, М. Пістун, Ю. Пітюренко, В. Поповкін, О. Шаблій, Я. Жупаньський, М. Чумаченко, В. Симоненко, Я. Фащевця, Я. Степаненко та ін [29, 33,45].

В умовах обмеженості ресурсної бази економічного зростання ведеться активний пошук найбільш прийнятних форм організації виробництва і розвитку соціальної сфери. В основу сучасної теорії регіоналізації економічної політики покладена модель забезпечення сталого її розвитку.

Метод (від грецьк. με οδος – шлях дослідження, теорія, вчення) – спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання; сукупність прийомів або операцій практичного чи теоретичного освоєння (пізнання) дійсності. У науковій літературі виділяють чотири рівні методів:

- філософський (загальнонауковий);
- міждисциплінарний (загальний для декількох галузей знання);
- конкретно-науковий (спеціальний);
- методико-технічний.

Поєднання в певній пропорції методів різних рівнів становить основу будь-якого наукового дослідження.

Системний підхід – напрямок методології наукового пізнання й соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем; він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому та зведення їх в єдину теоретичну картину. Принципи системного підходу знайшли застосування в біології, екології, психології, кібернетиці, техніці, економіці, управлінні.

Відповідно до системного підходу навколишня дійсність розглядається як цілісна система, що перебуває в безперервному розвитку, а всі її елементи взаємопов'язані, взаємообумовлені й взаємозалежні [70].

Для аналізу розвитку РПС та регіональної економіки можна використовувати такі загальнонаукові і конкретно-наукові методи, як методи аналізу статистичних матеріалів, картографічних спостережень, техніко-економічних розрахунків ефективності, районного планування, економічного районування, економіко-математичного моделювання, системного аналізу, балансових розрахунків тощо.

Так, **методи аналізу статистичних матеріалів** дозволяють вивчати просторово-економічні об'єкти та явища в їхньому взаємозв'язку й динамічному розвитку. Використання цих методів супроводжується розрахунками показників динаміки (темпів зростання і приросту, абсолютних відхилень, питомої ваги тощо). На основі цих

розрахунків будуються графіки, стовпчикові і структурні колові діаграми, які далі аналізуються.

Картографічні методи полягають у наочному зображенні й дослідженні розміщення продуктивних сил і регіональної економіки за допомогою топографічних, геологічних, географічних карт ґрунтів, щільності населення.

Методи техніко-економічних розрахунків ефективності поєднують визначення декількох показників різних варіантів розміщення продуктивних сил і регіональної економіки (трудомісткості, фондо- та матеріаломісткості, рентабельності, терміну окупності витрат, собівартості продукції).

Методи районного планування застосовуються при проектуванні розміщення виробництва на рівні регіону, а не окремого підприємства.

Метод економічного районування широко застосовується не лише в наукових дослідженнях, а й у практиці територіального планування і управління.

Економічне районування – це науково обґрунтований розподіл країни на економічні райони, які склалися історично або в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці. Воно передбачає членування території з урахуванням об'єктивних закономірностей територіального поділу праці, формування територіально-виробничих комплексів різного масштабу, необхідності збереження екологічної рівноваги та гармонійного розвитку економіки і культури національно-територіальних утворень.

В основі **економіко-математичних методів** лежить системний підхід, створюються моделі, які після їх дослідження переносяться в реальну ситуацію.

Балансові методи отримали своє використання у передпланових дослідженнях, коли розробляються баланси

трудоу ресурсів, грошових доходів і видатків населення, територіальні баланси потужностей підприємств. Баланси поділяються на звітні та планові. Особливого значення набули розробки звітних міжгалузевих балансів виробництва, розподілу і споживання продукції в областях та економічних районах.

За допомогою *методів системного аналізу* порівнюються різні варіанти вирішення проблем удосконалення розміщення виробництва і обираються найоптимальніші з погляду на витрати та отримані результати. Економічне обґрунтування як головне завдання пошуку оптимального розміщення виробництва проводиться за допомогою критерію мінімуму сумарних витрат при досягненні максимальних результатів [25].

Контрольні питання та завдання

1. Що є об'єктом і предметом регіональної економіки?
2. Визначте місце і роль регіональної економіки в системі наук.
3. Розкрийте методологічні принципи" і наукові методи дослідження в регіональній економіці.
4. Які проблеми досліджує регіональна економіка?
5. Проведіть дослідження наукових робіт з регіональної економіки українських вчених економістів.
6. Етапи становлення та особливості розвитку регіональної економіки.
7. Теорії розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів.
8. Нові концепції регіонального розвитку.

Лекція 2

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ТА ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

План викладення і засвоєння матеріалу

- 1. Економічні закони і закономірності розміщення виробництва, їх об'єктивний характер.*
- 2. Закономірності розміщення продуктивних сил.*
- 3. Принципи розміщення продуктивних сил.*
- 4. Фактори розміщення продуктивних сил.*

Література: [13,17,19,33,34,42,57,58,59,64,71].

1. Економічні закони та закономірності розміщення виробництва, їх об'єктивний характер

Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю багатоманітних та стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил. Найбільш загальні та суттєві взаємозв'язки і залежності між явищами та процесами в природі і суспільстві називаються законами.

Економічні закони – це необхідні та стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг.

У сучасному суспільстві на формування, розвиток продуктивних сил і регіональну економіку найбільший вплив чинять такі загальні економічні закони: сталого розвитку продуктивних сил, територіального поділу праці, економії часу і праці, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, глобалізації і регіоналізації тощо [17, 214-218].

При цьому все більшу роль відіграє закон сталого розвитку продуктивних сил, як такий, що визначає стратегічний напрямок досягнення комплексного розвитку економічної, соціальної і екологічної складових регіональної господарської системи. Учені виділяють загальні закони розвитку природи і суспільства (закони діалектики), загальнонаукові закони для конкретної науки (наприклад, для економічної науки – це закони підвищення продуктивності праці, економії часу, вартості, відповідності попиту і пропозиції), а також конкретно-наукові закони, які стосуються окремих галузей науки. Останні відображають особливості (ступінь) прояву загальнонаукових законів у конкретних економічних умовах і виступають як закономірності.

Вони є в основі формування та розміщення праці і капіталу на території країни, тобто продуктивних сил і спеціалізації окремих регіонів.

До економічних законів належать:

- закон соціально-економічної збалансованості:

$$Q \cdot \varphi = v \cdot \Gamma_m, \quad (2.1)$$

де Q фізична кількість товарів, робіт і послуг; φ - ціна одиниці товару, робіт і послуг; Γ_m - грошова маса, необхідна для обороту товарів робіт і послуг; v - коефіцієнт оборотності грошової маси.

- закон товарообміну:

$$Q = v \frac{\Gamma_m}{\varphi}, \quad \text{звідки } \varphi = v \frac{\Gamma_m}{Q}, \quad (2.2)$$

- закон товаровиробництва:

$$Q\varphi = O + T + A + ЧП, \quad (2.3)$$

де O - частка матеріальних затрат у вартості створеного продукту; T - частка оплати праці; A - норма амортизації, $ЧП$ - чистий прибуток [19, 125-134].

Закономірність – це прояв дії загального економічного закону чи законів у конкретних умовах.

Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак не однозначну залежність, а імовірнісну. В основу закономірностей розміщення продуктивних сил покладено економічні закони.

Закономірності розміщення виробництва — це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. Вони виявляються у відношенні між виробничою діяльністю людей і територією, на якій вони діють. Всі закони і закономірності - це об'єктивні відношення, які проявляються незалежно від волі і свідомості людей. Закономірності розміщення продуктивних сил виявляються як стійкий взаємозв'язок між виробничою діяльністю людей і особливостями територій, на яких здійснюється ця діяльність. Пізнання і практичне використання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної економіки.

2. Закономірності розміщення продуктивних сил

Розміщенню продуктивних сил притаманні певні закономірності, які значною мірою впливають на розвиток галузей народного господарства країни та регіону, обсяги виробництва, географічне їх розміщення, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу і, особливо, залучення до суспільне корисної праці наявного трудового ресурсного потенціалу з метою ліквідації безробіття і зростання добробуту населення.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил.

Закономірність економічно ефективного РПС забезпечує постійне зростання продуктивності суспільної праці на основі її всебічної інтенсифікації за найменших

сукупних витрат уречевленої й живої праці як на виробництво самого продукту, так і на переміщення його до місця споживання. Результатом реалізації цієї закономірності є поліпшення соціальних умов життя населення, забезпечення оптимального природокористування, вирішення національних, політичних та інших проблем. Зниження або недостатнє зростання ефективності суспільного виробництва засвідчує, що РПС не можна визнати раціональним.

Закономірність територіального поділу праці.
Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації. У результаті територіального поділу праці в господарствах формується така територіально-галузева структура, яка найбільш відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку. Територіальний поділ витрат веде до підвищення ефективності господарювання.

Процес територіального поділу праці характеризується розвитком на кожній території тих галузей, для яких склались найбільш вигідні природно-ресурсні та соціально-економічні передумови. У результаті чого розвивається ефективна і раціональна територіальна спеціалізація з відповідними допоміжними і обслуговуючими галузями, формуються господарський комплекс з внутрішньою структурою і міжрегіональними зв'язками.

Закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил.
Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини. У Конституції задекларовано, що людина визнається найвищою соціальною цінністю суспільства. Особливо наголошено на

тому, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки, тим самим підпорядковує розвиток і розміщення продуктивних сил інтересам і потребам людини. Ця закономірність реалізується через урахування інтересів щодо все більш повного задоволення особистих і суспільних потреб людей, підвищення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та забезпечення конституційних прав усіх громадян: права на гідне життя, соціальний захист, безоплатну освіту та медичне обслуговування, право на працю та її адекватну винагороду, право на вільний вибір місця проживання і сфери прикладання праці [71].

Закономірність раціонального розміщення виробництва впливає із спеціального економічного закону економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між районами видобутку, виробництва і споживання продукції. В першу чергу ця закономірність пов'язана із значною територіальною диференціацією в розміщенні природно-сировинних ресурсів і населення. Це спонукає на додаткові витрати транспортування сировини, палива і готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується, насамперед, через принцип розміщення промисловості з погляду наближення їх до джерел сировини та споживача.

Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил. Ця закономірність впливає з економічного закону концентрації виробництва. Реалізація цієї закономірності дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих містах. Разом з тим, пропорційне розміщення виробництва на території України сприятиме

вирівнюванню в розрізі областей виробництва внутрішнього національного доходу на душу населення. У ринково-господарській діяльності практично реалізувати цю закономірність держава може через регулювання, яке передбачає надання відповідних пільг інвесторам капіталу. Врахування цієї закономірності дає змогу фактично вирівнювати рівні економічного розвитку областей, більш рівномірно розвивати продуктивні сили регіонів.

Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил. Ця закономірність впливає із законів суспільного поділу праці та інтеграційних процесів. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню в інтересах суспільства найкращих результатів при мінімальних затратах. Поєднання і взаємозв'язаний розвиток галузей на певній території дає народногосподарську економію за рахунок скорочення витрат на перевезення сировини і готової продукції за рахунок спільного використання виробничої і соціальної інфраструктури.

Закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил. Характеризується дією закону усупільнення виробництва і праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі і проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).

Закономірність територіальної концентрації відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних промислових комплексів, локалізації їх господарської діяльності. Однак на кожному

щаблі суспільного розвитку вона має свої межі, що зумовлені розвитком продуктивних сил, зокрема технологією виробництва, досконалістю інфраструктури тощо. Спроби обминути ці межі, форсувати концентрацію призводить до зниження ефективності суспільного виробництва.

Закономірність економічної цілісності регіону.

В. Поповкін визначає цю закономірність як закон і вважає його синтезуючим [42, 60-68].

Сутність географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) і соціальної сфер. Ці три компонента поєднуються між собою не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Поєднання вихідних умов формування регіону дає значну кількість варіантів, тому в будь-які в країні немає тотожних регіонів. Коли розглянемо окремо кожний регіон України, ми побачимо, що він не подібний до іншого та є неповторним

Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил.

Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів - ***глобалізації економіки та її регіоналізації.*** Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а ***регіоналізація*** (особливо в межах національних господарських комплексів) ***розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами.*** На національному рівні регіоналізація спрямовується як на захист інтересів того чи іншого регіону від руйнівної дії глобальних процесів, так і на здійснення глобальних інтересів.

Регіоналізація в межах країни виражається в зростанні самоуправління розвитком регіональної

економіки, зосередженні владних повноважень і господарської самостійності регіонів. Глобалізація і регіоналізація сучасної ринкової економіки відображає реальну дійсність розвитку економічних відносин, зокрема в розміщенні продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. Ці процеси породжують гострі проблеми, які необхідно враховувати при розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки України та її регіонів.

Міжнародне економічне та соціальне значення має рекреаційний комплекс у складі Азово-Чорноморського, Карпатського та Поліського підкомплексів. Унікальні бальнеологічні природні ресурси можуть стати природною базою розвитку загальноєвропейського туристично-рекреаційного господарського комплексу [64].

Територіальний поділ праці вимагає налагодження тісних економічних зв'язків між спеціалізованими товаровиробниками та підприємствами — постачальниками сировини, матеріалів комплектуючих деталей, вузлів. Таким чином утворюється міжрегіональна економічна інтеграція, яка починається з налагоджування економічних зв'язків між підприємствами відповідного регіону (території) [42, 40-42].

Розрізняють внутрішню інтеграцію: всередині країни, регіону, області, району, відповідної галузі, території, всередині підприємства, того чи іншого виробничого підрозділу.

У світовій практиці великого значення набувають міжнародні інтеграційні процеси, тобто ***зовнішня інтеграція***, яка дає можливість значно розширити технологічні межі виробництва, сприяти спеціалізації виробничих процесів у виготовленні вузлів, деталей, напівфабрикатів, готових виробів. Це сприяє посиленому товарообороту між розвинутими країнами, що здійснюється на договірних засадах або кооперативними

поставками. Найважливішими чинниками, що визначають формування міжнародних інтеграційних процесів, виступають: розвиток науково-технічного прогресу, який в нинішніх умовах господарювання є глобальним; інтеграція можливостей використання ресурсного потенціалу; глобальне зростання небезпеки загальної економічної катастрофи; інтеграція інформаційної сфери.

Посилення міжнародної інтеграції сприяє поглибленню глобалізації економіки, створенню мереж міжнародних виробництв з швидким розміщенням потужностей з випуску стандартизованої та уніфікованої продукції. У цих умовах тенденцією в розміщенні продуктивних сил є мобільність виробництва, зумовлена мобільністю не прив'язаного до місцевості капіталу. Ця теза підтверджує створення в нашій країні за останній період великої кількості спільних міжнародних підприємств з іноземним капіталом. Аналізуючи ефективність вкладних інвестицій, міжнародний Інвестор може вільно перемістити підприємство в іншу місцевість, де існують кращі умови і де можна одержати більшу додаткову вартість [42, 262-279] .

3. Принципи розміщення продуктивних сил

*Наукові розробки і впровадження доцільних заходів з економічної організації території згідно з закономірностями розміщення називають **принципами розміщення продуктивних сил або принципами соціально-економічної регіональної політики.***

***Принципи** - це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки.*

Найважливішими принципами є:

1. *Принцип раціонального розміщення виробництва,* зміст якого полягає у такому розташуванні виробництва,

яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Рациональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності розміщення виробництва передбачає:

- * наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива, енергії, води;

- * наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів, що сприяє ефективному використанню трудових ресурсів за статтю, віком, кваліфікацією;

- * наближення масового виробництва мало транспортабельної продукції до місць її споживання (хлібопечення, молоко, будівельні матеріали тощо);

- * запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини, матеріалів, палива з одного регіону до іншого;

- * обмеження надмірної концентрації промислових об'єктів у великих містах, одночасне надання переваги малим і середнім містам, колишнім райцентрам;

- * охорона навколишнього середовища і забезпечення нормальних екологічних умов проживання населення.

2. Принцип комплексного розміщення виробництва.

Впливає з однойменної закономірності і передбачає:

- * комплексне використання природно-ресурсного потенціалу, включаючи вторинні ресурси та відходи від виробничих процесів;

- * раціональне використання трудових ресурсів шляхом створення у регіоні структури виробництв з різноманітним контингентом робочої сили;

- * налагодження ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону;

- * створення єдиної виробничої і соціальної інфраструктури з метою ефективного обслуговування

локальних виробничих комплексів та населених пунктів, розташованих на певній території.

3. *Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва.* Цей принцип передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, трудових, земельних, фінансових ресурсів регіону - з іншого. Пропорційність передбачає оптимальну структуру господарства регіону, тобто відповідні пропорції між галузями спеціалізації, допоміжними та обслуговуючими галузями, а також між виробничою та соціальною сферами тощо.

4. *Принцип збереження екологічної рівноваги.* Цей принцип передбачає формування екологічнобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалів регіону. Вибираючи із декількох можливих варіантів розміщення виробництва, перевагу надають тим із них, які не створюють екологічної напруженості на вибраній території. Цьому принципу екологічної рівноваги, незалежно від важливості розміщення на даній території того чи іншого виробничого об'єкта, мають підпорядковуватися інші вигоди, що з'являються у різних варіантах при розміщенні продуктивних сил. Цей принцип повинен успішно діяти і при здійсненні реконструкції уже діючих виробничих об'єктів, де екологічна рівновага порушена, з метою приведення їх до рівноваги.

5. *Принцип обмеженого централізму.* Сутність цього принципу полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення. При цьому передбачається створення умов для розвитку продуктивних сил у регіоні з метою підвищення його соціально-економічного розвитку. Однак розвиток

кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням пріоритетних загальнодержавних інтересів. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів самоврядування. Вона повинна створити за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, яка б сприяла загальнодержавним та регіональним інтересам, допомагаючи підвищувати життєвий і культурний рівень населення.

б. Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей. Цей принцип передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення. Тут характерною рисою повинне бути оптимальне використання наявного ресурсного потенціалу, який, однак, не повною мірою сприяє вирівнюванню економічного розвитку. Проте незалежно від території, де проживає населення, соціальний розвиток має досягти гармонійно-пропорційного рівня в усіх поселеннях, де проживають люди незалежно від рівня їх економічного розвитку. Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

Принципи розміщення в різних країнах можуть бути однаковими і різними. Важливість кожного принципу визначається стратегією і завданнями, що стоять перед державою. Наприклад, в Україні в даний час пріоритетними можуть бути соціально направлені принципи, сприяючі вирішенню соціальних проблем, підвищенню рівня життя [42, 298-311] .

4. Фактори розміщення продуктивних сил

Фактор розміщення є одним з центральних понять регіональної економіки. Слово “фактор” в перекладі з латинського “factor” – той, хто робить, виробник. **Фактор** – це повне співвідношення між об’єктом розміщення і територією, де вони розміщуються, тобто конкретні умови розміщення об’єкту.

Праця, сировина і транспорт є найважливішими факторами виробництва.

Сировинний фактор ще називають фактором матеріаломісткості. Витрати на матеріаломісткість виробництва у більшості галузей промисловості складають понад половини сукупних витрат на весь обсяг виробництва.

Ступінь матеріаломісткості – це відношення витрат на сировину до обсягу виробленої продукції. Ці величини виражають у грошових і натуральних показниках. По ступеню матеріаломісткості розрізняють низько-, середньо- та високоматеріаломісткі галузі. Враховуючи матеріаломісткість, розміщують підприємства поблизу джерел сировини, на певній відстані від них або ж далеко від сировинних баз. Якщо кратність перевищує 2, то матеріаломісткість вважається високою. Для матеріаломісткого виробництва характерна висока концентрація та чітко виражена сировинна орієнтація. Це такі галузі: кольорова металургія (крім виробництва легких металів), чорна металургія з повним технологічним циклом (частково), важке машинобудування, деякі галузі хімії (виробництво соди, калійних добрив, важкий органічний синтез), промисловість будівельних матеріалів (цементна, гіпсова, цегельна), легка і харчова промисловість (первинна переробка сільськогосподарської сировини, виробництво цукру, олії і т.д.).

В світовому виробництві постійно іде процес зниження матеріаломісткості виробництва, внаслідок чого вплив сировинного фактора поступово спадає.

Паливно-енергетичний фактор близький до сировинного за характером впливу на виробництво, тому що паливо теж є мінеральним ресурсом. Типовими ознаками енергомісткості галузей є частка паливно-енергетичних затрат у собівартості готової продукції і питомі витрати палива й енергії на її виробництво. В технологічних процесах різних галузей може переважати споживання електроенергії (електромісткі виробництва), палива (паливомісткі), тепла (тепломісткі виробництва).

Виходячи з того, які питомі витрати палива й енергії характерні для різних виробництв, розрізняють три групи галузей:

Енергомісткі – це виробництва, які зазнають сильного впливу паливно-енергетичного фактора. Вони поділяються на електромісткі та паливомісткі. Енергомісткі виробництва поділяються на високоенергомісткі (частка паливно-енергетичних витрат становить 30-45% витрат на виробництво продукції), середньо місткі (15-30%) та неенергомісткі (менше 15%).

До електромістких виробництв відносяться: виплавка легких металів (алюміній, титан, магній), електролітична виплавка міді, нікелю, феросплавів, виробництво синтетичного каучуку, віскозного шовку. Високоелектромісткі галузі орієнтуються на райони масового виробництва електроенергії, вони розміщуються біля гідроелектростанцій або в центрах з потужною тепловою енергетикою. Так, наприклад, виробництво титану, магнію, алюмінію в Україні зосереджено у Придніпров'ї (Запоріжжя) — одному з найпотужніших енергетичних районів. На виробництво 1 тонни алюмінію потрібно затратити 16 тис. кВт.-год, магнію — 20 тис.

кВт.-год, а на виробництво титану — 60 тис. кВт.-год. електроенергії.

До паливомістких відносяться виробництва, які поглинають багато тепла.

Так, на глиноземних заводах, що виробляють напівфабрикати для алюмінію, на одну тонну глинозему необхідно витратити 3 тонни умовного палива, на одну тонну віскозного шовку — 1,5 тонни, а для виплавки тонни нікелю витрачається 50 тонн умовного палива. Багато теплоносіїв споживається на хлібопекарних заводах, у содовому виробництві, при виробництві синтетичного каучуку, целюлози, цементу, скла та в інших виробництвах. Всі види паливомістких виробництв розміщуються, звичайно, поблизу паливних баз або на шляхах перевезення палива. Особливо це характерно для розміщення теплових електростанцій (ТЕС). Так, головними районами теплової енергетики в Україні є Донбас і Придніпров'я. Саме тут працюють найбільші ТЕС потужністю в 3 млн. кВт. Для такої станції потреба в умовному паливі складає не менше 6,5 млн. тонн на рік.

Але в умовах кризи при недостатньому виробництві електроенергії набувся спад і в інших галузях.

Дія *фактору робочої сили (трудового)* залежить від демографічного потенціалу регіону, чисельності трудових ресурсів, їхньої кваліфікації, статеві-вікової структури.

Точнішим є метод натуральних показників, наприклад витрати людино-години на одиницю продукції. Цей метод використовується в сільському господарстві.

Трудомісткість також можна визначити через розрахунок маси продукції, яка припадає на одного виробника (оборотна залежність).

За ступенем трудомісткості виробництва всі галузі поділяються на три основні групи:

1) високотрудомісткі з великими затратами праці (в людино-годинах) на одиницю продукції при відносно малій вазі кількості випущеної продукції в розрахунку на одного робітника;

2) середньої трудомісткості з меншими, ніж у першій групі, затратами праці на одиницю продукції при відносно великій вазі кількості випущеної продукції в розрахунку на одного робітника;

3) нетрудомісткі з мінімальними затратами праці на одиницю продукції при найбільшій за вагою кількості випущеної продукції в розрахунку на одного робітника [13].

З метою раціонального використання трудових ресурсів жіночої статі в районах зосередження підприємств важкої промисловості розміщуються підприємства легкої, харчової галузей (текстильні комбінати, взуттєві фабрики, кондитерські фабрики). Так, наприклад, у Донецьку розміщений великий бавовняно-прядильний комбінат, у Луганську — взуттєва і кондитерська фабрики, що дозволило зайняти значну кількість жіночої робочої сили в індустріальному Донбасі.

Необхідно відмітити, що деякі виробництва можуть успішно розвиватись лише за умови наявності висококваліфікованих робітників і великих вкладень у науково-дослідну базу. Такі виробництва залежать від фактора наукомісткості і розміщуються переважно в центрах науки та освіти. Такими центрами є великі міста, а також міста-супутники, куди можуть бути винесені наукомісткі виробництва разом з науковою базою. В Україні основна кількість наукомістких виробництв розміщена у великих містах - Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові. В розвинених країнах світу створені великі фірми міжнародного значення, що мають у своєму складі потужні науково-дослідні установи.

Вони виступають спеціалізованими центрами наукомісткої продукції [57,123-128].

Споживчий фактор при територіальній диференціації природних ресурсів і населення діє в напрямку, протилежному сировинному та паливно-енергетичному факторам. Дія споживчого фактора виявляється у наближенні виробництва до місць споживання готової продукції. Він посилюється в наступних випадках:

- коли продукт порівняно дешевий і перевезення на великі відстані істотно вплине на його вартість;
- коли масове споживання готової продукції локалізується в певних центрах.

До районів і центрів споживання тяжіють переважно ті галузі, що зайняті обслуговуванням населення (виробництво товарів народного споживання) або ж виробляють малотранспортабельну продукцію (у порівнянні з вихідною сировиною і паливом).

Вплив **водного фактора** базується на використанні природних ресурсів. Мається на увазі прісна вода, яка використовується у процесі виробництва. Вода річок і озер, яка використовується для водного транспорту, безперечно, є водним ресурсом, але не вважається складовою частиною водного фактора. Споживання прісної води у світі має тенденцію до зростання. Вода використовується у промисловому і сільськогосподарському виробництві, але пропорції споживання у різних країнах різні. Водоспоживання залежить від розвитку зрошування в регіоні.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях. Так, на виробництво 1 т рису потрібно 8 тис. м³ води, бавовнику — 5 тис. м³ і т. д. Водоспоживання у сільському господарстві залежить у

значній мірі від зрошення. На Україні зрошувальні системи побудовані переважно в зоні недостатнього зволоження (південні райони). Основна маса води надходить з Дніпра і його приток. Однак водні ресурси нашої держави обмежені і тому Україна відстає від більшості країн СНД за показником водоспоживання [58, 38-57].

Нерівномірність у розподілі водних ресурсів на території України вимушує вдаватись до перекидання вод із одного річкового басейну в інший, з тим щоб забезпечити дефіцитні райони. З цією метою були побудовані канали: Дніпро-Кривий Ріг, Дніпро-Донбас, Північно-Кримський. Діючими каналами перерозподіляється велика кількість води як для потреб промисловості, так і для сільського господарства. Все більше води потребує і комунальне господарство. В розрахунку на одного жителя в Україні витрачається щорічно до 87 куб. м води.

Транспортний фактор посилює дію попередніх факторів, його складова в структурі витрат в багатьох випадках є високою. У залежності від розмірів транспортних витрат виробництво розміщують ближче до сировини або до споживача. Враховуючи транспортний фактор і зокрема порівняльну собівартість перевезення сировини, палива, готової продукції, А. Ю. Пробст виділив три групи галузей:

1. галузі, що тяжіють до джерел сировини і палива у зв'язку із значним перевищенням собівартості перевезення сировини і палива у порівнянні з собівартістю перевезення готової продукції;

2. галузі, в яких перевезення сировини і палива обходиться дешевше, ніж перевезення готової продукції, і які внаслідок цього орієнтуються на райони і центри споживання;

3. галузі, що мало реагують на транспортний фактор і розміщуються незалежно від собівартості перевезення сировини, палива і готової продукції [34, 40-42].

Дешеві вантажі перевозити на великі відстані не вигідно, тому що частка транспортних витрат буде становити в цих випадках 25% і більше. Для порівняння - у вартості дорогих вантажів вона становить 0,1 - 1,5%.

Вплив транспортного фактору дається в ознаки через забезпеченість території транспортними сполученнями (конфігурація транспортної мережі, щільність доріг і т.д.). Високий економічний розвиток регіону і розвиненість транспортної мережі є прямопропорційними величинами.

З метою ліквідації нераціональних перевезень продукції проводиться районування виробництва і споживання найважливіших її видів. Районування виробництва сприяє раціональній територіальній організації промисловості і сільського господарства, а районування споживання визначає найбільш оптимальні зони збуту виробленої продукції.

Фактор науково-технічного прогресу істотно впливає на регіональний розвиток в результаті наукових винаходів та змін в технології промислового і сільськогосподарського виробництва. Тобто, на території регіону може виникнути виробництво, яке раніше тут було неефективним.

Наприклад, до 20 ст. підприємства чорної металургії орієнтувались у розміщенні переважно на вугілля, тому що його було потрібно більше, ніж руди на одиницю металу (виник металургійний район Донбас). При зміні технології витрата вугілля значно знизилась і виробництво чорної металургії почало тяжити у розміщенні до залізородних басейнів (Кривий Пір).

Розвиток науково-технічного прогресу у виробництві супроводжується тенденцією до зниження матеріаломісткості, енергомісткості, трудомісткості продукції. Особливо важливо знижувати матеріаломісткість на підприємствах машинобудування України, оскільки витрати металу у нас ще досить великі і значно перевищують показники розвинених країн світу.

В Україні розроблені комплексні програми по впровадженню досягнень НТП у галузі виробництва. Виконання таких програм сприятиме зниженню матеріаломісткості, поліпшенню екологічного стану, економії та збереженню природно-ресурсного потенціалу.

Фактори ринкової кон'юнктури визначають рух цін, цінних паперів, розмір виробництва та зайнятості населення. Ринкова кон'юнктура враховує конкретні умови відтворення товарів, послуг, робочої сили. Кон'юнктура ринку - конкретні умови реалізації суспільного продукту, яка здійснюється у співвідношеннях між наявними на ринку матеріальними цінностями та послугами й потребою в них. Якщо попит перевищує пропозицію, то створюється стимул для розвитку виробництва, якщо навпаки, то виробництво доцільно скорочувати. Сприятлива кон'юнктура на ринку для деяких видів сільськогосподарської продукції визначила спеціалізацію аграрного сектора економіки ряду країн. Так, Куба стала світовим виробником цукру-сирцю, країни Центральної Америки — продукції тропічного землеробства, Шрі-Ланка — чаю, а Сінгапур — арахісу.

Також має вплив **фактор економіко-географічного положення**. Економіко - географічне положення об'єкта - це сукупність його відношень до інших економіко-географічних об'єктів, що лежать поза ним. Тобто об'єкт характеризується розташуванням на певній території та системою реальних і потенційних зв'язків з іншими

об'єктами. Залежно від економічної природи об'єкта найважливішими вважаються його відношення до джерел природних і трудових ресурсів, ринків збуту продукції, а також можливість виробничої кооперації з іншими об'єктами, транспортна забезпеченість, екологічна ситуація. Зміна економічного простору біля об'єкту впливає істотно на економічний потенціал даного об'єкту.

Географічне розташування об'єкта або території може розглядатись на трьох рівнях: макро-, мезо- й мікро-.

Макроположення відбиває економічні відносини об'єкта з великими регіонами або навіть міждержавний рівень відносин. Україна, наприклад, має вигідне геополітичне розташування, бо або межує, або перебуває у безпосередній близькості до економічно розвинутих країн, які можуть бути ринком збуту нашої продукції й постачальниками сировини, обладнання й товарів ширшої категорії. Крім того, наша країна має вихід до моря, що не замерзає.

Мезоположення характеризує об'єкт за відношенням до компактної та відносно невеликої за розміром території його оточення. Це може бути положення обласного центру або міста усередині якогось регіону.

Мікрорівень характеризує зони впливу міст на навколишню територію та об'єкт відносно невеликого оточення. Це може бути розташування підприємства у місті, положення сільськогосподарської ферми стосовно консервного заводу або най ближчого ринку збуту продукції тощо [59].

Екологічний фактор. У другій половині ХХ ст. вплив людини на природу посилюється, і екологічний фактор набув глобальних вимірів. На земній кулі щороку 6 млн га родючих земель перетворюються на пустелі, 11 млн. га лісу вирубується, гине від пожеж і забруднення атмосферного повітря. Щороку отруюється пестицидами 2

млн чол. і 50 тис. з них помирає. У світі щороку викидається до атмосфери близько 200 млн т окису вуглецю, 150 млн. т двоокису сірки, 150 млн т пилю. Кислотні дощі перетворюють континенти на вичерпані регіони. Викид до атмосфери деяких речовин, зокрема фреонів, призвів до утворення озонових дірок. Запиленість атмосфери прискорила танення льодовиків у горах, що негативно позначається на сільському господарстві.

До потужних забруднювачів повітряного простору слід зарахувати підприємства хімічної, медичної та мікробіологічної промисловості. Вони викидають до атмосфери сірчисті й азотисті гази, сполуки хлору, формальдегіду, продукти гідролітичних виробництв тощо, які шкодять здоров'ю населення.

До шкідливих фізичних впливів відносять шум, вібрацію, електромагнітні хвилі. Негативні наслідки забруднення розвиваються у часі й розосереджені у просторі. Хімічні речовини потрапляють до природного середовища у процесі господарської діяльності людини, передусім до атмосферного повітря, водойм, ґрунтів. При цьому відбувається їхній взаємний перерозподіл.

Впливи є безпосередні і опосередковані, коротко- і довготривалі, виявляються у вигляді механічних порушень, руйнування, теплового ефекту. Наслідки є оборотні і необоротні, первинні та вторинні.

Як відомо, у 159 країнах, що входять до ООН, створені спеціальні служби охорони навколишнього середовища. Усі вони, разом із регіональними органами ООН, розробляють чимало проектів у цій царині на користь людству. Проте життєве середовище людини набуває дедалі драматичнішого вигляду, про що нагадує трагедія Чорнобиля.

Отже, в системі «виробництво — природа» перевага не може бути віддана ні виробництву перед навколишнім

середовищем, ні навколишньому середовищу перед виробництвом. Необхідно забезпечити таку взаємодію компонентів системи «виробництво — природа», при якій високі темпи економічного росту і задоволення потреб населення поєднуються із збереженням і відновленням якості навколишнього середовища.

Тому необхідно проводити ряд заходів з метою раціоналізації природокористування і екологізації господарської, перш за все виробничої діяльності.

Екологія виробництва - це розширене відтворення природних ресурсів шляхом вдосконалення технології, організації матеріального виробництва, підвищення ефективності праці в екологічній сфері. Екологізація виробництва є складовою економічної політики держави. Основи екологічної політики України визначені “Законом про охорону навколишнього природного середовища” [33, 123-134].

Дія екологічного фактору впливає на:

- недопустиму концентрація шкідливих видів виробництва;
- потребу врахувати рельєф місцевості, мікрокліматичні умови та розу вітрів при проектування промислових підприємств;
- створення санітарних зон навколо шкідливих виробництв, які позбавлені від постійного проживання людей.

Контрольні питання та завдання

1. Дайте визначення економічного закону. На яких економічних законах ґрунтується розміщення продуктивних сил як галузь економічної науки?

2. У чому полягає відмінності між економічними законами і закономірностями?

3. Назвіть основні закономірності розміщення продуктивних сил і розкрийте їх сутність.

4. Глобалізація і регіоналізація як світові закономірності розвитку продуктивних сил. Національні особливості глобалізації і регіоналізації в Україні.

5. Поясніть сутність регіональної економічної інтеграції.

6. Дайте визначення і розкрийте зміст принципів розміщення виробництва. Чим визначається пріоритетність принципів регіональної економіки?

7. Назвіть основні групи факторів і поясніть їх значення в господарській практиці.

8. З'ясуйте, які закономірності знайшли відображення в кожному принципі РПС?

Лекція 3

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

План викладу і засвоєння матеріалу

1. Територіальний поділ праці.

2. Економічне районування як метод регулювання територіальної організації господарства.

3. Фактори, принципи і критерії економічного районування.

- 4. Районний господарський комплекс.**
- 5. Сучасне економічне районування.**

Література: [17,18,22,27,30,31,44,49,59,].

1. Територіальний поділ праці

Територіальний поділ праці (ТПП) – це процес виробничої спеціалізації території, який зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами.

ТПП передбачає наявність просторового розриву між окремими стадіями виробництва, між виробництвом та споживанням. В основі ТПП лежить відмінність в природних умовах і наявності ресурсів. У результаті чого виготовлення того самого продукту на одній території вимагає менших витрат чим на іншій.

Виділяються наступні різновиди ТПП:

- а) генеральний – між країнами та окремими районами;
- б) внутрішньорайонний – між промисловими вузлами і містами;
- в) біля економічного центру (міста і т.д.);
- г) постадійний, коли стадії виробничого процесу територіально роз'єднані;
- д) фазовий – один і той же вид продукції надходить з різних місць;
- е) епізодичний – непостійний обмін товарами між країнами та регіонами.

Територіальний поділ праці є однією з форм суспільного поділу праці, яка нерозривно пов'язана з галузевою її формою. Поділ праці диференціює процес виробництва, визначає спеціалізацію, галузеву структуру.

У міжнародному ТПП виділяють:

- загальне (у сфері виробництва (видобувна, обробна промисловість, с/г));
- часткове (на рівні галузей);
- одиничне (спеціалізоване на виготовленні окремих виробів, вузлів, агрегатів).

Сучасному поділу праці властива спеціалізація розвинених країн на експорті промислових товарів, а країн, що розвиваються, - на експорті сировини. Останнім часом у міжнародному ТПП явно проявляються такі тенденції, як поглиблення спеціалізації, посилення міжнародної кооперації, поглиблення інтеграційних процесів, посилення впливу міжнародних корпорацій, перенесення деяких галузей з розвинених країн у країни, що розвиваються [49].

2. Економічне районування як метод регулювання територіальної організації господарства

Економічне районування як метод наукового дослідження та регулювання територіальної організації господарства являє собою поділ території країни на окремі таксони - райони, що відповідають ознакам специфіки і цілісності. Воно проводиться, виходячи з об'єктивних закономірностей територіального поділу праці, формування територіальних соціально-економічних комплексів різних масштабів і структури, необхідності збереження екологічної рівноваги та гармонійного розвитку економіки і культури району. Економічне районування сприяє економії матеріальних цінностей у сфері обігу, створює умови для скорочення апарату управління, прискорює розв'язання соціально-економічних завдань,

Прийнято виділяти *інтегральне* районування, яке охоплює господарство в цілому, а саме галузі виробничої

та невиробничої сфер у їх єдності, та галузеве районування.

Галузеве економічне районування розмежовує території, виходячи з якоїсь однієї ознаки, тобто районується одна галузь або декілька взаємопов'язаних галузей. *Галузевий район* – це територія з підвищеною концентрацією виробництва продукції або послуг відповідної галузі, що характеризується специфічними місцевими умовами і структурою, проблемами і перспективами розвитку, його територіальною організацією і положенням в системі міжгалузевого господарського комплексу. При їх виділенні використовують один або декілька ознак, що характеризують територіальне розташування галузі або виробництва. Наприклад, в Україні виділяють машинобудівні райони – Київський, Харківський, Одеський, Львівський; металургійні – Придніпровський, Донецький, Приазовський; бурякоцукровий–лісостеп [59].

Прийнято виділяти наступні групи галузевого районування.

1. Районування природних ресурсів і умов для розвитку економіки.

2. Районування демографічних умов економічного розвитку (поділ території країни на райони за рівнем природного приросту населення на основі врахування коефіцієнтів народжуваності і смертності).

3. Районування галузей виробничої сфери — промисловості, сільського господарства, будівництва (загально галузеві види), а також окремих вузькоспеціалізованих галузей (металургії, машинобудування, хімії, легкої промисловості).

4. Районування галузей невиробничої сфери, яке передбачає виявлення територіальних комплексів галузей охорони здоров'я, освіти, культури тощо.

Свого часу детально розроблене промислове районування А. Хрущовим, С. Іщуком, сільськогосподарське - І. Мукомелем, О. Челінцевим, М. Пістуном, транспортне - І. Нікольським. Серед нових видів галузевого районування можна назвати районування галузей невиробничої сфери: освіти, науки, туристичної діяльності та ін [44].

Окремим видом районування є міжгалузеве районування, при проведенні якого враховується розміщення галузей, що входять до складу окремих міжгалузевих комплексів: агропромислового, транспортного, паливно-енергетичного, лісопромислового та ін. *Міжгалузевий район* – це єдність декількох галузей на різних рівнях територіальної організації. Їх відмінності від інтегральних в меншій кількості галузей і недостатньо тісними зв'язками між ними.

Для міжгалузевих комплексів характерно: 1) багатогалузевий склад; 2) взаємопов'язаність галузей комплексу зв'язками з постачання сировини, підготовки кадрів, науково-технічного забезпечення; 3) територіальність; 4) цільова спрямованість всього комплексу на вирішення певних суспільних потреб.

Е. Б. Алаєва, *економічний район* – територіально цілісна частина народного господарства країни, що відрізняється спеціалізацією; комплексністю (взаємозв'язаною елементів економічної і територіальної структур); керованістю (організаційне вічко територіального управління народним господарством) [17, 214-225].

Отже, економічний район - територіально цілісна частина національної економіки, що має спеціалізацію, визначену її місцем у територіальному поділі праці, міцні внутрішні зв'язки, що об'єднують господарство,

суспільство і природу в єдиний територіальний соціально-економічний комплекс. Основними ознаками району є такі:

1. Прив'язаність території до головного ядра. Інтегральний район є гетерогенним і має просторові відмінності у темпах розвитку. Ядро (яким виступає найбільше у районі місто) розвивається більш динамічно, у ньому більшою мірою виражені ознаки району; це ділянка району, що концентрує максимальну інформацію про нього. В Україні такими містами — осередками суспільного життя — є Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, які організують навколишні населені пункти та інші обласні центри, є центрами міжрегіональних систем розселення, потужними промисловими, культурними, науковими, транспортними центрами. Відсутність у районі такого потужного ядра ставить під питання правильність проведення районування.

2. Комплексний розвиток району. Основою, цементуючим стрижнем району є комплекс відповідного рівня. К. Б. Мезенцев визначає *територіальний соціально-економічний комплекс* як взаємообумовлене поєднання підприємств і організацій (закладів, установ) на компактній території, що дає певний соціально-економічний ефект на основі спільного використання ресурсів території та високої інтенсивності взаємних зв'язків [30].

3. Спеціалізація у загальноукраїнському поділі праці. Район спеціалізується на виробництві тих товарів і послуг, щодо яких у районі склались найкращі умови. Галузі спеціалізації, як правило, створюють основну частину валової доданої вартості району, є найбільш прибутковими, мають найвищий рівень рентабельності порівняно з іншими. Саме у спеціалізації проявляється зовнішня функція району.

4. Можливість здійснювати в межах району територіальне регулювання і координацію соціальних, економічних і демографічних процесів. Головним засобом цього регулювання стає складання і реалізація обґрунтованих програм та концепцій науково-технічного, соціального, економічного розвитку районів.

3. Фактори, принципи і критерії економічного районування

Утворення економічних районів є об'єктивним процесом, передумовою якого виступає географічний поділ праці, що проявляється через спеціалізацію певної території (групи країн, однієї країни чи її районів та місцевостей) на виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвиненого обміну. Середовище, в якому формується і розвивається район, розуміється як умови районоутворення. Природні умови впливають формування районів опосередковано, а історичні та соціально-економічні — мають вирішальний вплив.

Фактори районоутворення — це рушійні сили, які суттєво впливають на процеси розвитку і функціонування району, його структуру і геопросторові межі.

Процес районоутворення районообразовання є складним, оскільки охоплює взаємодію різних за змістом чинників районоутворення, роль і взаємодія змінюються залежно від конкретних умов.

Головні з них:

- Рівень розвитку територіального розподілу праці;
- Характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків;
- Рівень розвитку матеріально-технічної оснащеності праці (основні виробничі фонди, транспортна мережа);
- Будівельна база, регіональна технічна політика;

- Наявність необхідних природних умов і ресурсів як матеріальної основи господарської діяльності або рівень освоєності території;
- Наявність трудових ресурсів з певними трудовими навиками, кваліфікацією праці, національними і етнічними особливостями;
- Функціональні типи поселень;
- Рівень урбанізації території;
- Рівень розвитку соціальної інфраструктури, її територіальна локалізація.
- Національні кордони.

Традиційно ці фактори прийнято об'єднувати у такі групи:

- фактори, що відображають розширення природних основ районоутворення; в результаті їх дії відбувається вдосконалення регіонального природокористування;

- фактори, що відображають рівень розвитку і характер розміщення продуктивних сил; вони обумовлюють локалізацію окремих об'єктів на території, яка залежить від розвитку комбінування і концентрації виробництва, зрушень у розміщенні і підвищенні рівня кваліфікації трудових ресурсів тощо;

- фактори, що безпосередньо відображають територіальну організацію суспільної праці (розвиток територіального поділу і кооперації праці);

- фактори, що фіксують управління виробництвом і суспільством у цілому (проведення державної регіональної політики, розвиток місцевого самоврядування) [59].

Крім цих факторів, що були виділені А. М. Колотієвським, на формування районів впливають сучасні процеси у суспільному розвитку: глобалізація, регіоналізація, міждержавна інтеграція та ін. Під час районування необхідно дотримуватися певних принципів,

які впливають із закономірностей районоутворення і водночас є основою методів членування території.

Принципи районування - вихідні положення, правила, якими користуються вчені у процесі обґрунтування мережі районів певної країни.

Найважливішим і найістотнішим є принцип *об'єктивної територіальної цілісності*. Відповідно до нього економічний район є не статичною однорідною територією, а соціально-економічною єдністю, цілісністю, яка забезпечується сформованістю на території господарського комплексу відповідного рівня, в якому розвиваються галузі спеціалізації, базові, допоміжні, супутні, обслуговуючі. Важливі принципи районування, такі як економічний, єдності спеціалізації і комплексності, можна розглядати як часткові щодо принципу територіальної цілісності.

Важливим принципом інтегрального районування є *принцип тяжіння*, сутність якого полягає у необхідності включення в межі району як ядра, так і навколишньої території, яка знаходиться під його районоформуючим впливом

Принцип *перспективності*, або *конструктивності*, визначає часову властивість мереж районування. Відповідно до нього районування має вирішувати проблеми, які можуть виникнути у районі. Районування може реконструювати минуле, передавати стан регіоналізації соціально-економічної диференціації на певну дату близького минулого і прогнозувати майбутні тенденції.

Економічний принцип передбачає наявність у складі економічного району східних по рівню розвитку територій.

Адміністративний принцип – принцип відповідності соціально-економічного районування адміністративно - територіальному пристрою України. Урахування

адміністративного принципу районування створює умови для управління територією у майбутньому, а також спрощує процес розробки і реалізації програмних і прогнозних документів. Сучасний адміністративний поділ не є досконалим, що проявляється у тому, що частини окремих областей тяжіють до центрів поза їх межами. Наприклад, східна частина Кіровоградської області тяжіє до Кривого Рогу більшою мірою, ніж до обласного центру. Подібні вади сучасного адміністративно-територіального поділу покликана усунути адміністративна реформа за допомогою в тому числі районування.

Критерії районування визначаються, виходячи з принципів, що є необхідними для вибору варіантів районування. К.Мезенцев виділяє найголовніші критерії [22, 89-94] :

- підвищення рівня сформованості території через розв'язання вузлових проблем району;
- збільшення раціональності використання ресурсного потенціалу;
 - зростання ефективності економічного розвитку;
 - підвищення ефективності соціального розвитку;
 - поліпшення екологічної ситуації.

За допомогою обраних дослідником показників районування можна досягти максимального врахування факторів районоутворення. Група показників може уточнювати окремий критерій. Більше інформації несуть показники районування, що є розрахунковими індексами спеціалізації, концентрації, комплексності та пропорційності людської діяльності порівняно з первинною статистичною інформацією (обсягами валової доданої вартості району, промислової і сільськогосподарської продукції та ін.) - Система показників ґрунтовно була розроблена групою дослідників під керівництвом В. А. Поповкіна. Всього при проведенні

районування використовувалося понад 50 показників, що були ранжирувані відповідно до їх ролі у районоутворенні. Основними вимогами до показників визначено їх змістовність і мінімізацію впливу цінового фактора на їх розмір [27, 50-53].

4. Районний господарський комплекс

Поява і розвиток економічних районів тісно пов'язана з розвитком і розміщенням продуктивних сил. Економічні райони не можуть існувати без території, без конкретної географічної основи. Спільність території – обов'язкова ознака економічного району.

Функціональні компоненти економічного району – це галузі або види господарської діяльності (виробничої або соціальної).

По функціональній ролі виділяються:

1. **Головні галузі** (галузі спеціалізації, що профілюють галузі), які визначають місце економічного району в системі географічного розподілу праці, формують функціональний профіль району, визначають контур району і його кордонів.

2. **Базові галузі**, поставляють сировину і паливо головним галузям і іншим видам діяльності. Розміщення базових підприємств **уточнює** кордони районів. Окремі з них можуть набирати значення головних.

3. **Супутні галузі** формують побічні витки головних виробництв на основі раціонального і повного використання сировини або відходів при їх переробці. Супутні галузі підсилюють комплексність господарства району (наприклад, металургійна промисловість з виробництвом хімічної продукції).

4. **Додаткові галузі**, також виробляють спеціалізовану продукцію або послуги, але технологічно не зв'язані з головними або супутніми галузями (наприклад, виробництво ртуті в Донбасі).

5. *Місцеві (підсобні) галузі* – задовольняють своєю продукцією або послугами потреби свого району і існують незалежно від його спеціалізації в масштабі всієї країни, активно впливаючи на підвищення рівня життя населення.

6. *Обслуговуючі галузі* поставляють іншим видам (основним) електроенергію, паливо, воду, будматеріали і забезпечують потреби в ремонті, транспортних засобах, послугах культури, науки, охороні здоров'я. Обслуговуючі галузі представлені переважно об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури. Всі вони підсилюють комплексність господарства району.

Ці групи галузей, взаємодіючи між собою, утворюють районний господарський комплекс.

Для кількісного визначення рівня спеціалізації економічних районів використовуються такі показники, як коефіцієнт локалізації, коефіцієнт душевого виробництва, коефіцієнт міжрайонної товарності.

Коефіцієнт локалізації даного виробництва на території району ($K_{л}$) - це відношення питомої ваги даної галузі в структурі виробництва району до питомої ваги в тій же галузі в країні. Розрахунки виробляються по валовій товарній продукції, основним промисловим фондам і чисельності промислово-виробничого персоналу:

$$K_{л} = \frac{O_{р}}{П_{р}} : \frac{O_{с}}{П_{с}}, \quad (3.1)$$

де $O_{р}$ – галузь району;

$П_{р}$ – все промислове виробництво району;

$O_{с}$ – галузь країни;

$П_{с}$ – все промислове виробництво країни.

Іноді цей же коефіцієнт, але який вираховується іншим способом, називається *коефіцієнтом спеціалізації ($K_{с}$)*, який визначається як співвідношення частки будь якого регіону в загальному обсязі виробництва i -тої галузі

до частки того ж регіону в загальному обсязі виробництва країни.

Відповідно K_D і K_C невірно сприймати як різні коефіцієнти. Вони мають однаковий зміст, але розраховуються різними способами.

Коефіцієнт душового виробництва (K_D) обчислюється як відношення питомої ваги галузі господарства району у відповідній структурі галузі країни до питомої ваги населення району в населенні країни:

$$K_D = \frac{O_P}{O_C} : \frac{H_P}{H_C}, \quad (3.2)$$

де O_P – галузь району;

H_P – населення району;

O_C – галузь країни;

H_C – населення країни.

Коефіцієнт міжрайонної товарності (K_{MT}) розраховується як відношення вивозу з району даної продукції до її районного виробництва:

$$K_{MT} = \frac{B_O}{\Pi_P}. \quad (3.3)$$

Для визначення галузей ринкової спеціалізації використовується **індексний метод**, запропонований В. В. Кистановим [48, 123-128]:

$$C_y = \frac{Y_O}{Y_P}, \quad (3.4)$$

де C_y – показник спеціалізації району на відповідній галузі;

Y_O – питома вага району в країні по даній галузі промисловості;

Y_P – питома вага району в країні по всій галузі промисловості.

Якщо розрахункові показники більше або дорівнюють одиниці, то, отже, дана галузь виступають як галузь ринкової спеціалізації. Розрахунки показують, що галузі з найбільшою питомою вагою в структурі промислового виробництва країни мають і найбільші показники по коефіцієнтах спеціалізації, локалізації і душового виробництва.

На основі взаємодії галузей усередині комплексу встановлюють рівень освоєності території і типи господарської діяльності. Наприклад, індустріальний, аграрно-індустріальний район або країна; район піонерного освоєння, старопромисловий район.

5. Сучасне економічне районування

У 1998 році окреслена, відповідно до сучасних теоретичних розробок з економічного районування, сітка великих інтегральних економічних районів за участю провідних вчених Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України. Зазначена сітка економічних районів була внесена в проект Закону України "Про Концепцію державної регіональної економічної політики" і чи має такий склад [18] :

- 1) Донецький** (Донецька, Луганська області);
- 2) Придніпровський** (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- 3) Східний** (Полтавська, Сумська, Харківська області);
- 4) Центральний** (Київська, Черкаська області, м. Київ);
- 5) Поліський** (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області);
- 6) Подільський** (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
- 7) Південний** (в оригінальному тексті – Причорноморський) (Автономна Республіка Крим (АР

Крим), Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь);

8) Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Таблиця 3.1
Галузі спеціалізації економічних районів України

ГАЛУЗЬ	ЕКОНОМІЧНІ РАЙОНИ							
	Донець- кий	Карпатсь- кий	Подільсь- кий	Поліссь- кий	Придні- провський	Причорно- моський	Східний	Централь- ний
Електро- енерге- тика	+	+	-	-	+	-	-	-
Паливна	+	-	-	-	-	-	+	-
Металур- гія	+	-	-	-	+	-	-	-
Хімічна	+	+	-	-	+	-	-	-
Машино буду- вання	+	-	+	-	+	+	+	+
Лісова і дерево- обробна	-	+	+	+	-	-	-	+
Промис- ловість буді- вельних мате- ріалів	-	+	+	+	-	-	+	+
Легка	-	+	-	+	-	+	+	-
Харчова	-	+	+	+	-	+	+	+

Після цього запропонована нова сітка економічних районів, у цілому відповідна основним науковим критеріям економічного районування, фактично не

змінювалася, за виключенням назви Причорноморського району, зміненої на Південний. Указана сітка інтегрального економічного районування використовується серед інших схем (рис. 3.1) [31, 78].

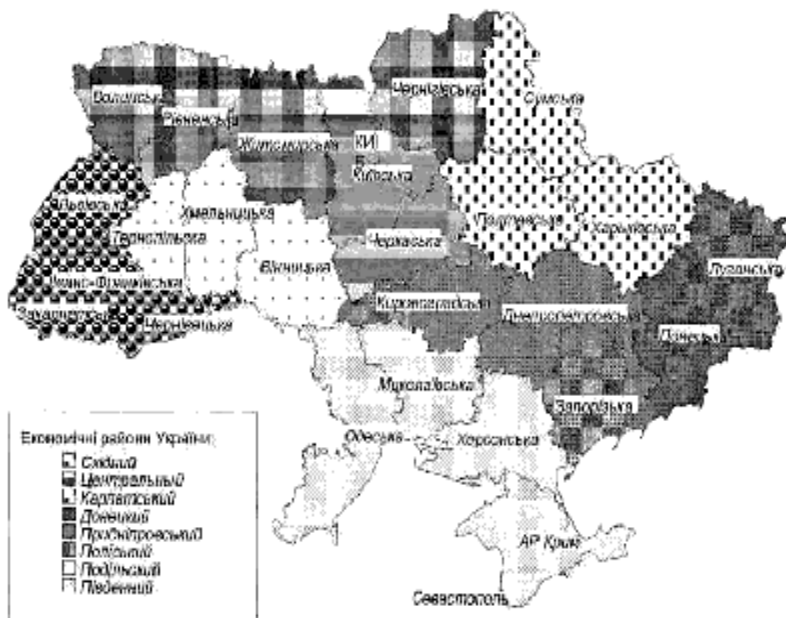


Рис. 3.1. Сучасна сітка економічних районів України (методологія Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України)

Означена сітка економічних районів України дозволила визначити чіткі межі територіального поділу праці та територіальної організації господарства України.

Контрольні питання та завдання

1. Назвіть найбільш відомих учених України в області районування.

2. Охарактеризуйте основні етапи розвитку вчення про економічне районування.

3. Що є територіальним розподілом праці і яким впливом надає воно на формування економічних районів?

4. Визначите сутність економічного району і доведіть об'єктивний характер його формування.

5. Назвіть основні районоутворюючі фактори і поясніть їх вплив на процес районоутворення.

6. Розкрийте сутність принципів сучасного економічного районування.

7. Яка форма територіальної організації народного господарства виконує функцію ядра економічного району?

8. Обґрунтуйте поділ території України на вісім економічних районів.

9. Проведіть дослідження територіальної організації підприємств сфери обслуговування населення й інфраструктури.

Лекція 4

РЕГІОН В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Визначення регіону як одиниці соціально – економічного простору.

2. Макроекономічна характеристика регіону.

3. Спеціалізація і комплексний розвиток економічних районів та методики їх оцінки.

Література: [9,10,14,15,31,75,76,77].

1. Визначення регіону як одиниці соціально-економічного простору

У кожній державі спостерігаються відміни в географічному положенні окремих частин її території, природно-кліматичних умовах, запасах корисних копалин, етнічній структурі населення. Суттєву роль відіграють і регіональні відміни в історичному, економічному і соціальному розвитку окремих територій. І тому в наш час все більшої актуальності набувають питання вдосконалення територіальної організації продуктивних сил саме на регіональному рівні. Для того щоб детально дослідити саме територіальну організацію господарського комплексу на рівні регіонів, слід визначити суть самого поняття «регіон».

Термін «регіон» з'явився ще в другій половині ХХ ст. для позначення країни, області. Водночас поняття «регіон» виникло в різних науках для виділення територіальних частин за певною ознакою.

І сьогодні поняття «регіон» має дискусійний і спірний характер і залежить від підходу дослідника. Найчастіше регіон виділяється за географічними ознаками; все більшого поширення набувають дослідження, в яких регіон вирізняється за економічними і соціальними параметрами. Він може виокремлюватися також за демографічними ознаками чи особливостями виробництва.

Виділення чи агрегування регіонів проводиться для цілей управління і, відповідно, планування й здійснення економічної та суспільної політики. Наведемо кілька визначень регіону. В «Географічному енциклопедичному словнику» регіон ототожнюється [31, 79-83]:

- 1) з поняттям «район»;
- 2) з територією (акваторією), не обов'язково існуючою таксономічною одиницею в системі якого-

небудь територіального поділу (наприклад Азіатський регіон, Східний регіон і т.д.);

3) з територією, що має спільність природних умов.

У наведеному визначенні регіон ототожнюється або з фізико-географічним поняттям "район", або належить до категорії адміністративно-територіальних утворень країни, але лише певної їх частини.

За іншим визначенням, регіон як організація території являє собою сукупність соціальних груп людей, які проживають на його території, діяльність яких свідомо направлена і координується для досягнення цілей суспільного розвитку. В цьому аспекті регіон необхідно розглядати як формальну, складну організацію, що має набір взаємопов'язаних цілей і задач, визначених потребами населення, його окремими соціальними групами, господарюючими суб'єктами і державою, яка зберігає зовнішні форми, правила поведінки і діє в межах встановленого порядку (соціальний підхід). Обриси регіонів змінюються в результаті як зовнішніх, так і внутрішніх ініціатив, а їх жителі активно залучаються до процесу перетворення (історичний, еволюційний підхід).

Таким чином, *соціально-економічний (суспільний) регіон* можна визначити як частину території держави, виділену за сукупністю різних ознак в адміністративну одиницю, свідомо направлену і координовану для досягнення цілей суспільного розвитку і запобіганню дії руйнівних чи негативних зовнішніх сил. В умовах України первинним регіоном є Автономна Республіка Крим і адміністративні області.

В усіх законодавчих актах України *регіон* визначається як частина території України, що відрізняється від інших спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов. Регіон може співпадати з межами території суб'єкта

держави чи об'єднувати території кількох суб'єктів України. В цьому значенні регіон розглядається вже як адміністративно-територіальне утворення певного рівня.

Отже, виходячи з цього визначення, видно, що регіон розглядається як певна територія. Її тому, на нашу думку, вважається за доцільне встановити різницю суті понять «територія» і «регіон».

Територія — вихідне поняття регіональної економіки — обмежена частина твердої поверхні Землі, що характеризується певною площею, географічним положенням та іншими ознаками. Поняттями, що його доповнюють, є *акваторія* — обмежена частина водної поверхні Землі та *аероторія* — частина повітряної оболонки Землі, співвіднесена з певною територією чи акваторією. Родовим поняттям, що об'єднує зміст понять «територія», «акваторія», «аероторія», є *геоторія* [9, 6-8].

У «Географічному енциклопедичному словнику» територія визначається [9, 234]:

- як частина поверхні землі з властивими їй природними, а також створеними в результаті людської діяльності властивостями і ресурсами;

- як адміністративно-територіальна одиниця в деяких зарубіжних країнах, що виокремлюється поряд з основною адміністративною одиницею за ознаками меншого освоєння;

- як частина поверхні земної кулі, що знаходиться під суверенітетом певної держави і включає сушу (материкову частину держави, острови й анклав), внутрішні й територіальні води, корисні копалини та повітряний простір.

Із цих визначень випливає, що територія являє собою насамперед природне середовище людства (включаючи і так звану «вторинну природу» як наслідок перетворення її людиною).

Отже, *region* — це передусім територіальна система, тобто регіональний суспільно-географічний комплекс, що розташований на певній території держави.

Вихідними положеннями й поняттями регіональної економіки є структуризація соціально-економічного простору. Стосовно простору використовуються такі таксони або територіальні одиниці — ареал, зона, район, регіон [75].

Отже, регіон перш за все являє собою складну територіальну систему. І тому необхідно чітко визначити поняття терміна «територіальна система».

Термін «*територіальна система*» застосовується для різних просторових соціально-економічних явищ. Під *територіальною системою* розуміють цілісну сукупність різних видів продуктивних сил і виробничих відносин, що розвиваються в певних пропорціях і взаємозалежності на певній території і покликані задовольняти матеріальні та духовні потреби населення.

Так, інколи виділяють чотири територіальні підсистеми: матеріальне виробництво, виробнича інфраструктура, населення і пов'язана з ним соціально-побутова інфраструктура, природні ресурси і їх територіальні структури. В інших випадках виділяються три територіальні підсистеми: виробництво, обслуговування, розселення.

Одним з основних понять регіональної економіки є «економічний простір», що розвиває вихідну уяву про територію. *Економічний простір* — це насичена територія, що вміщує багато об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько опановані й рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі тощо. Кожний регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором.

Близьким до поняття «економічний простір» є поняття «просторова (територіальна) структура економіки» і «просторова (територіальна) організація господарства».

Більшість країн світу, крім найменших, мають неоднорідний економічний простір. Але навіть у межах неоднорідного економічного простору виділяються особливі частини — анклавів й ексکلавів.

Анклав — відокремлена ділянка території, яка по відношенню до території, що її оточує, відрізняється специфічними умовами (економічними, фінансовими, національно-культурними тощо). Типовими прикладами анклавів є вільні й офшорні економічні зони, що мають особливі режими зовнішньоекономічної й фінансової діяльності.

Ексکلав — це відокремлена від основної території країни її частина.

З точки зору внутрішньої просторової структури, регіони поділяються на два основних типи: однорідні та вузлові.

Однорідний (гомогенний) регіон не має великих внутрішніх різниць за суттєвими критеріями, наприклад, за природними умовами, щільністю населення, доходами на душу населення тощо. Очевидно, що повністю однорідний регіон — це абстракція, в реальності повністю однорідних регіонів не буває. Навіть якщо за багатьма критеріями регіон відносно однорідний, то за окремими — обов'язково неоднорідний. Зокрема, наявність у регіоні будь-якого особливого природного об'єкта (водного джерела, родовища корисних копалин тощо) чи великого міста робить регіон неоднорідним відразу за багатьма критеріями [76].

2. Макроекономічна характеристика регіону

Для аналізу економіки регіонів першого рангу (на які безпосередньо поділяється країна) використовуються в основному ті самі макропоказники, що й для аналізу національної економіки. Це *валовий внутрішній продукт* та його основні компоненти, *валова додана вартість (ВДВ)*, зосереджена на території регіону, *доходи населення* (з урахуванням їх купівельної спроможності). *Валовий внутрішній продукт (ВВП)* характеризує кінцеві результати внутрішньої економіки без урахування зовнішніх надходжень. *Валова додаткова вартість* включає оплату праці найманих працівників, податки за винятком субсидій, пов'язаних з виробництвом, та валовий прибуток.

Для міжрегіональних співставлень рівнів розвитку, благополуччя й ефективності ці показники подаються в розрахунку на одну особу, одного працездатного чи зайнятого. Основні дані для розрахунку вказаних показників містяться в міжгалузевому балансі та регіональних рахунках.

На основі вихідних даних можна визначити показники рівня економічного розвитку (ВДВ регіону на одну особу), рівня споживання у фактичних цінах (кінцеве споживання на одну особу), рівня продуктивності праці (ВДВ регіону на одного зайнятого) [10].

Ступінь відкритості економіки характеризується співвідношенням об'єму товарообміну (міжрегіонального і зовнішньоекономічного) до виробленої ВДВ регіону.

Для аналізу відкритості економіки за окремими галузями і товарними групами застосовуються спеціальні коефіцієнти, що пов'язують вивезення, ввезення, виробництво та внутрішнє споживання.

Аналіз *галузевої* структури регіону проводиться на базі показників виробництва продукції, валової доданої вартості й зайнятості населення. В той же час для кращої

зв'язаності з іншими показниками економіки регіону в якості базового показника для аналізу галузевої структури доцільно використовувати обсяги виробництва продукції.

Щоб оцінити роль регіональних галузей у національному виробництві, слід залучити дані про територіальну структуру виробництва. Для характеристики ролі галузей регіону в національній економіці застосовуються *коефіцієнти локалізації і спеціалізації виробництва*. Методика визначення цих коефіцієнтів наведена у темі «Економічне районування» та питанні 4 даної теми [77].

Крім коефіцієнтів локалізації (спеціалізації), для виділення найбільш розвинутих галузей в регіоні можна використовувати *коефіцієнти виробництва на одну особу*.

Аналіз галузевої структури виробництва передбачає виділення не лише галузей спеціалізації, а й *комплексоутворюючих, доповнюючих* виробництв. Комплексоутворюючі галузі технологічно тісно пов'язані з галузями спеціалізації (наприклад, видобуток сировини, виробництво готової продукції, що використовує сировину і постачає обладнання для видобутку сировини, виробничі послуги, зокрема транспорт і зв'язок). Доповнюючі галузі беруть участь передусім у задоволенні потреб населення, вирішення соціальних завдань (виробництво продуктів харчування, послуги для населення).

Рівень соціально-економічного розвитку регіону, так само як і рівень благополуччя населення в регіоні, неможливо виразити одним показником, тому використовують *індикатори соціально-економічного розвитку регіонів*. У методології економічних вимірів слід застосовувати три основних підходи для відображення множини характеристик регіональних рівнів розвитку благополуччя:

- виділення *головного* індикатора і фіксування значення інших суттєвих індикаторів у вигляді обмежувальних умов. Наприклад, головним індикатором може бути ВДВ регіону, а обмежувальними умовами (у вигляді мінімально необхідних рівнів) можуть бути забезпечення населення житлом і соціальною інфраструктурою, умови праці (з точки зору комфортності, безпеки), якість навколишнього середовища;

- багатоцільова оптимізація за *кількома* індикаторам як процедура досягнення найкращого стану соціально-економічного розвитку з урахуванням компромісу між цільовими індикаторами;

- побудова *інтегрованих (зведених)* соціально-економічних індикаторів.

Перелік первинних індикаторів може формуватися за дев'ятьма і більше основними блоками:

- 1) загальний рівень розвитку регіону;
- 2) склад найважливіших галузей виробництва;
- 3) фінансовий стан регіону;
- 4) інвестиційна активність;
- 5) доходи населення;
- 6) зайнятість і ринок праці;
- 7) стан соціальної сфери;
- 8) екологічна ситуація;
- 9) міжнародна економічна активність.

До кожного блоку входять окремі показники, що характеризують ту чи іншу складову соціально-економічного розвитку регіону.

По кожному *індикатору* кожен регіон отримує свій *ранг* (місце), який оцінюється відповідним балом. Всі індикатори є рівноцінними. Потім по кожному блоку і в цілому розраховуються стандартизовані оцінки шляхом ділення фактичних балів на максимально можливі. Чим

вищим є значення оцінки, тим в кращому стані (за даним критерієм) знаходиться відповідний регіон.

В останні роки ідея інтегрованих індикаторів отримує все більшу популярність при побудові «індексів» і «рейтингів» підприємницького та інноваційного клімату, інвестиційної і зовнішньоторговельної привабливості регіонів з метою відображення реальних умов розвитку відповідних видів економічної діяльності в різних регіонах.

4. Спеціалізація і комплексний розвиток економічних районів та методики їх оцінки

Серед галузей господарської діяльності, що формують комплекс економічного району, головна роль належить галузям *спеціалізації*, які визначають господарський напрямок району і основні риси територіальних відмінностей між районами. Більшість вчених вважає, що спеціалізацію економічних районів найповніше характеризують показниками територіального зосередження або локалізації виробництва в їх межах. Друга точка зору вчених зводиться до переконання, що спеціалізація території визначається показниками обсягу міжрайонного обміну продукцією. Невдалими були спроби об'єднати показники територіального зосередження виробництва з показниками міжрайонного товарообміну і знайти усереднений синтетичний показник [15, 30-36].

Зважаючи на наведене вище, вивчення спеціалізації економічних районів є одним із головних завдань наукового аналізу їх господарсько-виробничих комплексів. Основою спеціалізації господарської діяльності району виступає об'єктивний процес територіального поділу праці, який проявляється в закріпленні певних галузей виробництва за територіями. Територіальні відмінності у виробництві, які склалися між районами на основі

врахування природних умов і ресурсів, соціально-економічних факторів, істотно впливають на виробничу спеціалізацію галузей. Враховуючи позитивні і негативні сторони у виробничій діяльності в районах, є можливості виявити найбільш ефективні напрями територіальної спеціалізації, яка формується у тісному зв'язку з принципами розміщення продуктивних піл на певних етапах розвитку їх територіальної організації.

Практика доводить, що процес територіального поділу праці і спеціалізації економічних районів необхідно чітко розмежувати на поняття: «територіальна спеціалізація» і «внутрігалузева спеціалізація». Ці два поняття виступають як самостійні процеси суспільного поділу праці.

Територіальна спеціалізація перш за все вказує на виробничий напрямок господарської діяльності різних економічних районів країни. Виробничий напрямок кожного з економічних районів формується залежно від масштабів територіального поділу праці та факторів, що впливають на розміщення окремих галузей.

Внутрігалузева спеціалізація пов'язана з деталізацією виробничого процесу (виділення самостійних виробництв всередині галузі, підвищення рівня детальної і технологічної спеціалізації виробництва), що створює певний економічний ефект у розвитку самої галузі.

Для визначення рівня спеціалізації виробництва в районі використовуються показники:

- коефіцієнт локалізації або концентрації даного виробництва в районі;
- коефіцієнт виробництва продукції галузі на душу населення;
- коефіцієнт міжрайонної товарності продукції даної галузі

Коефіцієнт рівня районної спеціалізації галузі являє собою співвідношення питомої ваги галузі у певному районі до питомої ваги тієї ж в країні. Він визначається за формулою:

$$K_{pc} = \frac{B_{П.В.Г.Р.}}{B_{П.В.Г.К.}} \cdot 100\%, \quad (4.1)$$

K_{pc} - коефіцієнт рівня районної спеціалізації;

$B_{П.В.Г.Р.}$ - питома вага галузі району у виробництві продукції;

$B_{П.В.Г.К.}$ - питома вага галузі країни у виробництві цієї ж продукції.

Таким же чином визначають коефіцієнт міжрайонної товарної продукції даної галузі.

Ефективній спеціалізації сприяє кооперація, яка органічно пов'язана з розвитком спеціалізації виробництва. Головна умова *кооперування* - широка мережа подетально і технологічно спеціалізованих та організаційно відокремлених виробництв. Залежно від виду спеціалізації розрізняють предметне, подетальне і технологічне кооперування. Воно, як і спеціалізація, сприяє поліпшенню використання потужностей і виробничого персоналу на одних підприємствах і ліквідації проблем на інших [14, 245-250].

Найбільш широке кооперування представлене в легкій, харчовій, деревообробній промисловості, машинобудуванні. Рівень кооперації визначається такими показниками:

- часткою комплектуючих і напівфабрикатів, одержаних за кооперативними поставками в загальному обсязі продукції, що виготовляється в районі;

- кількістю підприємств, що кооперуються з певними підприємствами інших районів;

- загальним обсягом, вартістю і середнім радіусом перевезень деталей вузлів, напівфабрикатів, що отримуються в порядку кооперації.

Одним із показників економічної ефективності спеціалізації (кооперування) є умовна річна економія ($E_{y.p.}$), яку визначають за формулою:

$$E_{y.p.} = [(C_1 + T_1) - (C_2 + T_2)] \cdot N_2, \quad (4.2)$$

де C_1, C_2 - певна собівартість продукції до і після спеціалізації і кооперування;

T_1, T_2 - транспортні витрати з доставки одиниці продукції споживачу до і після спеціалізації і кооперування;

N_2 - річний обсяг продукції після спеціалізації в натуральних одиницях.

Коефіцієнт міжрайонної товарності характеризує перш за все роль будь-якої галузі у міжрайонному товарообміні. Тому цей показник доцільно використовувати для оцінки значення різних галузей у розвитку міжрайонних і міждержавних виробничо-територіальних зв'язків. За допомогою різних показників практика і досвід аналізу спеціалізації економічних районів дає можливість зробити певні висновки про те, що оцінювати цей процес доцільно на основі таких критеріїв:

- роль галузі району у міжрайонному поділі праці;
- товарність продукції і її роль у міжрайонному і внутрірайонному споживанні;
- роль галузі у виробництві даної продукції в районі.

Оптимальний варіант спеціалізації економічних районів має досягатися за рахунок її ефективності, тобто мінімізації приведених витрат з врахуванням транспортних витрат:

$$v_{прив} = C + T + EK \rightarrow \min \text{ (грн)}, \quad (4.3)$$

де $V_{прив}$ - приведені витрати i -го виробництва;
 C - повна собівартість i -го виробництва;

T - транспортні витрати з доставки одиниці продукції споживачу *i*-го виробництва;

K - обсяг витрат (капіталовкладень) на проведення спеціалізації;

E_н - нормативний коефіцієнт окупності капітальних вкладень.

Як бачимо, економічна ефективність спеціалізації регіонів оцінюється за певними критеріями. Головним має бути критерій економії сукупної суспільної праці і максимального підвищення її продуктивності. Річний економічний ефект (*E_{рiч}*) від впровадження спеціалізації за вибраним варіантом обчислюється за такою формулою:

$$E_{рiч} = (B_1 - B_2) \cdot N, \quad (4.4)$$

де *B₁B₂* - приведені витрати за порівнювальними варіантами;

N - фактичним річний обсяг випуску продукції в натуральних одиницях після проведення спеціалізації.

Строк окупності витрат визначається за формулою:

$$T_{ек.спец.} = \frac{K - \Phi}{E_{рiч}}, \quad (4.5)$$

де *K* - обсяг капіталовкладень на проведення спеціалізації;

Φ - вартість основних фондів, які вивільнюються після проведення спеціалізації, що можуть бути реалізовані.

Як видно із наведеного, основними показниками є економія капіталовкладень, скорочення строків окупності і будівництва. В процесі аналізу і розрахунків ефективності спеціалізації районів використовують систему додаткових показників, до яких належать:

- собівартість виробленої продукції;
- питомі капіталовкладення на одиницю приросту продукції;

- використання наявних трудових ресурсів і ступінь зайнятості працездатного населення;

- транспортні витрати на доставку продукції в райони її споживання (використання).

При проведенні регіональних досліджень користуються порівняльними ознаками ефективності виробництва. Таким чином, характеризуючи економічний стан окремих районів України можна встановити, що собівартість окремих видів продукції в економічних районах є досить різною. Це, зокрема, спостерігається у видобутку палива, виробництві електроенергії, видобутку хімічної сировини, виробництві сільськогосподарської сировини і продукції тощо.

Порівнюючи собівартість (витрати) виробництва продукції в економічних районах з середніми витратами в країні, можна визначити порівняльну ефективність спеціалізації окремих економічних районів за так званим індексним методом. Це співвідношення витрат (або прибутку) виробництва на одиницю продукції в економічному районі до того ж показника в країні:

$$i_e = \frac{B_p}{B_k}, \quad (4.6)$$

де i - індекс (показник) ефективності спеціалізованого економічного району;

B_p - витрати виробництва на одиницю продукції в спеціалізованому районі;

B_k - витрати виробництва на одиницю продукції в країні.

Цей Індекс характеризує, на скільки середньо районні затрати (або одержаний ефект) на одиницю виробленої продукції більші або менші, ніж в середньому по країні [14, 256-257].

А. Пробст (1965 р.) для визначення ефективності виробничої спеціалізації економічного району запропонував таку формулу [15]:

$$E_{\phi} = \Pi_2 + \sum T_2 - (\Pi_1 + \sum T_1), \quad (4.7)$$

де Π_2 і T_2 - відповідно собівартість виробництва і транспортування продукції неспеціалізованого району;

Π_1 і T_1 - собівартість виробництва і транспортування продукції спеціалізованого району.

При цьому $\Pi_1 + T_1 < \Pi_2$, тобто спеціалізація району буде економічно виправданою лише в тому випадку, коли собівартість продукції і затрати на її перевезення з даного району будуть менші порівняно з собівартістю такої ж продукції в районах, що її споживають.

Таким чином, ефективність спеціалізації буде найвища у тих підприємств, які знаходяться найближче до центрів виробництва продукції. Якщо собівартість продукції спеціалізованого і неспеціалізованого районів є рівною, то ефективність виробничої спеціалізації знижується до нуля. Однак тут потрібно урахувати інші фактори (наявність територіально-технічної бази, трудових ресурсів, якісні показники тощо), які позитивно впливають на виробництво тієї чи іншої продукції. Для визначення ефективності спеціалізації всього виробничого комплексу району необхідно узагальнити результати економії кожної спеціалізованої галузі. На основі отриманих даних можна визначити напрями спеціалізації кожного економічного району з окремих галузей виробництва продукції.

Комплексне розміщення виробництв у регіоні не може бути визначене одним показником. Однак важливо забезпечити економічний ефект, який може бути додатково одержаний завдяки розміщенню підприємств на компактній території і широкого розвитку взаємозв'язків між підприємствами (послідовна і комплексна переробка сировини, переробка промислових відходів). З цією метою

використовують формулу, запропоновану Е. Б. Алаєвим і доповнену А.Т. Хрущовим [14, 278-279]:

$$E_k = \frac{K_k \cdot P_k \cdot Z_{nk}}{100} - \frac{K_i \cdot P_i \cdot Z_{ni}}{100} \quad (4.8)$$

де E_k - ефективність компактного розміщення підприємств;

K_k - коефіцієнт ефективності при компактному розміщенні в розрахунку на одне підприємство, який за проектними даними складає 2,5 %;

P_k - число компактно розміщених підприємств;

P_i - число ізольовано розміщених підприємств;

K_i - коефіцієнт ефективності при ізольованому розміщенні підприємств;

Z_{nk} - приведені затрати при компактному розміщенні підприємств;

Z_{ni} - приведені затрати при ізольованому розміщенні підприємств.

За даною формулою економічна ефективність визначається як різниця двох величин, що характеризують приведені затрати на виробництво продукції в умовах сумісного й ізольованого розміщення підприємств.

Компактне розміщення підприємств створює додатковий економічний ефект завдяки блокуванню підприємств, комбінуванню і кооперуванню виробництва, централізації будівництва і будівельної бази, централізації і регулювання енергопостачання, централізації транспортного і складського господарства, допоміжних цехів і виробництв, створення єдиної системи водопостачання, скидання вод і водоочищення, централізації науково-дослідної і проектно-конструкторської бази, поєднання виробництв, що

раціонально використовують трудові ресурси, а також оптимального вирішення питань комунально-побутового та інших видів обслуговування населення.

Контрольні питання та завдання

1. Дайте визначення територіального поділу праці, назвіть його види та рівні.

2. У чому сутність територіального поділу праці як об'єктивної основи районоутворення.

3. Розкрийте сутність спеціалізації економічних районів та наведіть основні фактори, які впливають на її ефективність.

4. Назвіть показники та критерії оцінки спеціалізації економічних районів.

5. Дайте визначення поняттям «регіон» та «економіка регіону». Які показники характеризують економіку регіону на макроекономічному рівні?

6. Що розуміють під регіоналізацією економіки? Чому виникають диспропорції у її розвитку?

7. Як пов'язані між собою єдиний господарський комплекс і економіка регіону?

8. Що таке диференціація економічних регіонів? Чим це обумовлено?

9. Наведіть приклади динамічно розвинутих регіонів і аутсайдерів та причин, які мали вплив на економічну ситуацію в регіонах. Як підвищити долю кожного району в загальнодержавному масштабі?

10. Який вплив мають інвестиції на зростання економіки регіону? Які регіони України є найбільш привабливими для інвесторів, у тому разі іноземних?

11. Визначить роль промислових кластерів у регіональному розвитку.

12. Охарактеризуйте методи аналізу територіальної структури економіки регіону

Лекція 5

СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

План викладення і засвоєння матеріалу

- 1. Сутність, об'єкти і суб'єкти та принципи державної регіональної політики.*
- 2. Цілі і завдання регіональної політики.*
- 3. Рівні регіонального управління і їх функції.*

Література: [6,7,8,16,62,66,74,76,77].

1. Сутність, об'єкти і суб'єкти та принципи державної регіональної політики

Сутністю регіональної політики є ефективне управління регіональним розвитком країни з урахуванням об'єктивних процесів, що відбуваються в регіонах, та реалізація інтересів держави відносно регіонів. Поняття регіональної політики можна розглядати у широкому і вузькому розумінні слова. У широкому розумінні *регіональна політика* є сферою діяльності по управлінню економічним, соціальним і політичним розвитком країни у регіональному аспекті, як складова частина національної стратегії соціально-економічного розвитку. У вузькому розумінні *регіональна політика* розглядається як сукупність організаційних, правових та економічних заходів, які здійснюються суб'єктами регіональної політики у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей [16, 140-142].

Передумовою здійснення регіональної політики України є наявність територіальних диспропорцій у соціально-економічному розвитку. Основними причинами загострення регіональних диспропорцій є:

-по-перше, тривала соціально-економічна криза, яка виявила різний ступінь адаптованості окремих регіонів до нових економічних умов;

-по-друге, нерівномірність розміщення підприємств базових галузей, які за останні роки характеризуються більш стабільними показниками розвитку;

-по-третє, невідповідність галузевої структури економіки регіонів сучасним тенденціям, унаслідок чого у частині регіонів сільське господарство у валовій доданій вартості переважає над промисловістю і регіони є аграрно-індустріальними (Волинська, Кіровоградська, Тернопільська та ін.); це є важливою причиною низьких темпів економічного зростання на фоні глибокої кризи в агропромисловому комплексі;

-по-четверте, незавершеність правового оформлення механізму бюджетного регулювання, яке не дає можливостей місцевим бюджетам сформувати фінансові ресурси для розвитку територій.

Структура промислового комплексу регіонів за останні роки не зазнала вагомих змін, тому для більшості регіонів вирішальне значення продовжує відігравати одна-дві галузі. Так, пріоритетною галуззю промислового виробництва для 16 регіонів є харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів; для Дніпропетровської, Запорізької та Донецької областей — металургія та оброблення металу; для Закарпатської та Сумської областей — машинобудування, для Луганської та Полтавської областей — виробництво коксу, продуктів нафтопереробки та ядерного палива; для Івано-Франківської, Миколаївської, Рівненської областей та

м. Севастополь — виробництво та розподілення електроенергії, газу та води.

Найбільш розвиненими промисловими регіонами є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська, Харківська області та м. Київ, сумарна частка яких становить понад 60% загальнодержавного промислового виробництва. Разом з тим, питома вага Волинської, Закарпатської, Кіровоградської, Тернопільської, Херсонської, Чернівецької областей та м. Севастополь не досягає 1,0% від загального промислового виробництва по країні. В Україні зберігаються суттєві регіональні диспропорції за обсягом промислового виробництва на одну особу — коефіцієнт варіації за цим показником упродовж останніх років становить понад 10 разів [62].

Основними *об'єктами* регіональної політики є регіони (райони), тобто адміністративно-територіальні одиниці різних рівнів (області, АР Крим, райони, міста, села, селища). *Спеціальним об'єктом* регіональної політики можуть бути депресивні території, зони стихійних лих, техногенних катастроф, проблемні регіони(території, які характеризуються найвищим загостренням соціально-економічних проблем, пов'язаних з нерациональним розміщенням продуктивних сил).

Велика увага в регіональній економічній політиці приділяється так званим *проблемним регіонам*, тобто тим територіям, які вирізняються серед інших кризовим загостренням певної проблеми. Причиною загострення цих проблем можуть бути як природні та техногенні катастрофи, так і соціально-економічні процеси. З погіршенням загальноекономічної ситуації кількість таких територій постійно зростає, а розв'язання нагромаджених тут проблем потребує все більше фінансових коштів та матеріальних ресурсів. Особливе місце в регіональній

економічній політиці займає державне сприяння розвитку депресивних регіонів. Ця підтримка спрямовується на стимулювання розвитку території, відновлення її потенціалу; активізацію соціальної мобільності населення; створення економічних та інституційних умов для ареалів зростання. Пряма державна підтримка надається: регіонам, де чітко відстежуються структурні деформації, внаслідок чого зростає безробіття; слаборозвинутими регіонам; регіонам, які потерпіли від стихійного лиха та техногенних катастроф [66].

Певних заходів потребують і розвинені регіони, у яких виникають екологічні проблеми, проблеми комплексного використання ресурсного потенціалу та ін.

Оцінювання об'єкту проводиться на основі методики, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2005 р. № 263 [7]. Від того, наскільки об'єктивно визначені критерії і виділені регіони, залежить її успіх та результативність.

Суб'єктами регіональної політики виступають органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

В основу розроблення та реалізації регіональної політики мають бути покладені такі *принципи*:

- *ефективності* заходів регіональної політики, реалізація яких повинна мати економічний, соціальний та екологічний ефект як для окремого району, так і для національної економіки в цілому;

- *комплексно-пропорційної спрямованості* розвитку території, відповідно до якого у економічних районах різних рівнів повинен бути сформований господарський комплекс, в якому витримані основні галузеві і територіальні пропорції;

- *послідовності*, що передбачає дотримання етапності у реалізації цілей і завдань регіональної політики та

диференційованість надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством;

- *пріоритетності* у досягненні соціально-екологічних цілей перед економічними;

- *перспективності*, відповідно до якого усуваються не лише існуючі територіальні диспропорції, а й прогнози;

- *поєднання процесів централізації та децентралізації* влади, гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;

- *субсидіарності*, що передбачає максимальне наближення послуг, які надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів.

Дотримання цих принципів є основою забезпечення успішної реалізації та результативності заходів щодо регіонального розвитку, адекватності важелів та інструментів регіональної політики потребам регіонів.

Як серцевина політики розглядається реалізація економічних цілей і завдань державної влади. При регулюванні розвитку неекономічної сфери (наприклад, екологічної або демографічної), все одне неминучим є використання організаційно-економічного механізму, насамперед фінансових важелів [74].

2. Цілі і завдання регіональної політики

Головною метою державної регіональної політики, визначеною Концепцією державної регіональної політики, що затверджена Указом президента України № 341 від 2001 р., є створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів [8].

Мета регіональної політики - згладжування соціально-економічних диспропорцій у розвитку регіонів у контексті загального економічного піднесення країни і підвищення

стандартів життя населення, вирішення проблем депресивних регіонів, стимулювання економічного зростання найрозвиненіших регіонів.

Суть і напрями регіональної політики залежать від рівня господарського розвитку держави, її соціальних та економічних пріоритетів. У період економічного зростання головна увага звернена на соціальну сферу, підвищення життєвих стандартів, їх вирівнювання у регіональному вимірі. Під час економічної кризи першочерговими є економічні пріоритети - збереження виробничого потенціалу, підвищення продуктивності праці та ефективності використання ресурсів регіонів, створення нових робочих місць, розбудова інфраструктури.

Регіональна економічна політика спрямована на пом'якшення регіональних економічних диспропорцій. Найважливішими завданнями економічної політики є:

- регіональна інтенсифікація раціонального використання природно-господарського потенціалу;
- зближення рівнів економічного розвитку регіонів;
- формування регіонального господарського механізму;
- визначення напрямів капіталовкладень з урахуванням регіональних особливостей;
- покращання підприємницького клімату в окремих регіонах.

Регіональна економічна політика також має складові: податкова, бюджетна, цінова, інвестиційна, кредитна, структурна, інституційна та політика сприяння розвитку підприємництва.

Метою регіональної *податкової* політики є оптимізація співвідношення різних видів податків, що має сприяти оптимізації надходжень до місцевих бюджетів, виходячи із сучасної структури економіки регіону(для регіонів з потужним промисловим і агропромисловим

потенціалом найбільш значимим є податок на прибуток, з обмеженістю вільних від житлової і промислової забудови територій — податок на землю; з найбільшими промисловими, історичними та науковими центрами — податок на майно).

Метою *бюджетної* регіональної політики є перерозподіл фінансових ресурсів на користь менш розвинених регіонів: дотації вирівнювання (в обов'язі перевищення обсягу видатків над кошиком доходів бюджетів місцевого самоврядування); субвенції на здійснення програм соціального захисту; субвенції на виконання інвестиційних проєктів; субвенції на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування на виконання власних повноважень внаслідок надання пільг.

Метою *цінової* регіональної політики є розробка і реалізація принципів регулювання ціноутворення на товари і послуги (надання субсидій, введення фіксованих цін, встановлення певної межі цін, обмеження рівня рентабельності підприємств, обмеження постачально-збутових і торговельних надбавок, введення коефіцієнтів зростання цін, декларування зміни цін). Найважливішим аспектом цінової політики є тарифна, що передбачає вироблення ефективної динамічної системи на користування електричною енергією, транспортом та іншими послугами у регіоні.

Метою *інвестиційної* політики є підвищення рівня інвестиційної привабливості регіону для вітчизняних та іноземних інвесторів за рахунок формування відповідної нормативно-законодавчої бази та використання економічних методів регулювання. Регіональна інвестиційна політика базується на сильних можливостях економіки регіону, зокрема на природно-ресурсному, виробничому, трудовому та фінансовому потенціалах і

реалізується через механізм управління і регулювання. Такими, що лімітують (обмежують розвиток), факторами стосовно механізму формування інвестиційної політики можна вважати:

- нестабільність, недосконалість законодавчої бази;
- нестабільність політичної ситуації;
- недосконалість податкової системи;
- надмірна зарегульованість державою економічних відносин;
- недостатній рівень розвитку ринкової інфраструктури;
- низький рівень капіталізації українських банків, який обмежує обсяг кредитування ризикових проєктів.

Цілями *структурної* політики є забезпечення стабільного зростання промислового виробництва за рахунок підвищення рівня конкурентоздатності промислових підприємств, реструктуризації реального сектора економіки, збільшення промислового потенціалу регіонів.

Проведення державної регіональної *інституційної* політики передбачає проведення комплексу заходів, що застосовуються на державному і регіональному рівнях, направлених на формування умов для реалізації економічного порядку, прийнятого в країні (приватизація або націоналізація, проведення адміністративної, земельної реформи).

Регіональна політика розвитку підприємництва направлена на створення умов ефективного функціонування підприємницьких структур. Стратегічним її напрямом є підтримка малого та середнього підприємництва. Малі та середні підприємства, завдяки гнучкості та пристосованості до змін попиту, його диверсифікації, готовності до сприйняття технологічних інновацій, пропонують різноманітний асортимент

продукції при незначних капіталовкладеннях та сприяють продуктивній зайнятості населення.

Регіональна соціальна і культурна політика має забезпечувати передумови для комплексного господарського розвитку регіонів через підвищення продуктивності праці, активності й ініціативи людей, культури праці та використання духовного потенціалу на роду. Соціальні відмінності у житті населення більшої частини держав є значними. Тому пошук шляхів вирівнювання (згладжування) рівнів життя між різними регіонами і типами поселень (особливо між містом і селом), а також загальне покращання якості соціального середовища складають сутність регіональної соціальної політики. Об'єктами такої політики є різні територіальні спільноти людей (професійні, етнічні, конфесійні тощо), їх внутрішня структура, зв'язки з виробництвом і навколишнім середовищем.

Найважливішими завданнями соціальної регіональної політики на сьогоднішній день є:

- перенесення основних акцентів соціальної політики на працюючу частину населення (стимулювання випереджального порівняно з темпами ВВП зростання заробітної плати, стимулювання людей до володіння приватною власністю, зміцнення позицій середнього класу, питома якого у суспільстві має складати не менше 45-50%);

- подолання бідності як за рахунок створення нових робочих місць, підвищення рівнів мінімальної заробітної плати, так і збільшення розмірів соціальних виплат;

- забезпечення випереджального розвитку соціальних інститутів (освіти, культури, медицини, фізичної культури і спорту) та зростання соціальних інвестицій у всіх регіонах країни;

- трансформація системи пільг і допомоги.

Соціальна та культурна політика пов'язана також з розвитком туристичного і рекреаційного господарства у зонах з відповідним потенціалом, курортних поселень та скороченням у них небезпечної з огляду на охорону довкілля виробничої діяльності.

Регіональна демографічна політика є невід'ємною частиною соціальної політики і передбачає активне втручання держави (за допомогою економічних, адміністративно-правових і пропагандистсько-профілактичних заходів) як у природний, так і у механічний рух населення з метою досягнення специфічних для регіонів цілей (охорона материнства і дитинства, стимулювання репродуктивного зростання населення, регулювання шлюбно-сімейних відносин і державної допомоги сім'ї, геронтологічна та міграційна політика).

Екістична (поселенська) політика. Як відомо, екістикою називають теоретичний розділ геопланування - науки про ефективне використання території (територіальних ресурсів) конкретного регіону шляхом оптимального розміщення виробництв, комунікацій і має розселення з урахуванням природних, економічних, архітектурно-будівельних та інженерно-технічних факторів і умов. Екістична політика реалізується через збереження заселеності сільської місцевості на якомога більшій території, покращення умов життя у сільських населених пунктах, розвиток малих і середніх міст, сіл, розвиток поряд з районними, регіональними центрами, стимулювання їх якісного перетворення. Екістичні процеси спрямовуються на поліпшення умов життя людей, підвищення економічної, соціальної і екологічної ефективності функціонування регіонів.

Регіональна екологічна політика розуміється як система цілей і дій, що реалізуються органами державної

влади та місцевого самоврядування, спрямованих на збереження довкілля та забезпечення екологічнобезпечних умов життєдіяльності населення за допомогою методів, що враховують специфіку територій. Це обумовлює необхідність у регіональній диференціації управлінських рішень та практичних дій, спрямованих на стабілізацію і поліпшення екологічної ситуації. Підвищення рівня екологічної безпеки у регіонах з найнижчим його рівнем передбачає дотримання принципів безумовного примату безпеки, прийнятного ризику, плати за ризик та свободи екологічної інформації.

Регіональна науково-технічна політика. До сфери регіональної науково-технічної політики відносяться умови і фактори розміщення центрів наукових досліджень, взаємозв'язки між місцями концентрації НДДКР (науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок) і розміщенням продуктивних сил, територіальні форми поєднання науки і виробництва (в тому числі технопарки і технополіси). Головні завдання науково-технічної політики: цілеспрямована зміна структури, перепрофілювання промислового виробництва, технічне переоснащення його на базі сучасних високих технологій, правильне застосування хімічних засобів у сільському господарстві [76]. Необхідною умовою технологічного розвитку є підвищення кваліфікації та перепідготовка керівників, спеціалістів та кваліфікованих робітників [77].

Питанням вирішення проблем розвитку регіонів присвячена стратегічна програма соціально-економічного розвитку України «Шляхом європейської інтеграції», яка розрахована на період до 2015 р [6]. У розділі «Здійснення активної державної регіональної політики» розглянуто питання зміцнення потенціалу розвитку регіонів та їхньої конкурентоспроможності, зокрема:

- окреслено стратегію подолання соціально-економічних диспропорцій у регіональному розвитку;
- охарактеризовано стратегію вдосконалення міжбюджетних відносин;
- обґрунтовано розвиток транскордонного й міжрегіонального економічного співробітництва, відновлення економічної бази таких населених пунктів;
- розкрито основні засоби адміністративно-територіальної реформи.

У стратегії програми зазначається, що державна регіональна політика у 2004-2015 рр. повинна забезпечити формування оптимальної вискоєфективної структури господарства регіонів, яка б сприяла їхньому комплексному розвитку на основі природно-ресурсного, виробничо-економічного і науково-технічного та людського потенціалів, наявної інфраструктури, історико-культурних надбань і традицій з використанням переваг та можливостей геополітичного становища регіонів.

3. Рівні регіонального управління та їх функції

Діяльність державних органів по регулюванню регіональних процесів повинна будуватися з врахуванням чіткого розмежування повноважень між різними рівнями влади. Кожен рівень управління повинен мати свою економічну і юридичну основу, яка забезпечується відповідними формами власності.

Центральною ланкою управління є загальнодержавний рівень управління, який покликаний забезпечити входження України в загальносвітовий процес.

На загальнодержавному рівні розробляються генеральні напрями соціально-економічного розвитку, здійснюється управління крупними державними програмами. За Центром залишаються функції

міждержавних відносин, оборони, стратегічного регіонального планування, податкової і бюджетної політики, екології, науки, культури.

На цьому рівні здійснюється:

- розробка стимулюючих бюджетів усіх рівнів;
- використання балансових методів планування і прогнозування, особливо звідних балансів, як національної економіки, так і крупних економічних районів;
- розробка стабільних нормативів економічного розвитку, у тому числі інвестиційної діяльності;
- контроль за виконання рішень на місцевих рівнях управління .

Обов'язковим органом державного управління має бути Комітет регіонального розвитку України – науково-прогнозно-організаційний орган, який би формував і реалізовував державні програми комплексного соціально-економічного і екологічного розвитку територій з використанням ініціативи знизу і відомчих розробок. Його організаційна і матеріально-фінансова база – відділи розміщення продуктивних сил і економіки районів, державні і науково-дослідні утворення [8] .

Світовий досвід показує, що глибока централізація економіки неефективна. Багато функцій може виконувати регіон. Основною одиницею регіонального розвитку і управління повинна стати область, що є соціально-економічним комплексом. Вміст управління полягає не в прямому адмініструванні, а в науковому прогнозуванні, кредитно-грошовому регулюванні і інших непрямих методах управління.

На *регіональному рівні* вирішуються наступні завдання:

- формування і виконання місцевих бюджетів, використання позабюджетних засобів;

- перерозподіл майна, що знаходиться в державній власності, виділення майна комунальній власності, визначення цілей і порядку його використання;

- встановлення порядку користування ресурсами багатогалузевого призначення – земельних і водних площ, місцевих природних ресурсів, стан повітряного середовища;

- регулювання процесів вивільнення робочої сили і зайнятості населення;

- створення умов для ефективного використання трудових ресурсів, еквівалентної оплати праці, професійної підготовки і перепідготовки кадрів, перерозподіл їх між галузями і сферами в регіонах з метою забезпечення раціональної зайнятості;

- проведення економічних реформ з врахуванням місцевих особливостей і залученні нетрадиційних джерел накопичення для розвитку територій, реконструкція виробничих фондів і структурна перебудова народногосподарських комплексів старопромислових регіонів;

- здійснення земельної реформи, реорганізація виробничих і соціальних стосунків в селі;

- встановлення екологічної рівноваги в регіонах, де стан природного середовища є критичним, ефективно використання рекреаційних можливостей регіонів.

Самостійність регіонів можлива лише за умови реального формування бюджету при участі і обліку інтересів кожного регіону. Практика формування регіональних бюджетів зберігає жорстку фінансову залежність регіонів від Центру, що знижує ініціативу областей, їх відповідальність за розвиток регіону [8].

Розширення прав регіонів дозволяє:

- більш оперативно приймати рішення і не завантажувати при цьому центральні органи управління проблемами, що вирішуються на місцях;

- підвищувати ініціативу і діловитість працівників місцевої і регіональної самоврядності;

- створювати певний паритет, що унеможливило б централізованого диктату і неефективного використання фінансових ресурсів.

Головними функціями низового адміністративного району залишається агропромислова діяльність, сфера послуг, місцева промисловість, ефективне використання всіх видів ресурсів. Міста на всіх рівнях управління – це «ядра» соціально-економічних комплексів, з якими взаємодіє вся територія. Бюджет міст і районів області пов'язаний з прибутковим податком з населення і цільовими асигнуваннями з бюджету області.

Контрольні питання та завдання

1. Визначите сутність регіональної політики, назвіть об'єкти і суб'єкти регіональної політики.

2. Які цілі і завдання стоять перед державою у сфері збалансування соціально - економічного розвитку регіонів?

3. Які принципи лежать в основі сучасної державної регіональної політики?

4. Назвіть і розкрийте види державної регіональної політики.

5. Які функції управління економікою виконує держава, а які регіон? Чому необхідне гармонійне їх поєднання?

6. Чому відбувається підвищення ролі територій в розвитку і розміщенні продуктивних сил? Як утворюються проблемні і депресивні регіони?

7. Ознайомтесь зі змістом нормативно-правових документів державної регіональної політики та виділіть основні положення, які направлені на вирівнювання економічного розвитку регіонів країни.

Лекція 6

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

План викладення і засвоєння матеріалу

- 1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс.*
- 2. Структура економіки, її сутність та поняття.*
- 3. Регіональні особливості галузевої структури економіки.*
- 4. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки.*

Література: [18,19,20,21,23,25,26,27,36,73].

1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс

Україна - високорозвинена індустріально-аграрна держава. Її економіку як складну систему виробництва матеріальних благ можна уявити як *єдиний народногосподарський комплекс* (ЄНГК), який являє собою сукупність технологічно і економічно взаємопов'язаних виробництв і підприємств, що розвиваються пропорційно і функціонують у системі регіональної, державної і світової економіки. Вчені-економісти дають таке його визначення: *Народногосподарський комплекс (НГК)* - це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний) або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування чи виготовлення (лісовиробничий, агропромисловий), або розв'язують важливу

загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, продовольчий комплекси).

Народногосподарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці та внутрішньодержавних інтеграційних процесів. До основних інтеграційних процесів необхідно зарахувати територіальне кооперування, технологічне та інфраструктурне забезпечення. В основі ЄНГК лежить єдиний економічний простір країни.

Економічний простір - це економічно насичена територія, яка поєднує в собі різноманітні об'єкти і зв'язки між ними: населенні пункти, промислові підприємства, господарсько-опановані і рекреаційні площі, транспортні, інженерні та комунальні мережі тощо. Кожен регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором.

Економічний простір визначається характеристиками і параметрами. Серед якісних параметрів потрібно виокремити:

- густоту на одиницю площі простору (чисельність населення, обсяг валового регіонального продукту, запаси природних ресурсів, основний капітал тощо);

- просторове розміщення (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподілу населення і економічної діяльності, у тому числі наявність господарських освоєних і неосвоєних територій);

- зовнішню і внутрішню зв'язаність (інтенсивність економічних зв'язків між: частинами і елементами простору, умови мобільності товарів, послуг, капіталу і людей, що визначаються розвитком транспортних і комунікаційних мереж).

Для функціонування економічного простору важливе значення мають відстані між його об'єктами і елементами.

«Економічна відстань» характеризується передусім транспортними і трансакційними витратами на подолання фізичної відстані. Економічна відстань між одними і тими ж географічними точками може виявитись неоднаковою для різних видів товарів, послуг, груп мігрантів, що переміщуються [18].

Територія економічного простору є одним із головних вимірів регіональної економічної політики, яка вимагає економічного обґрунтування доцільності її використання в тому чи іншому напрямку. Єдиний економічний простір охоплює як всю територію країни, так і її економічну морську акваторію (територіальні води, виняткову економічну зону із національними правами на судноплавство, видобування корисних копалин з морського дна) і територію із національними правами на діяльність повітряного транспорту, екологічний захист і екологічні квоти повітряного басейну (Додаток А).

Єдність економічного простору країни гарантується Конституцією України, де зафіксовані головні вимоги, до яких належать:

- гарантована єдність економічного простору, вільне переміщення товарів і фінансових коштів, захист конкуренції, свобода економічної діяльності, не забороненої законом.

- недопущення встановлення внутрішніх митних меж, мита, зборів і будь-яких інших перепон для вільного руху товарів, послуг і фінансових коштів;

- заборона введення і емісії інших грошей в Україні крім гривні.

До основних факторів формування ЄНГК України зараховуються:

- висока господарська освоєність території;
- різноманітний наявний природно-ресурсний потенціал;

- наявний трудовресурсний потенціал;
- сприятливе геополітичне та транспортно-географічне розташування;
- велика попередня історія розвитку.

Народногосподарський комплекс України має досить складну територіальну структуру. В її основі лежить процес формування суспільного поділу праці, зокрема його територіальні форми, що проявляються в «закріпленні» окремих галузей виробничої і невиробничої сфери за певними територіями. Це зумовлює спеціалізацію господарства країни та її економічних районів на виробництві різних видів продукції, а також важливих галузей невиробничої сфери.

Народногосподарський комплекс України складається із різноманітних галузей і територіальних підсистем. Головними компонентами ЄНГК вважаються дві сфери: матеріальне виробництво і виробничі послуги.

Матеріальне виробництво формується з окремих ланок: промисловість (добувна і обробна), сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок тощо. В цих галузях результат затраченої праці втілений в певні матеріальні блага, тобто виготовлення необхідної продукції для споживання. Вони також забезпечують транспортування, зберігання, розподіл та реалізацію готової продукції, без чого завершені виробничо-технологічні цикли існувати не можуть. Підприємства безпосередньо виробничої сфери виробляють матеріальну продукцію та енергію (промисловість, будівництво, сільське господарство, лісовиробничий комплекс, рибна промисловість). Опосередковано виробничі сфери забезпечують нормальне функціонування виробництва (транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення, збут, заготівля).

Виробництво послуг включає: освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, мистецтво, систему фінансів, кредитування, страхування, спорт, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування, апарат органів державного та громадського управління, туризм тощо. У галузях сфери послуг корисна діяльність виражається не у виробництві матеріальних благ, а у виробництві послуг населенню чи суспільству в цілому. Послуги, що зорієнтовані на індивідуальні запити людини, включено до підсфери обслуговування населення, а ті галузі, що обслуговують суспільство в цілому, утворюють підсферу обслуговування суспільства.

Єдиний народногосподарський комплекс складається із просторових соціально-економічних підсистем, об'єднаних структурами управління з метою здійснення відтворення життя суспільства. Територіальна організація ЄНГК включає такі категорії, як адміністративно-територіальна організація держави, регіональне управління господарством, формування територіальних організаційно-господарських утворень, соціально-економічне районування.

До складу територіальної структури економіки України на сучасному етапі їх соціально-економічного розвитку входять: Автономна Республіка Крим, 24 області і 2 міста державного підпорядкування, 490 складових районів, 451 місто, 893 селища міського типу і 28,6 тис. сіл. У регіональній структурі держави виділяється 12 спеціальних економічних зон і 9 регіонів, де запроваджено спеціальні режими інвестиційної діяльності [19].

Процес удосконалення ЄНГК постійно видозмінюється: залежно від розвитку держави, структурних змін в системі виробництва і управління,

взаємовідносин як на внутрішньому ринку господарської діяльності, так і зовнішньому.

Для посилення впливу і входження до світового ринку наша країна повинна мобілізувати та структурувати свої інтелектуальні та інноваційні активи, підтримати розпочатий процес капіталізації, глобалізації і гуманітаризації новітніх галузей економіки. Україні необхідно розширити мережу міжнародних фондових ринків програмного забезпечення, капіталізувати основні українські виробничі і торгівельні бренди відповідно до ринкових стандартів геоekonomіки, надати властивостей мережності, інформаційності та відкритості українському споживчому ринку.

Базовим визначальним елементом нової національної стратегії включення до світової глобальної гуманітарної економіки мають стати інновації, інвестиції та інформаційні технології.

В сучасних умовах господарювання головним напрямом для України має стати стратегія включення країни до глобальної геоekonomіки, яка має забезпечити домінування інноваційної складової державної економічної політики над застарілими мобілізаційними індуc-трійними елементами.

2. Структура економіки, її сутність та поняття

В цілому *економіка* — це процес суспільного відтворення, що історично склався у межах окремої країни. Вона являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок та упорядкованих зв'язків, які забезпечують її стійкість, цілісність і динамізм.

Структуру економіки розглядають у вузькому і широкому понятті. У *вузькому понятті* - це комплекс галузей з виробництва товарів і послуг з відповідними технологічними і міжгалузевими зв'язками. В *широкому*

понятті вона охоплює не тільки пропозиції виробництва, а й форми його організації та управління, механізм державного ринкового регулювання.

Структура економіки - це співвідношення між: сферами виробництва, яке виражає господарські пропорції, стан суспільного поділу праці. В ній виражена сукупність стійких зв'язків між елементами системи, що забезпечують її цілісність і тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різких внутрішніх і зовнішніх змінах. Структура суспільного виробництва вимірюється як натуральними, так і вартісними показниками (валовий внутрішній продукт, чисельність працюючих, вартість основних фондів, асортимент продукції).

Структура виробництва характеризується такими пропорціями:

- *відтворювальними* — між: виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, у використанні валового внутрішнього продукту на заміщення спожитих засобів виробництвами, особистим споживанням і нагромадженням;

- *галузевими* — співвідношення між: різними галузями економіки в регіонах і країні;

- *територіальними* - у розміщенні галузей виробництва в окремих регіональних економічних районах;

- *зовнішньоекономічними* - експорт і імпорт продукції різних галузей і регіонів у зарубіжні країни.

В умовах ринкової економіки проблеми її структури є важливим фактором зовнішньоекономічних відносин, це досить складне і багатопланове поняття, яке складає:

1. *Соціально-економічна структура* економіки, що характеризується формами власності на засоби виробництва;

2. *Організаційно-економічна структура*, що визначається співвідношенням різних форм організації виробництва;

3. *Виробничо-технологічна структура*, яка є формою внутрішньої організації продуктивних сил, тобто співвідношенням матеріального виробництва та сфери послуг, промисловості і сільського господарства, виробництва засобів виробництва та виробництва предметів споживання, добувних і обробних галузей економіки. Вона характеризується питомою вагою *наукомістких та високоекономічних* галузей виробництва - галузей з повільним оборотом капіталу (суднобудування, літакобудування, ракетно-космічна техніка тощо) та галузей зі швидким оборотом капіталу (виробництво товарів широкого вжитку, пріоритетні галузі агропромислового комплексу, сфери побуту, торгівлі, громадського харчування) [21].

Сьогодні відбуваються структурні зміни у самому матеріальному виробництві. Зокрема є істотна зміна співвідношення між видобувними, сировинними і обробними галузями шляхом рішучого переходу до ресурсозберігаючих технологій, істотного зростання інтелектуальних, наукомістких галузей, де високою є питома вага висококваліфікованої праці, новітніх технологій, використання науки і техніки.

Нині позначається прискорене зростання питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва. І це закономірний процес для всіх високорозвинутих країн.

Економіка України наприкінці ХХ ст. характеризується структурною кризою, яка поєднує в собі тривалу стагнацію в традиційно важливих галузях і секторах виробництва, тоді як нові галузі можуть розвиватися прискореними темпами. Співвідношення зайнятих у виробничій сфері до невиробничої становить до

65 %. Це говорить про великі резерви щодо можливого використання трудових ресурсів створюючи нові сфери виробництва. Бурхливий розвиток продуктивних сил в епоху науково-технічної революції і високий ступінь монополізації економіки висунули необхідність активного втручання держави в процеси структуроутворення. На державних і міждержавних рівнях розробляються цільові програми підтримки розвитку й модернізації традиційних галузей та регіонів спеціалізації із застосуванням кредитних, податкових підойм регулювання.

Для подолання структурних криз концентрація ресурсів вважається найперспективнішою на тих підприємствах, що уражені кризою галузей, за рахунок економії на витратах підвищення рентабельності виробництва, його реструктуризації і технологічного оновлення.

Упродовж останнього періоду в Україні спостерігається трансформація структури економіки через структурну кризу, а саме стадія структурного спаду з усіма характерними ознаками, тривале падіння ефективності виробництва, зокрема продуктивності праці та норми прибутку в матеріальному виробництві. У сфері послуг ці тенденції проявляються менше, а норма прибутку зростає, що означає перерозподіл ресурсів виробництва на її користь, зростання ролі домашніх господарств (індивідуального виробництва) [73].

Проте результати зростання економіки підтверджують, що у структурній кризі стадія спаду поступово змінюється піднесенням. Базою для такого переходу має бути стратегія державного структурного регулювання. Досвід розвинутих країн стверджує, що метою структурної трансформації повинен бути безперервний розвиток продуктивних сил суспільства і, особливо, людський розвиток на базі зростання, а також

економічного обґрунтування і соціального справедливого розподілу прибутку.

3. Регіональні особливості галузевої структури економіки

Галузева регіональна структура господарства безпосередньо відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями. *Галузь* представлена однорідними підприємствами, тобто подібними між собою за призначенням продукції, яка виробляється, спільності використовуваної сировини та за характером технології. На її основі проводиться аналіз міжгалузевих пропорцій і зв'язків, порівнюються показники економічної ефективності виробництва. Пропорції і виробничі зв'язки між галузями утворюють галузеву структуру економіки, яка свідчить про ступінь розвитку суспільного поділу праці і, разом з тим, його кооперацію.

За даними статистики у промисловості відокремлюються 280 галузей і понад 500 окремих виробництв. їх класифікація полягає у групуванні підприємств за галузями з метою:

- забезпечення наукового аналізу міжгалузевих зв'язків і пропорцій;
- зіставлення показників під час аналізу економічної ефективності виробництва, господарства і зростання продуктивності праці.

Спеціалізовані галузі поділяються за основними ознаками *однорідності*, коли галузі випускають ідентичну продукцію (наприклад, галузі паливно-енергетичної промисловості), *спільності* у використанні сировини (галузі машинобудування, лісової та харчової промисловості), *за характером технології* (галузі хімічної промисловості) [20, 134-137].

За економічним змістом і за формою, а також за організацією виробництва, галузі економіки можуть бути різними. Коли ми візьмемо окрему галузь промисловості, то навіть в ній виявляються непорівнювані фактори: наприклад харчова і паливна промисловість виділяються за цільовим призначенням продукції, а інші - за вихідною сировиною чи матеріалами (машинобудування, металообробка; лісова деревообробка й целюлозно-паперова промисловість); треті - за єдиною технологією (на підприємствах хімічної індустрії вихідна сировина обов'язково змінює свій хімічний склад).

У зв'язку з дуже великою кількістю галузей і окремих видів виробництв. Їх прийнято поділяти на укрупнені (комплексні галузі). За кваліфікацією Держкомстату України, до промисловості належать 17 укрупнених (комплексних) галузей, які складаються з простих галузей [22]. Так, наприклад, машинобудування і металообробка включає близько 60 галузей, хімічна і нафтохімічна - 15, будівельних матеріалів - 15 тощо. В більшості, галузі поділяють на підгалузі. Так, у машинобудуванні і металообробці розрізняють понад 100 підгалузей виробництва. У вугільній промисловості розрізняють кам'яновугільну і буровугільну. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва.

В Україні на загальнодержавному рівні введена «Класифікація видів економічної діяльності» (КВЕД) відповідно до класифікації видів економічної діяльності, прийнятої статистичною комісією Європейського Союзу (НАСЕ).

За цією класифікацією *економічна діяльність* - це процес поєднання дій, які дають змогу одержати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності встановлюється таким чином, щоб об'єднати

ресурси (устаткування та обладнання, наявність технології, робочу силу, сировину та матеріали) для створення виробництва певної продукції та надання послуг. Види економічної діяльності за своїм складом дуже неоднорідні. Серед них є прості види, які представлені одним видом виробництва (рибне господарство) і, в той же час, є дуже складні види, що об'єднують десятки й сотні виробництв (автомобільна промисловість).

Класифікація видів економічної діяльності поділяє галузі і виробництва на секції та підсекції, які позначаються спеціальними літерами, а також розділи, групи, класи та підкласи, які виділяють цифровими кодами. Кожний вид економічної діяльності має міжнародний код секції) позначений латинськими літерами.

Структура економіки України характеризується рядом особливостей: низька частка галузей сфери послуг (45 %); висока частка промисловості і, особливо, сільського господарства у внутрішньому валовому продукті - відповідно 38 % і 11,2 %, тоді як у країнах Європи: промисловість - 23-28 %, сільське господарство - 1-3 % [23].

Промисловість України історично орієнтована на розвиток чорної металургії (на базі родовищ кам'яного вугілля і залізної руди в Донбасі і Придніпров'ї), яка і сьогодні має дуже велику питому вагу. Сьогодні вона формує значну частину експорту, одночасно є великим споживачем дорогих паливно-енергетичних ресурсів та основним джерелом забруднення навколишнього середовища.

Значні структурні зміни відбулися у промисловості України за галузями. Порівняно з 1990 р. значно зросла питома ваги електроенергетики, чорної металургії, паливної промисловості. За вказаний період знизилась

частка машинобудування і металообробки, легкої промисловості, борошномельно-круп'яної комбікормової промисловості. У решті галузей промисловості незначні відхилення.

Галузева структура виробництва країни має свої певні регіональні особливості. В кінці минулого століття у ряді регіонів (Одеській, Львівській, Херсонській областях, А. Р. Крим, Києві, Севастополі) *на послуги* припадає більше половини виробництва валової доданої вартості, що свідчить про те, що постіндустріальний розвиток в Україні значно посилюється.

В окремих регіонах у структурі валової доданої вартості питома вага *промисловості* становить більше половини. Це такі індустріальні області, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька. У восьми областях (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська) у сільському господарстві виробляється більше валової доданої вартості, ніж у промисловості. У *видобувних* галузях промисловості вирізняються Дніпропетровська, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Полтавська, Сумська області, де найбільше сконцентрована частка видобувного виробництва. У структурі видобувної промисловості домінує частка видобування енергоносіїв (вугільна, нафтогазова промисловість).

Вище наведені особливості галузевої структури економіки в різних регіонах великою мірою пов'язані з такими основними факторами, як територіальне розміщення природно-сировинних ресурсів, забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, наявність робочої сили (трудова ресурсів), наявність споживачів готової продукції. Ці фактори і сьогодні значною мірою впливають на розміщення продуктивних сил. Потрібно також

врахувати один із головних факторів, що збільшує витрати на одиницю продукції, - це транспортні перевезення як сировинних матеріалів, ресурсів, так і готової продукції.

Ще значними залишаються диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів. Це стосується співвідношення між максимальним та мінімальним показниками виробництва промислової продукції на душу населення в різних регіонах. Сьогодні воно досягає майже у 12 разів. Це явище треба обов'язково враховувати при збільшенні обсягів виробництва промислової продукції в окремих регіонах.

Також спостерігається значна асиметрія та розпорошеність у регіональному розподілі інвестицій в основний капітал, в тому числі і за рахунок коштів державного бюджету. Так, наприклад, в Донецьку, Київську, Луганську, Одеську області та м. Київ спрямовується понад 65 % від загального обсягу державних капіталовкладень, тоді як у 7 інших регіонів - менш як 1 % на кожний. Для соціальної справедливості варто було б перейти на метод розподілу державних капіталовкладень в розрахунку на душу населення, що проживає в даному регіоні. Сьогодні цей показник становить по окремих регіонах один до десяти. Це стосується і заробітної плати, яка в індустріальних регіонах значно перевищує середню по країні [25,211-219].

4. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки

Однією з причин економічної кризи в Україні була вкрай спотворена структура економіки, особливо промислового виробництва, яке в основному орієнтувалося на виробництво засобів виробництва, тобто на самообслуговування. З кожних 10 чоловік, що були зайняті

в народному господарстві, лише 2 працювали на забезпечення особистих потреб населення.

Історично склалося так, що структура економіки України в цілому є неефективною, екологічно небезпечною, ресурсномісткою. Фактично економіка не була соціально орієнтованою, вона не працювала на задоволення потреб людини і не доставала імпульсів для свого дальшого розвитку.

Галузеву структуру економіки України треба охарактеризувати як консервативну з великою кількістю традиційних галузей, орієнтованих на витратні показники. Нинішня структура економіки сприяє розширеному відтворенню архаїчного, ресурсомісткого господарства.

Слід зазначити, що частка галузей, які обслуговують НТП у структурі народногосподарського комплексу України, нижча, ніж у розвинутих країнах. Ресурсомісткість вітчизняної продукції перевищує світовий рівень у 2-3 рази, а енергомісткість - у 6-9 разів. Енергетична складова у вітчизняних товарах досягає приблизно 25 % їх вартості, тоді як у США вона не перевищує 6 %, а у Франції - 3 %. Реалізація 1 кг умовного палива в Україні дає 0,5 дол. ВВП, в Японії - 9,3 дол., тобто майже в 19 разів більше. Незважаючи на такий розрив, тенденція до зменшення ресурсомісткості продукції є досить повільною [26].

Тенденція до зменшення частки сільського господарства в структурі економіки в цілому є явищем закономірним і притаманним усім розвинутих країнам. Однак негативним моментом цього процесу є та обставина, що таке скорочення не супроводжується достатнім обсягом виробництва продукції і оновленням матеріально-технічної галузі.

Трансформації мають здійснюватися на новітніх наукових досягненнях і засадах, під чітким законодавчим і

виконавчим контролем державних і господарських органів, у надійній системі організації та управління. Це має принципове значення, оскільки стратегія структурної перебудови економіки повинна ґрунтуватися на принципах самоорганізації, а не на зростанні ентропії економічних процесів.

Перехід економіки у фази економічного поживлення і зростання не може здійснюватись «автоматично». Він потребує мобілізації та цілеспрямованого використання необхідних інвестицій та інноваційних ресурсів і стимулів до високопродуктивної праці та розвитку підприємництва. Цьому має сприяти і макроекономічна структура, якщо вона буде спрямована не на механічне відображення існуючої динаміки, а в певному значенні «запрограмована» на оптимізацію макроекономічних процесів. Й. Шумпетер він довів, що сутність економічного розвитку полягає не стільки у нагромадженні капіталу і нарощуванні додаткової робочої сили, скільки у перерозподілі наявних капіталу і робочої сили з менш ефективних сфер економічної діяльності до більш ефективних [27, 245-261].

Макроекономічна структура України ще не сформувала свої самоорганізуючі агрегати, які б забезпечували збалансованість сфери обігу капіталу та виробничої сфери і на цій основі підтримували безперервність процесу суспільного відтворення. Більше того, вона практично втратила той потенціал, що був нагромаджений тоталітарною системою. Сучасна макроекономічна структура дрейфує у бік не лише стимулювання тінізаційних процесів, а й створення блокувань економічного зростання.

В Україні має бути утворена економічна структура, суміжна із західноєвропейською, здатна функціонувати з нею в одній системі координат. Тільки після здобуття економічної самостійності та налагодження випуску

конкурентоспроможної продукції українські підприємства зможуть знайти своє місце на світовому ринку.

Удосконалення структури є важливим чинником ефективності суспільного виробництва. Під *удосконаленням* структури розуміється встановлення такого співвідношення галузей, за якого досягається максимальна економія суспільно необхідних затрат, тобто найбільший обсяг виробленого національного доходу за даних масштабів використовуваних у виробництві ресурсів.

Формування ефективної галузевої структури суспільного виробництва на тому чи іншому етапі передбачає правильне визначення пріоритетів і розвиток окремих галузей, що необхідно для забезпечення прогресивних змін у господарських пропорціях. Пріоритетний принцип розвитку галузей зумовлений низкою об'єктивних чинників, серед яких важлива роль наложить пріоритету потреб, різної міри їх актуальність. Пріоритетний принцип формування галузевої структури обумовлюється також неоднаковим впливом різних галузей на темпи розвитку і ефективність суспільного виробництва. Переважний розвиток *прогресивних* галузей, які базуються на останніх досягненнях науки і техніки, сприяє підвищенню ефективності всього суспільного виробництва. Цьому сприяє першочерговий розвиток тих галузей, від яких залежить прискорення НТП і успішне вирішення соціальних завдань.

Структурна перебудова економіки повинна відбуватися послідовно — від етапу до етапу, в міру розгортання інвестиційної та інноваційної діяльності, зростання обсягів внутрішніх нагромаджень і припливу зовнішнього капіталу. Треба мати на увазі, що технологічні інновації забезпечують 48% ефективності ринкової економіки.

На *першому* етапі структурної перебудови економіки увага зосереджується на галузях, які визначають *життєзабезпечення населення*, використовуючи наявні продуктивні сили і оборотний капітал виробничої сфери, що гарантує сталість виробництва і реалізації товарів (послуг). Важливо відновити інвестиційний попит на оновлення і розвиток товарного виробництва, забезпечивши його достатніми внутрішніми нагромадженнями та інвестиційною підтримкою держави. Такими зародками економічного зростання можуть стати галузі зі швидкими темпами економічного обороту, високим і сталим ринковим попитом — *харчова і легка промисловість, сфера послуг*. Доцільно направити до цих сфер приватний капітал і підприємницькі структури, отворивши там режим найбільшого державного і ринкового сприяння малому і середньому бізнесові. Але для цього треба одночасно забезпечити *енергетичну безпеку*, тобто розв'язати гостру проблему енергоносіїв за рахунок максимального використання всіх внутрішніх і зовнішніх можливостей. На початковому етапі необхідно відродити нормальні вартісні співвідношення і пропорції валового суспільного продукту шляхом активізації податкової та цінової політики, з тим щоб досягти певного вирівнювання норми прибутку [27, 142-151].

Структурна політика першого періоду повинна ґрунтуватися на недопущенні періодичних глибоких змін у цінах і заробітній платі, що насамперед деформує як відтворювальну, так і галузеву структури економіки. Оскільки процес структурної перебудови економіки не тільки довгостроковий, а й дуже дорогий, то необхідно — за певної обережності в стратегії її відкритості — визначити пріоритетні галузі промисловості для залучення іноземних інвесторів і створення спільних виробництв, виходячи із заінтересованості закордонних інвесторів у

розміщенні в нашій країні своїх виробництв з огляду на відносно дешеву робочу силу, її досить високу кваліфікацію, наявність потужностей (що вивільнюються у зв'язку з неминучим закриттям неефективних і непотрібних виробництв), а також наявність різноманітних мінерально-сировинних ресурсів і вигідне географічне положення України.

Другий етап структурної перебудови економіки може розпочатися тільки за неодмінної умови стабілізації фінансової системи, формування надійного ринку цінних паперів і капіталу, введення науково обґрунтованої амортизаційної політики, регулювання темпів зміни співвідношень руху фондів нагромадження і споживання. Оскільки одночасно перевести всі галузі на новітню технологічну базу неможливо, то потрібна відповідна поетапність і цього складного процесу. За розрахунками, прогнозними оцінками і досвідом зарубіжних країн, для нормалізації відтворення основних фондів питому вагу нагромаджень у використаному національному доході треба буде підтримувати на рівні, не нижчому від 20 %. Крім того, ряд галузей доведеться інтернаціоналізувати, розпочавши їх структурну перебудову за рахунок іноземних інвесторів.

На другому етапі поряд з активним інвестуванням до малого і середнього бізнесу на чільне місце повинні виходити інвестиції до *наукомістких* галузей, до процесів технологічного переозброєння промисловості та сільського господарства, засобів комунікації, управління і ринкової інфраструктури, тобто всі ті інвестиційні напрями, що підвищують швидкість відтворювального і оборотного циклів і тим самим скорочують їх.

Третій етап структурної перебудови економіки — це перехід до нормального функціонування ринкової економіки, з конкуренцією в усіх сферах бізнесу під

регулюючим впливом держави. Відтворювальні процеси відбуваються в умовах вільного переливання капіталів між галузями і сферами діяльності залежно від змін у ринковому попиті. Норма нагромадження і темпи інвестицій визначаються переважно безпосередньо товаровиробниками під їх власні потреби — для забезпечення своїх конкурентоспроможності та розвитку. Державні муніципальні нагромадження та інвестиції під структурні зрушення формуються відповідно до загальнодержавних і місцевих потреб і замовлень. Підприємництво і ринкова активність на третьому етапі залежатимуть не тільки від потреб, попиту і платоспроможності внутрішнього ринку, а й значною мірою від зовнішніх ринків, від інтеграції економіки до світового економічного простору. Вирішення проблеми строків вступу економіки України в цей етап заложить від реальної та строків досягнення цілей першого і другого етапів стратегічного розвитку, від темпів науково-технічного і технологічного прогресу, нарощування знань і умінь у галузі управління відтворювальними процесами.

Структурній перебудові притаманний широкий спектр впливу на розвиток і формування ефективної ринкової моделі економіки. Але економічна та фінансова кон'юнктура вимагає зосередити увагу на головних напрямках структурних змін, які сприяли б кардинальному поліпшенню економічної ситуації в країні.

Структурну перебудову народногосподарського комплексу необхідно здійснювати одночасно на двох рівнях — *міжгалузевому і галузевому*. На *міжгалузевому* рівні слід поступово збільшувати частку галузей виробництва товарів народного споживання, прогресивних видів матеріалів та засобів технічного переоснащення народного господарства, тобто забезпечити формування

міжгалузевої структури економіки, яка б відповідала світовому досвіду і потребам України [36].

На *галузевому* рівні необхідно надавати пріоритет:

1) науково-технічному оновленню виробництв, впровадженню нових ефективніших і екологічно безпечніших технологій, виробленню продукції та матеріалів кращої якості та вищого технологічного рівня, освоєнню нових прогресивних їх видів, які б були конкурентоспроможними на зовнішньому ринку і замінювали імпортні матеріали;

2) формуванню ефективної структури виробництва в окремих комплексах і галузях шляхом обмеження розвитку сировинних та напівфабрикатних виробництв, збільшення частки виробництв, що мають завершений технологічний цикл і поліпшують використання власного природно-ресурсного потенціалу;

3) розвитку виробництв для задоволення потреб власної міжгалузевої кооперації, підвищенню збалансованості економіки та зменшенню зовнішньоекономічної залежності України;

4) підвищенню соціальної орієнтації виробництва в кожній галузі. Завдяки цьому слід збільшити частку предметів споживання в загальному обсягу продукції промисловості [27, 202-215].

Таким чином, стратегічною метою структурної перебудови національної економіки має бути створення багатогалузевого високотехнологічного конкурентоспроможного народногосподарського комплексу, адаптованого до ринкових умов, здатного як задовольняти більшу частину власних потреб економіки України, так і брати активну участь у світогосподарських зв'язках на взаємовигідних умовах.

Контрольні питання та завдання

1. Дайте визначення народногосподарського комплексу України.
2. Що таке структура економіки України?
3. Дайте визначення економічного простору.
4. Характеристика основних рис народногосподарського комплексу України.
5. В чому полягають регіональні особливості галузевої структури економіки?
6. Особливості реструктуризації регіональної економіки в умовах ринку.
7. Основні групи факторів, що впливають на необхідність реструктуризації регіональної економіки.
8. Обґрунтуйте необхідність структурної перебудови.
9. Обґрунтуйте вплив різних факторів на формування галузевої структури

Лекція 7

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. ***Структура природно – ресурсного потенціалу. Місце України в світових природних ресурсів і міра забезпеченості ними власних потреб***
2. ***Характеристики елементів ПРП***
 - 2.1. ***Мінеральні ресурси***
 - 2.2. ***Земельні ресурси***
 - 2.3. ***Водні ресурси***
 - 2.4. ***Лісові ресурси***
 - 2.5. ***Рекреаційні ресурси***

Література: [45,57,33,38].

1. Структура природно – ресурсного потенціалу. Місце України в світових природних ресурсів і міра забезпеченості ними власних потреб.

Відомо, що забезпеченість країни природними ресурсами – це важливий економічний і політичний чинник розвитку суспільного виробництва, а їх структура, запаси, якість, міра вивченості і напрям господарського освоєння мають безпосередній вплив на економічний потенціал території. Вивчення природних ресурсів, виявлення економічної ефективності їх територіальної концентрації і раціонального використання в народному господарстві є однією з головних проблем територіальної організації продуктивних сил. З цією проблемою пов'язаний ряд завдань регіонального характеру, а саме:

- дослідження структури, складу, запасів, економічної ефективності використання природних ресурсів на території держави, його економічних районів як природної основи формування регіональних господарських комплексів;
- вивчення територіальних форм зосередження природних ресурсів і можливостей їх господарського освоєння з метою комплексного розвитку господарства, ефективного використання мінерального, сільськогосподарського і інших видів сировини;
- економічна оцінка природних ресурсів в розрізі регіонів, адміністративних областей і прогнозування тенденцій їх використання в різних галузях відповідно до досягнень науково – технічного прогресу.

Україна відноситься до регіонів світу і Європи, ресурси яких добре освоєні і широко використовуються в господарській діяльності. Потенціал розвіданих мінеральний – сировинних запасів України – 7 трильйонів американських доларів. Відкрито і оцінено близько 500 родовищ.

Україна достатньою мірою забезпечена кам'яним вугіллям, залізними і марганцевими рудами, самородною сіркою, калійною і кам'яною сіллю, титаном, графітом, ртуттю, будівельними матеріалами.

Важливу роль грають земельні, агрокліматичні і рекреаційні ресурси. В той же час Україна відчуває дефіцит нафти і газу, руд кольорових металів, лісових ресурсів. Забезпеченість водою недостатня і нерівномірна. Якщо в середньому на одного жителя СНД доводиться 18 тисяч куб. метрів в рік, то в Україні 0,95 куб. метрів поверхневого стоку.

Найбільш посушливі Південь і Південній Схід України. Традиційно природні ресурси вивчалися по окремих видах, розглядалися їх об'єми, особливості розміщення на території регіону, країни. Далі стали проводитися дослідження територіальних поєднань ресурсів. Виникла потреба у загальній оцінці природних ресурсів, виявленні їхньої ролі в соціально - економічному розвитку країн і районів. Почало широко використовуватися поняття природно-ресурсний потенціал (ПРП) території. Воно відображує всю сукупність природних ресурсів певного регіону, країни і є важливим для оцінки природних можливостей території, раціонального її використання, визначення пріоритетних напрямів природокористування .

***ПРП** - це сукупність природних ресурсів території, які можуть бути використані в народному господарстві з врахуванням тенденцій науково-технічного прогресу.*

Структуризація ПРП проводиться по наступним ознакам :

За походженням і природним властивостям ПРП поділяють на такі групи ресурсів:

1.1. Мінеральні (паливно-енергетичні, рудні корисні копалини, нерудна сировина, будівельні матеріали);

- 1.2. Водні (поверхневий стік, підземні води);
- 1.3. Земельні (з врахуванням сільськогосподарського призначення і характеру рослинності);
- 1.4. Лісові (річний приріст деревини);
- 1.5. Фауністичні (мисливські, рибні, медоносні ресурси);
- 1.6. Природно – рекреаційні (території, придатні для створення санаторно-курортного, туристичного типів).

2. *Залежно від призначення для використання людиною виділяють:*

- 2.1. Енергетичні;
- 2.2. Сировинні і допоміжні промислові;
- 2.3. Їстівні (харчові, кормові, питні);
- 2.4. Оздоровчі;
- 2.5. Культурно – естетичні;
- 2.6. Кліматичні;

3. *За принципом вичерпаності (екологічна класифікація):*

- 3.1. Вичерпані;
- 3.2. Поновлювані (надолужуванні – рослинні, ґрунтові, водні);
- 3.3. Непоновлювані – мінеральні;
- 3.4. Невичерпні – енергія сонця, текучої води, вітри, кліматичні;

- *Економічна класифікація.*

У основі лежить розділення на засоби виробництва і предмети вжитку. Виділяють:

- 4.1. Ресурси виробничої і невиробничої сфери. Ресурси невиробничої сфери прямого призначення – питна вода, риба, плоди чагарників і непрямого призначення – зелені насадження, водоймища, ресурси для лікування);
- 4.2. Галузевого і міжгалузевого призначення;
- 4.3. Одно - і багаторазового використання;

- *За обхватом території:*

- 5.1. Глобальні (міждержавні);
- 5.2. Національні (загальнодержавні);
- 5.3. Регіональні;
- 5.4. Місцеві (локальні).

2. Характеристики елементів ПРП

2.1. Мінеральні ресурси

Мінеральні ресурси – це викопні багатства (паливні, рудні і нерудні), а також природні розчини солей озер, морів і підземних вод. Головна їх особливість – нерівномірне поширення в земній корі. При цьому кожен вид ресурсу має свої закономірності освіти і розміщення. В Україні є значні і всілякі мінеральні ресурси.

Мінеральні ресурси – важливий чинник формування народногосподарських, особливо, промислових територіальних комплексів. Використання мінеральних ресурсів впливає на розвиток продуктивних сил, територіальну структуру і громадську організацію виробництва, на зміну довкілля, умови життя людей, їх розселення і на інші важливі суспільні явища.

По характеру використання мінеральні ресурси діляться на 3 групи:

1. Паливно-енергетичні (нафта, природний газ, вугілля, торф, горючі сланці, уран);
2. Металорудні (руди чорних, кольорових, рідких і благородних металів);
3. Нерудні:
 - а) нерудна сировина для чорної металургії;
 - б) гірничо-хімічна сировина;
 - в) агрономічна сировина;
 - г) будматеріали;
 - д) коштовні і вироби камені.

За рівнем комплексуютьуючого впливу корисні копалини розподіляють на 3 класи:

- клас «А», на основі яких формуються складні комплекси. Наприклад, Донбас - на базі вугілля, Придніпров'я – на базі залізних і марганцевих руд;
- клас «Б», на основі яких формуються невеликі комплекси (вузли і центри);
- клас «В», що не мають комплексуютьоруючого значення [45,567-571].

Визначення ролі мінеральних ресурсів у формуванні внутрішньорайонних функціональних систем (районних циклів виробництва і галузевих інтеграцій) – важливе завдання функціонального аспекту дослідження.

Цикли виробництв – складне функціональні утворення, що формуються на базі мінеральних ресурсів. Їх значення посилюється тим, що саме формування циклів забезпечує найбільш комплексне використання наявних ресурсів і гарантує пропорційність в розвитку переробних ланок.

Цикли можна розділити на одностержневі і багатостержневі. Для одностержневих циклів характерний один вертикальний ланцюг виробництв, що здійснюють основний технологічний процес. Структура багатостержневого циклу значно складніша.

Територіальний аспект економіко-географічного дослідження мінеральних ресурсів передбачає вивчення характеру розміщення корисних копалини на території району і форми зосередження родовищ, інакше кажучи, аналізується територіальна структура мінеральних ресурсів району.

Враховуючи найбільш істотні особливості територіального зосередження родовищ (масштаби, морфологію і ін.), можна виділити такі основні їх форми: куш, макрокуш, район, макрорайон, зона.

Куці – поєднання два або декількох родовищ на порівняно невеликій території (приблизно 1000 кв. км). Куці властивий високий рівень територіальної концентрації запасів корисних копалини. Завдяки цьому їх можна експлуатувати, використовуючи загальні підземні дороги, будівельну базу, джерела водопостачання і ін. Куці можуть входити в значніші форми зосередження родовищ або бути самостійним елементом територіальної структури мінеральних ресурсів. Це основа формування виробничо-територіальних комплексів.

Макрокуці – об'єднує до 20 родовищ на площі до 2500 кв.км. Принцип освоєння – спільність експлуатації. Макрокуці об'єднує куці і окремі родовища. Він може бути самостійним елементом або входити в район або зону.

Район – розміщення значної кількості родовищ на площі 2000 – 3000 кв.км. Він складається з окремих родовищ, куців, макрокуців. Залежно від концентрації родовищ, райони бувають 3 видів:

- 1) простий, що складається з родовищ, розміщених рівномірно;
- 2) куцовий, в якому запаси розосереджені у вигляді куців;
- 3) змішаний, такий, що складається з куців і окремих родовищ [45,582-583].

Макрорайон – в основному представлений геологічними басейнами з компактно розміщеними родовищами на площі більше 3000 кв.км.

Зона - найбільш крупна і складна форма територіального зосередження родовищ корисних копалини, що займає площу одного або декількох економічних районів. Для неї характерні велика територія і складність внутрішньої структури. У зону можуть входити райони, мікрорайони, куці, макрокуці і окремі родовища.

На території України виділяється 4 зони скупчення родовищ:

1. Криворізько-Запорізька (залізна і марганцева руди);
2. Донбаська (вугілля, куховарська сіль, ртуть, будівельні матеріали);
3. Прикарпатсько-Львівська (газ, нафта, вугілля, куховарська і калійна солі, сірка);
4. Левобережно-Прилуцько-Ізюмська (нафта і газ).

Оцінка мінерального потенціалу базується на показниках умовної річної продуктивності відповідних покладів, помножений на розрахункові терміни їх експлуатації.

Ресурсозабезпеченість – співвідношення між величиною запасів і масштабами їх використання. Забезпеченість мінеральними ресурсами виражається кількістю років, на які вистачить розвіданих запасів при сучасному використанні. Забезпеченість лісовими, водними, земельними ресурсами визначається їх запасами з розрахунку на душу населення [33]. У таблиці 2 приведено порівняння ресурсозабезпеченості України і окремих Європейських країн.

Таблиця 2.

Запаси основних корисних копалини на душу населення України і деяких Європейських країн.

Країна	Умове паливо в нафтовому еквіваленті 1000 газу =1 т. нафти	Залізняк, т.	Марганцеві руди, т.	Кам'яне вугілля, т.	Буре вугілля, т.
Великобританія	28,20	33,9	-	95,00	
Італія	4,30	0,7	0,01	0,17	0,35
Німеччина	3,80	5,3	-	33,30	916,70
Україна	26,17	528,2	41,50	851,80	60,20
Франція	1,30	39,0	-	25,50	1,31

2.2. *Земельні ресурси.* Земельні ресурси – головний ресурс України (44,4% в структурі ПРП), основа розвитку сільського господарства. Це одночасно продукт природи, відновлюваний природний ресурс. Земельні ресурси незамінні іншими видами ресурсів і поєднують функції предмету і засобів праці. Забезпеченість України сільськогосподарськими угіддями складає 0,8 га на одного жителя, у тому числі ріллею 0,65га. Площа орних земель складає близько 33990 тис.га, пасовищ–6758тис.га(на1.01.2008). Структура грантового покриття:

- Різновиди чорноземів орних земель – 55%;
- Опідзолені і деградовані чорноземи – 10%;
- Каштанові ґрунти – 9%;
- Підзолисті ґрунти – 7%;
- Сірі лісові ґрунти – 6,7%;
- Солонцюваті ґрунти – 2,5%;
- Лугові ґрунти – 2%;

Слід зазначити, що на Україну доводиться 27% чорноземів світу. В Україні частка сільськогосподарських угідь в загальній структурі земель складає 70%, орних земель - понад 55%, що є одним з найбільш високих показників в Європі і світі. Забезпеченість ріллею також досить висока і складає від 0,15га на одного жителя в Закарпатті, до 1,3 – 1,5 га в Миколаївській, Херсонській і Кіровоградській областях, а в середньому по Україні – 0,78 га (для порівняння: у Великобританії – 0,12 га, в Германії – 0,20 га, в середньому по Європі – 0,26 га, в світі – 0,29 га). Розораність земель в Лісостеповій і Степовій зонах значно перевищує оптимальні показники, досягаючи 70% і більш. Це викликає розвиток сильних ерозійних процесів, причому в степових областях землі піддаються як водній, так і вітровій ерозії. Доля еродованих земель постійно зростає і досягла вже 37% ріллі, що складає понад 12 млн. га. З кожного гектара землі щорік змивається від 5 до 25%

грунту, в основному верхнього, найбільш родючого шару, що наводить до зменшення врожайності на 30–70% і до зниження якості сільськогосподарської продукції. На найбільш еродованих землях вартість проведення протиерозійних заходів настільки велика, що їх доцільно перевести в категорію несільськогосподарських, перш за все лісових земель [38, 245-150].

У зв'язку з економічними реформами, які проводяться в Україні, зміниться склад землекористувачів. До 1990 р. дуже високою була доля державного сектора: радгоспів і колгоспів, промислових, транспортних і інших несільськогосподарських підприємств і установ. І лише мало чим більше 4% земель використовувалися як присадибні. З 1991 р. почався процес передачі землі в користування, а з прийняттям відповідного законодавства і у власність фермерським господарствам. Для того, щоб нові власники раціонально використовували землю, необхідно створити новий детальний земельний кадастр, тобто зібрати достовірні відомості про розміри і якість грантів, їх родючість, господарське використання і оцінити їх вартість. Основні розділи земельного кадастру – це дані про бонітіровку ґрунтів і їх економічна оцінка. Бонітіровка (від лат. Bonitas-доброякісний) ґрунтів здійснюється на основі вивчення природної родючості і виражається в бальній оцінці (максимально 100 балів).

Потенціал земельних ресурсів оцінюється як кількість продукції, вирощений на одиницю площі сільськогосподарських угідь, помножений на загальну площу.

4.3. Водні ресурси

Водні ресурси України складаються з місцевого стоку і транзиту. Загальний об'єм річного стоку дорівнює 210 км³, у тому числі 130 км³ формуються за межами України. В середньому водозабезпеченість одного жителя

країни водою місцевого стоку складає 1000 м^3 , що в 18 разів менше, ніж в Росії. Найвища водозабезпеченість жителів в західних і північних областях. Ресурси підземних вод складають $5,6 \text{ км}^3$.

Основна маса річкового стоку доводиться на Дніпро - $53,5 \text{ км}^3$, Дністро - $8,7 \text{ км}^3$. Сіверський Донець – 5 км^3 , і Південний Буг – $3,4 \text{ км}^3$. Всього на території України понад 73 тис. річок. Найбагатководніший – Дунай. Його стік за рік складає 123 км^3 . В той же час екологічні проблеми Дунаю дуже гострі, а його воду для зрошування можна використовувати лише після очищення.

Близько 11 км^3 води акумулюють 3000 озер, у тому числі $2,5 \text{ км}^3$ прісної, 80 водосховищ і 20000 ставів мають запас води 24 км^3 . Найкрупніші озера і лимани знаходяться в Поліссі, в басейні Дунаю, на узбережжі Чорного і Азовського морів, в Криму.

Штучні водоймища створені на Дніпрі, Південному Бузі, Сіверському Дінці. Вони займають територію близько 7000 км^3 , а це означає, що рівно стільки орних земель було вилучено в Україні з сільськогосподарського звороту.

Запаси підземних вод в Україні складають майже 20 км^3 , і зосереджені в основному на півночі і заході. Глибина їх залягання вагається від 100м на півночі до 600м на півдні країни. Серед підземних вод особливо важливу роль грають мінеральні, які зосереджені в 84 родовищах, з них 35 експлуатується. У Карпатах, Закарпатської області і на півострові Крим, в Кримських горах на глибині понад 500 м є термальні води, які ще недостатньо вивчені.

Вжиток води в Україні щорік зростає. Найбільшим споживачем води є промисловість, на другому місці – сільське господарство – 15 км^3 , на третьому – комунальне – 4 км^3 .

Берегова лінія України складає близько 2000 км. Чорне море (майже 420000) має велике господарське значення. У нім водиться 180 видів риб, більшість з яких промислові. Є кошкові водорості. Окрім транспортного, море має велике значення як зона відпочинку і лікування людей. Азовське море (близько 40000 км³) характеризується багатим видовим складом живих організмів (350 видів риб). Його мілководність сприяє хорошему прогріванню води, дає можливість використовувати побережжя для відпочинку і лікування людей.

При оцінці потенціалу водних ресурсів виходять із загального економічного ефекту, отриманого від використання її в головних галузях (наприклад, в зрошуваному землеробстві) [57].

4.4. Лісові ресурси

Площа лісів України складає 8,6 млн. га, з них 6,9 млн. га займають ліси державного фонду. Лісовкрита площа в середньому складає 14%, у тому числі в західній і північній частинах – 30-40%, в Карпатах – понад 40, в Поліссі – 25,7, в Криму – 10, Степу – 4% . 75% лісових площ займає високопродуктивний деревостій. Річний приріст деревини складає понад 30 млн. км³. На хвойні ліси доводиться 54% запасів деревини, у тому числі на сосну – 35%, вона в основному поширена в Поліссі. Близько 40% запасів деревини – твердолистяні породи: дуб – 22%, бук – 13%, граб – 2%. Серед листяних порід переважають береза, осина, вільха, липа, тополя. Важлива роль лісів в заготівці ягід, грибів, плодів, лікарських трав.

Потенціал лісових ресурсів розраховують за вартістю 1 деревини, помноженого на середньорічний приріст.

4.5. Рекреаційні ресурси

Майже у всіх областях України є рекреаційні ресурси, серед яких переважають санаторно-курортні. Усесвітньо відомий своїми санаторно-курортними

умовами південь України (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Донецька області і Автономна Республіка Крим). Унікальний по своїм можливостям Південний берег Криму. Окрім кліматичних ресурсів, район багатий ресурсами лікувальних грязей. Другим районом рекреаційних ресурсів є район Карпат, який має умови для організації як літнього, так і зимового відпочинку. У Сваляві, Синяві і Усть-Чорні є мінеральні води. Особливо багата мінеральними водами Львівська область (Трускавець, Моршин, Сходніца, Великий Любен). Лікувальні грязі є в Івано-Франківській і Тернопільській областях. На кордоні Тернопільської і Хмельницької областей відкриті великі запаси мінеральних вод. У рекреаційних цілях використовується ландшафт Західного Полісся, особливо Шацькі озера. У Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Черкаській, Кіровоградській областях є запаси радонових вод, а в Полтавській (Миргород) – хлоріднонатрієвих. Відомий своїми лікувальними можливостями Слов'янськ і Святогорськ (Донецька область).

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте взаємодію природи і суспільства. На які аспекти взаємодії людини і природи націлені сучасні дослідження ?
2. У чому єство економічною і поза економічною оцінкою природних ресурсів ?
3. Кількісна і якісна оцінка мінеральних ресурсів. Які види запасів ви знаєте ?
4. Що таке територіальне поєднання природних ресурсів (ТСПР)? Значення ТСПР для розвитку промисловості.
5. Які особливості розміщення найважливіших природних ресурсів в Україні?

6. Обґрунтуйте вибір підходу до оцінки природних ресурсів, які належать до дефіцитних, і встановлення розмірів плати за їхнє використання.

Лекція 8

ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Роль населення в розвитку продуктивних сил та його оцінка

2. Демографічний потенціал

3. Розселенський потенціал

4. Трудоресурсний потенціал

Література: [9,10,11,54,56,58,65,72,].

1. Роль населення в розвитку продуктивних сил та його оцінка

Головною умовою формування регіональної економічної системи, як і будь-якого рівня організації виробництва загалом, є наявність живої праці, під якою мають на увазі сукупність фізичних, духовних, моральних, етичних, естетичних здібностей людини, що їх використовує вона під час виробництва життєво необхідних речей і послуг. Джерелом формування живої праці є природний і механічний процеси відтворення населення.

Населення – природно-історична сукупність людей, яка формується і безперервно відтворюється у процесі виробництва і відтворення самого життя.

Відтворення населення – це процес постійного відновлення поколінь людей внаслідок взаємодії народжуваності і смертності, еміграції та імміграції,

результат єдності трьох видів руху населення – природного, просторового (міграція) і соціального (соціальна мобільність).

Населення є джерелом формування головної продуктивної сили - живої праці, носія виробничих відносин.

У суспільному відтворенні регіону населення одночасно є продуктивною та споживчою силою, яка значною мірою визначає співвідношення фонду споживання й фонду нагромадження. Чисельність і динаміка населення, його головних вікових груп впливають на абсолютну величину й структуру фондів споживання и нагромадження регіону. Його характеризують національні, соціальні та економічні особливості. *Національні особливості* відображають риси мислення, свідомості, культури, побуту, ставлення до праці, природи, торгівлі, міжнародних відносин тощо. *Соціальні особливості* відображають груповий або суспільний спосіб життя людини, її природне відтворення, *економічні* – здатність до праці, творчості, виробництва.

Населення впливає на економіку через свою *економічно активну частину загальної чисельності зайнятого в суспільному виробництві населення його віково-статеву структуру, рівень освіти, професійний склад і територіальну організацію.*

Чисельність і динаміка трудових ресурсів справляють певний вплив на характер розвитку виробництва та економіки загалом. Скорочення приросту трудових ресурсів обмежує можливості екстенсивного розвитку виробництва і збільшує залежність економічного зростання від підвищення продуктивності праці.

Характеристика природного приросту визначається співвідношенням рівня народжуваності та смертності в

регіоні, які залежать від сукупності економічних, національно - історичних, політичних та інших факторів.

Демографічна ситуація в регіоні визначається значною мірою міграціями населення. Важливим індикатором внутрішньо регіональних переміщень населення є сальдо міграції між містом і селом.

Головними характеристиками демографічного потенціалу регіону є:

1) співвідношення показників природного руху населення що розглядаються послідовно за певний проміжок часу,

2) статеві віковий склад населення,

3) співвідношення показників механічного руху населення [72]. Основні показники руху населення – народжуваність та смертність, механічний притік та відтік відображаються такими сумарними показниками:

– *природний приріст* – визначають як різницю між кількістю народжених та тих, хто помер у певний період часу,

– *сальдо міграції* – визначають як різницю між кількістю тих, хто прибув до регіону, та тих, хто вибув з нього в певний період часу,

– *загальне збільшення населення* – сума народжених у регіоні та тих, хто прибув до нього за певний період часу;

– *загальне зменшення населення* – сума кількості померлих у регіоні та тих, хто вибув з нього за певний період часу;

– *загальна динаміка населення* – сума показників загального збільшення та зменшення, або природного приросту, та сальдо міграції населення регіону.

Поряд з абсолютними показниками застосовують відносні показники руху населення у вигляді так званих демографічних коефіцієнтів: *коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту і т.д.*

Демографічні коефіцієнти показують кількість народжених, померлих, природного приросту і т.д. у розрахунку на одну тисячу жителів і обчислюються у проміле (%) [54] .

2. Демографічний потенціал

В Україні в ХХ ст. зростання кількості переживалося кризами, пов'язаними із Першою світовою війною, голодомором 1932–1933 рр. вируванням подій Другої світової війни на теренах нашої країни. З розвитком системної кризи, пов'язаної з трансформацією українського суспільства, з 90-х років починається скорочення населення України, що на початок ХХІ ст. набуло характеру демографічної кризи. Це виражається у постійному зменшенні кількості народжених з середини 80-х років.

Загальна чисельність населення склала на 1.06.2010 45,58 млн. чол. У 2009 р. в Україні народилося 427,3 тис. дітей. При середньому показнику народжуваності 9,0%, по Україні коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості становив 9,8%, а в міських поселеннях 8,9%. Померло у 2009 р. 761,3 тис. осіб. Коефіцієнт смертності становив – 16,0%, серед міського населення – 13,6%, у сільській місцевості – 19,6%. Отже, кількість жителів України у 2004 р. скоротилася на 384 тис. осіб. Особливо високими темпами відбувалась депопуляція населення за рахунок сільських жителів.

Найвищою кількістю народжених у 2009 р. вирізнялась в Україні Рівненська, Закарпатська, Волинська, Івано-Франківська, Чернівецька та Львівська області. Показник коефіцієнту народжуваності переважив у них середній показник по Україні в 1,3-1,1 рази: становив від 12,5 до 10,1%. Найнижчою кількістю народжених виділялись Сумська, Луганська, Полтавська, Чернігівська,

Донецька та Черкаська області. Показник коефіцієнту смертності був нижчим за середній по країні в них у 1,3-1,2 рази: становив від 7,2 до 7,7%. Найнижчим коефіцієнт смертності в Україні був в м. Києві, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях: становив від 10,7 до 13,1%, що перевищує середній по країні показник в 1,5-1,2 рази.

Таким чином для України в 2009 році характерним було природне скорочення населення. Лише в Закарпатській області кількість народжених була рівною кількості померлих. Значно нижчим за середній по країні показник природного скорочення населення – 7% – був властивим для м. Києва (0,9%), Рівненської (1,1%), Івано-Франківської (2,2%), Чернівецької (2,5%), Волинської (2,6%) та Львівської (3%) областей. Найбільш значним було зменшення кількості населення внаслідок його природного скорочення в Чернігівській (коефіцієнт природного скорочення населення становив 13,2%), Сумській (11,5%), Полтавській (10,9%), Луганській (10,6%), Черкаській (10,4%), Донецькій (9,9%) та Кіровоградській (9,7%) областях [56].

При характеристиці статево-вікової структури насамперед звертають увагу на наявність диспропорцій у кількості населення в різних вікових та статевих групах населення регіону.

З 1970 р. до 2004 р. намітилася тенденція до стабільного співвідношення чисельності чоловіків і жінок з незначним переважанням чоловіків. Ця тенденція зберігається у співвідношенні: жінки – 53,5 %, чоловіки – 46,5 %. В Україні на 100 народжених дівчат припадає 107 хлопчиків. Перевищення частоти смертності у хлопчиків-немовлят та у віці до 5 років – природний фактор. Та це перевищення зберігається в усіх вікових групах. В Україні перевищення чисельності жінок над чоловіками

починається вже у віці 32 роки. Тоді як у розвинутих країнах перевищення кількості жінок над чоловіками спостерігається у віці 50-55 років, тобто за межами репродуктивного періоду.

Вікову структуру населення розглядають за ознаками належності до працездатного віку:

- *молодше за працездатне: 0 – 16 років;*

- *працездатне: чоловіки – 17 – 59, жінки – 17 – 54 роки;*

- *старше за працездатне: чоловіки – 60 і більше, жінки – ~55 і більше років.*

Співвідношення цих вікових груп таке: молодше за працездатне - 21 %, працездатне – 56 %, старше за працездатне – 23 %; відповідно у структурі вікових груп міського населення – 20 %, 60 %, 20 %; сільського – 22 %, 49%, 29 % .

Аналіз вікової структури населення України за останні десятиріччя засвідчує зменшення абсолютної та відносної чисельності дітей віком до 16 років. Також зменшується абсолютна і відносна чисельність населення працездатного віку. Зростає лише абсолютна і відносна чисельність населення, яке є старшим від працездатного віку

Дуже контрастними є проблеми статево-вікової структури населення країни в регіональному вимірі: у віковій структурі сільського населення частка осіб, молодших за працездатних, коливається від 15,6% (Чернігівська область) до 24,6% (Закарпатська і Рівненська області), серед працездатного населення – від 43,1% (Чернігівська область) до 58,4% (АР Крим), серед осіб, старших за працездатний вік, – від 18,7% (Закарпатська область) до 41,8% (Чернігівська область); середній вік населення коливається від 32,4 років у чоловіків міських

поселень Рівненської області до 50,2 років у жінок сільської місцевості Чернігівської області [58] .

3. Розселенський потенціал

Оцінку розселення у регіоні треба провадити за загальноприйнятою методологією. Ця методологія прийнятна для оцінки регіонів різного рівня організації: мікроекономічного, мезоекономічного, макроекономічного і мегаекономічного районів.

Міське населення. На початок 2009 р. у містах України проживало майже 68% населення. Його чисельність почала стрімко зростати в 1960-ті роки, а особливо швидко в останні двадцять років ХХ ст. – на 3,5 млн. осіб, або на 11,4 %. Значно переважає чисельність міського населення у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській областях. Незначне переважання – у Волинській, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях.

Сільське населення. На початку ХХ ст. в Україні переважало сільське населення – понад 80 %. На початок ХХІ ст., відносна чисельність сільського населення значно зменшилася і становить до 32 %, або понад 16 млн. осіб. Переважає сільське населення у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Ровенській, Тернопільській, Чернівецькій областях. Наприкінці ХХ ст. чисельність сільського населення зросла в АР Крим, Закарпатській і Херсонській областях, у решті областей вона помітно знизилася, зокрема у Вінницькій, Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській та Херсонській.

Системи розселення. В Україні налічується 490 територіально-адміністративних районів і 121 район у містах, тобто це є потенційні мікроекономічні райони.

Відповідно в кожному територіальному районі є свій адміністративний центр і певна кількість селищ міського типу та сільських населених пунктів.

Так само в Україні сформовані 25 моноадміністративних мезоекономічних районів – 24 територіально - адміністративні області й одна АР Крим зі своїми адміністративними центрами. Внаслідок розвитку торгівлі транспорту, промисловості, науки тощо в окремих обласних центрах, зокрема в Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку й Одесі, розвинулися макрополіси (великі агломерації) з чисельністю населення 800 тис. осіб і понад 2 млн. осіб. Вони поширили свій вплив на сусідні області і сприяли формуванню в Україні шістьох полі адміністративних мезоекономічних районів. Об'єктивна інформація розселенського потенціалу регіону особливо необхідна при здійсненні регіональної соціальної політики, а також при районних плануваннях і реалізації різних інвестиційних програм.

Найбільш елементарним показником розселення є густота населення. Однак при глибшому аналізі з'ясовується, що цей показник має численні «модифікації»: густота населення на обжитій території; густота сільського населення; густота міського населення.

При порівнянні регіонів, з точки зору їх «дольової участі» у формуванні територіальної структури населення, використовується Індекс регіональної концентрації, який визначається за формулою:

$$K_{PK} = 0,5(S_i - P_i) \times 100\%, \quad (8.1)$$

де S_i і P_i – доля площі і населення i -го регіону в загальній площі.

Відповідно до багаторівневої організації суспільства розрізняють системи розселення різних територіальних рівнів – від національного до локального:

- 1) національний (загальнодержавний) рівень – єдина система розселення країни;
- 2) регіональний рівень – регіональна система розселення;
- 3) обласний рівень – субрегіональна (обласна) система розселення;
- 4) локальний рівень – міжрайонна, районна, місцева (внутрішньорайонна), первинна локальна система розселення [65].

Система регіонального розселення – це сукупність поселень, які об'єднані цілісністю наявних економічних і соціальних зв'язків. Формуються ці системи під впливом різних чинників, головними з яких є розміщення продуктивних сил, економіко-географічне положення, поєднання природних умов і ресурсів, демографічна ситуація, рівень розвитку інфраструктури та ін. Залежно від ступеня спільності, набору та інтенсивності існуючих зв'язків і чинників формуються різні типи систем розселення. В особливостях розселення виділяються просторові закономірності життя суспільства.

Регіональні системи розселення відіграють важливе значення у формуванні загальнодержавної системи. Економічною основою формування регіональних систем розселення виступають господарські комплекси економічних районів. Водночас регіональні системи поселень являють собою каркас просторової організації регіональних суспільних комплексів, виступаючи однією з основних функціонально-структурних підсистем. За допомогою різноманітних зв'язків населених пунктів вона вступає у взаємодію з іншими підсистемами регіонального суспільного комплексу (виробничою, соціальною, інфраструктурною та ін.).

Система показників, які використовуються при діагностиці систем розселення, відображає їх *кількісні параметри, якість, тип систем розселення*.

Якщо кількісні показники (площа, чисельність населення, співвідношення між чисельністю населення різних пунктів, а також між міським і сільським населенням тощо) дають уявлення про відмінності, що легко перевіряються, то про якість систем розселення можна судити виходячи зі ступеня сприятливості для організації об'єктів соціальної інфраструктури.

Отже, просторові розміри регіональних систем розселення залежать від розміщення по території країни головних осередків суспільного життя – міст-мільйонерів і крупних міст. Центрами п'яти регіональних систем розселення України виступають найбільші міста – міста-мільйонери: Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ і Одеса. У зоні їх інтенсивного впливу та притягання розташовані території власних та сусідніх однієї-трьох областей.

Проблематичним є виділення регіональних систем розселення у західній і центральній частині України. Явно вираженим міжобласним центром – ядром регіональної системи розселення виступає місто Львів, який у 3,2-3,7 разу має більшу кількість населення, ніж обласні центри – сусіди першого порядку Рівне, Івано-Франківськ, Тернопіль, Луцьк у 6,2 разу перевищує людність Ужгорода. Місто Львів виступає центром Західної регіональної системи розселення у складі семи областей: Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької. У цій системі, на відміну від інших регіональних систем, виділяються дві зони за інтенсивністю зв'язків субрегіональних систем розселення з регіональним центром. До першої зони належать Львівська, більші

частини Івано-Франківської і Тернопільської, південні частини Волинської та Рівненської обласних систем з їх центрами. До другої зони – північні та центральні частини Волинської та Рівненської, південно-східна частина Тернопільської та південно-західна частина Івано-Франківської, Чернівецька і Закарпатська обласні системи розселення. Дві області Центрального економічного району (Черкаська і Кіровоградська) не утворюють єдиної регіональної системи розселення, а роз'єднані між Центральною і Придніпровською регіональними системами. Формування Волинської та Подільської регіональних систем розселення можна розглядати на перспективу за умови визнання на загальнодержавному рівні Північно-Західного та Подільського соціально-економічних районів з наданням пріоритетів економічного розвитку визначених центрів (ядер) до рівня крупних міст.

4. Трудоресурсний потенціал

Важливим для розвитку економіки регіону є також трудоресурсний потенціал. Він відображає наявність трудових ресурсів у регіоні та їх розподіл у розрізі галузей. Трудові ресурси складає наявне працездатне населення – потенціал живої праці, який мають регіони на певний момент часу, їх відтворення і раціональне використання є одним з найважливіших напрямів регіональної економічної політики. Трудоресурсний потенціал виражає відносини між членами суспільства, спрямовані на відтворення ресурсів праці. Він характеризується чисельністю трудових ресурсів, їх статево-віковою структурою, рівнем освіти і професійно-кваліфікованої підготовки, технічним оснащенням праці, фондом робочого часу, станом здоров'я, дисципліни та іншими соціально-економічними чинниками. Економічно активне населення, згідно з концепцією робочої сили, – це населення обох статей віком

15-70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг. Якісними характеристиками трудових ресурсів є: освіта, професійна і кваліфікаційна структури, частки міського і сільського населення, його статево-вікові структури, культурний рівень, етнічна структура, здоров'я, міграційна мобільність.

Одним з основних Інструментів регулювання використання трудового потенціалу є баланс трудових ресурсів. Його складають за даними статистичного обліку, демографічними розрахунками, даними відділів з використання трудових ресурсів в обласних адміністраціях, міських бюро з працевлаштування та інформації населення, а також підприємств і закладів, що розміщені на території регіону.

Основна частка працездатного населення зайнята у промисловості та будівництві (32,5%). Далі йдуть сільське і лісове господарство (11,7%), транспорт та зв'язок (7,7%).

На рівень трудоресурсного потенціалу значний вплив має статево-вікова структура населення. Так, затрати чоловічої праці на роботах, що потребують значної фізичної сили, будуть більш ефективними порівняно з такими самими за кількістю і часом затратами жіночої праці. Зростає питома вага робітників з вищою і середньою освітою – 90% зайнятих.

Багато професій у невиробничій сфері, переважно в охороні здоров'я, освіті, потребує більш високого рівня освіти і тривалої фахової підготовки. Більшість робітників та службовців, зайнятих у народному господарстві, – жінки. Найбільше їх у галузях сфери обслуговування – 70–80% [10].

Найвищий рівень забезпеченості трудовими ресурсами мають західні області, які характеризуються значною щільністю сільського населення. У південних та

східних областях цей рівень дещо нижчий. Значними є відмінності у використанні трудових ресурсів у селах і містах. В усіх найбільших та великих містах склалася висока частка зайнятості у промисловості (машинобудування, легка, харчова), на транспорті, у соціальній сфері. В областях переважно аграрно-промислової спеціалізації вищою є питома вага працюючих у сільському господарстві. У високоіндустріальних областях значно переважає кількість зайнятих у промисловості. У приморських та карпатських областях збільшується частка зайнятих у сфері обслуговування населення, зокрема у рекреації.

Збалансованість кількості робочих місць і чисельності трудових ресурсів у науковому обґрунтуванні розвитку регіону є досить важливою. Так, якщо прогнозована кількість робочих місць виявиться недостатньою, то це може призвести до порушення принципу обов'язковості праці та зниження її продуктивності, а якщо надмірною, то до недовикористання виробничих потужностей і зниження коефіцієнта змінності, до зростання плинності кадрів і фонду заробітної плати, порушень трудової дисципліни тощо [9,182-183].

Реальна вартість робочої сили та її динаміка складаються під впливом комплексу чинників, взаємодія яких між собою формує дві протилежні тенденції. Перша – це зростання вартості робочої сили внаслідок підвищення інтенсивності праці, об'єктивного розширення потреб працівників у споживчих товарах і послугах, рівня освіти і кваліфікації. У зв'язку з цим збільшуються суспільно необхідні витрати на підвищення професійно-освітнього рівня робочої сили і приведення його у відповідність з вимогами оновленої матеріально-технічної бази виробництва. Друга – це зниження вартості робочої сили

під впливом зростання продуктивності праці. Враховуючи напрями дії чинників, які визначають динаміку робочої сили, можна дійти висновку, що в економіці України сформувалися тенденції прямо протилежні світовим.

Обґрунтування прогностичних демографічних показників повинно здійснюватися у відповідності з динамікою виробництва товарів та послуг, розвитком мережі підприємств, установ і організацій усіх форм власності та підпорядкування, з основними пропорціями у галузях матеріального виробництва й невиробничих галузях з цією метою при складанні програм соціально-економічного і культурного розвитку регіонів здійснюється *розрахунок чисельності зайнятого населення*. Він має форму балансової таблиці, в якій демографічні показники представлені такими розділами:

- населення;
- трудові ресурси;
- розподіл трудових ресурсів;
- розподіл зайнятих за сферами і галузями економіки.

Чисельність населення визначається на основі статистичної інформації та демографічних прогнозів, при складанні яких враховуються чинники, що впливають на народжуваність, смертність та тривалість життя жінок і чоловіків. Трудові ресурси регіонів охоплюють працездатне населення у працездатному віці, працюючих пенсіонерів та підлітків і визначаються за формулою:

$$TR = Nn - (Pn + In) + (Pn + Mn), \quad (8.2)$$

де TR – кількість трудових ресурсів у прогностичному періоді;

Nn – чисельність населення у працездатному віці;

Pn – непрацюючі пенсіонери у працездатному віці;

In – непрацюючі інваліди I та II груп інвалідності у працездатному віці;

Pp – працюючі пенсіонери пенсійного віку;

Ми – працюючі підлітки віком до 16 років.

Чисельність працездатного населення ($Чн$) розраховується як різниця між чисельністю населення у працездатному віці і кількістю інвалідів I та II груп працездатного віку та осіб, що одержують пенсії на пільгових умовах, тобто:

$$Чн = Нн - (Пн + Ін). \quad (8.3)$$

Прогнозні розрахунки чисельності різних категорій працюючих і непрацюючих, що входять до складу трудових ресурсів, здійснюються методами екстраполяції та аналітично-експертної оцінки. Важливе значення при їх застосуванні відіграє зокрема аналіз ситуації у зайнятості осіб першого пенсійного п'ятиріччя (жінок віком 55-59 років і чоловіків 60-64 років) та врахування факторів, що зумовлюють її зміни: розмір пенсії та вартість життя, можливість працювати неповний робочий день чи тиждень, динаміка соціально-економічних процесів і ситуації на регіональному ринку праці тощо [11].

Розподіл трудових ресурсів передбачає визначення кількості зайнятих у народному господарстві (в тому числі робітників, службовців на підприємствах, в установах, організаціях та громадських об'єднаннях, на малих підприємствах, підприємствах споживчої кооперації, в селянських фермерських господарствах, в особистому підсобному господарстві), в інших сферах економічної діяльності; безробітних; учнів у працездатному віці, які навчаються з відривом від виробництва; незайнятого працездатного населення у працездатному віці. Для цього використовуються показники статистичної звітності, галузеві прогнози та прогнози розвитку підприємництва, мережі установ і організацій, а також розрахунки кількості зайнятих в особистому підсобному господарстві. Останні здійснюються за методикою, визначеною Держкомстатом на підставі обсягів продукції, виробленої в підсобному

господарстві, та затрат часу на її виготовлення. При цьому враховується все населення, яке виробляє продукцію, тобто як працююче в суспільному виробництві, так і непрацююче [10].

До зайнятих в інших сферах економічної діяльності відносяться служителі релігійних культів, особи вільних професій (письменники, художники, композитори тощо) та інші самозайняті особи, які самостійно забезпечують себе роботою і не перебувають у штаті будь-якого підприємства, їх чисельність визначається за даними податкової адміністрації про кількість та оподаткування фізичних осіб.

Кількість осіб у працездатному віці, які навчаються з відривом від виробництва, встановлюється відповідно до планів підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах та професійно-технічних училищах з урахуванням чисельності учнів старших класів загальноосвітніх шкіл.

У статистиці Міжнародної організації праці (МОП) безробітні громадяни – це особи віком від 17 до 70 років, як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості, які одночасно задовольняють три умови [9, 176-180]:

- не мали роботи (прибуткового заняття);
- шукали роботу або намагалися організувати власну справу на обстежуваному тижні;
- готові стати до роботи протягом наступних двох тижнів.

Рівень безробіття за обстеженням визначається як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (робочої сили у відповідній віковій групі, статі, географічних ознаках).

В Україні, згідно із Законом «Про зайнятість населення», безробітними визнаються працездатні

громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні розпочати відповідну роботу [10].

Рівень зареєстрованого безробіття (РБ) визначається відношенням чисельності зареєстрованих безробітних до працездатного населення у працездатному віці (Чпв):

$$PB = Bn / Чпв, \quad (8.4)$$

де Bn – чисельність зареєстрованих безробітних.

Незайняте працездатне населення у працездатному віці є балансуючою статтею розрахунків. Його кількість встановлюється за формулою:

$$Чн = TP - (Зн + Зи + Ув + Bn), \quad (8.5)$$

де $Чн$ – чисельність незайнятого працездатного населення у працездатному віці;

$Зн$ – зайняті у народному господарстві;

$Зи$ – зайняті в інших сферах економічної діяльності;

$Ув$ – учні у працездатному віці, які навчаються з відривом від виробництва.

Незайняте працездатне населення у працездатному віці є резервом екстенсивного використання трудового потенціалу регіонів, мобілізація якого потребує здійснення відповідних управлінських заходів: вивчення ситуації на регіональному ринку праці, створення нових робочих місць, виконання програми суспільних робіт тощо.

Контрольні питання та завдання

1. Які показники використовують для демографічної характеристики регіону?
2. Яка особливість розміщення населення на територіях регіонів?
3. Виконайте оцінку стану густоти населення на територіях регіонів та областей України?

4. Яка кількість населення проживає в містах та селах на територіях окремих регіонів? Визначте межі та ядра регіональних систем розселення населення України.
5. Розкрийте сутність процесів природного відродження населення.
6. Розкрийте причини скорочення природного приросту населення та вкажіть на регіональні відмінності основних показників відтворення населення.
7. Проведіть дослідження територіальних особливостей розселення населення в Україні.
8. Проведіть дослідження демографічного становища в Луганській області.
9. Дайте характеристику типам регіональних ринків праці України.
10. Що таке міграція населення? Дайте оцінку стану міграційних процесів в регіонах України?
11. Які причини виникнення міжрегіональної та міждержавної міграції?

Лекція 9

МІЖГАЛУЗЕВІ КОМПЛЕКСИ І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ

План викладення і засвоєння матеріалу

- 1. Міжгалузеві комплекси, їх сутність та особливості формування та значення.***
- 2. Типи міжгалузевих комплексів.***
- 3. Сучасний стан міжгалузевих комплексів.***
- 4. Випуск регіонального продукту***

Література: [9,14,23,35,43,47,51].

1. Міжгалузеві комплекси, їх сутність та особливості формування та значення

У процесі становлення постіндустріального суспільства поряд з галузевою класифікацією народного господарства виділяють і досліджують міжгалузеві комплекси, які утворюють своєрідний напрям вертикалі галузевої системи продуктивних сил регіону. Вивчення міжгалузевих комплексів стало особливо актуальним після того, як у наукових дослідженнях перейшли до застосування системного підходу, а в практичній діяльності почали застосовувати метод міжгалузевих балансів. Вивчення конкретних міжгалузевих комплексів у межах окремих держав, економічних районів, адміністративних областей набуває все більшої актуальності. Значний доробок у цей напрямок внесли вчені України.

Термін «галузь» вживається переважно в трьох значеннях:

1) на макроекономічному рівні для позначення великих сфер матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт і т.д.);

2) для позначення великих складових частин (добувна, обробна, паливна, машинобудівна, хімічна);

3) для позначення більш дрібних складових частин (нафтова, вугільна в складі паливної промисловості).

Поняття «галузь» вживається і для позначення великих структурних частин, виділених на основі суспільного поділу праці, особливо в межах промисловості і сільського господарства. Так, наприклад, у промисловості виокремлюється 17 галузей, у сільському господарстві — 2 галузі [9, 201] .

У процесі становлення постіндустріального суспільства поряд з галузевою класифікацією народного господарства виділяють і досліджують міжгалузеві комплекси, які утворюють своєрідний напрям вертикальної, галузевої (більш точно — надгалузеві) систематики продуктивних сил регіону.

У наукових працях вчених економіко-географів (А. Ващенко, О. Шаблій) *міжгалузевий комплекс* розглядається як система економічних взаємопов'язаних галузей виробничої і (або) невиробничої сфери. Формування кожного міжгалузевого комплексу здійснюється в конкретних соціально-економічних умовах внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей .

Процес формування міжгалузевих комплексів - це об'єктивна закономірність розвитку продуктивних сил. Прогресивне поглиблення суспільного і територіального поділу праці супроводжується відповідним посиленням інтеграційних тенденцій. Об'єктивно формуються порівняно відособлені групи галузей і виробництв з найбільш тісними економічними і виробничими зв'язками, які великою мірою взаємопов'язані та взаємозалежні у своєму розвитку. Таким чином, *міжгалузевий комплекс* - це сукупність видів діяльності, здійснюваних на певній території і об'єднаних у певну групу (підсистему) тісними виробничими, комерційними та іншими зв'язками.

До них належать перш за все *виробничі зв'язки*, що виникають при поставках сировини, напівфабрикатів, готової продукції, а також при комбінуванні виробництва, кооперуванні галузей і підприємств. На основі виробничих зв'язків у межах кожного макроекономічного району функціонують такі міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, агропромисловий, хімічний, лісопромисловий, транспортний, будівельний, непродовольчих товарів та інші, що характеризуються широкою спеціалізацією, мають великий набір взаємопов'язаних ланок виробництва. Останнім часом цей перелік помітно зростає: рекреаційний, морегосподарський, зовнішньоекономічний

комплекси природокористування, інформаційний, управлінський та ін.

Всі міжгалузеві комплекси функціонують у межах територіально-виробничих комплексів (ТВК) району як органічно взаємопов'язані елементи складного структурного утворення. Комплекс району при цьому розглядається як органічна єдність всіх структурних елементів на його території, а міжгалузеві комплекси виступають підсистемами ТВК економічного району і його територіальних структурних частин.

Міжгалузеві територіальні комплекси виділяються як реально існуючі явища, однак варто зазначити, що більша частина таких міжгалузевих комплексів не має відповідних управлінських структур чи органів і виконує функції методичного інструменту для аналізу структури господарства. У більшості випадків такі комплекси називають підсистемами мікрорайонів. Проте досить складно визначити характер взаємодіючих внутрішніх частин (підсистем). В одних випадках виділяються взаємодіючі галузі і виробництва, в інших взаємодіючі підприємства, а також взаємодіючі первинні форми комплексного зосередження виробництва (елементарні комплекси). Не менш складним завданням є чітке розмежування характеру комплексоутворюючих зв'язків. Тут є дві точки зору: одні автори акцентують увагу на економічних зв'язках, інші - на виробничих (техніко-економічних) або на технологічних [34].

Потрібно зазначити, що міжгалузеві комплекси в економіко-географічній і в економічній науці вивчались переважно як підсистеми сфери матеріального виробництва. Основна увага науки і практики акцентувалась на вивченні сукупностей взаємодіючих галузей і виробництв промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, що забезпечують

виробничі потреби, матеріально-технічне постачання підприємств тощо. Невиробнича сфера при цьому часто забувалася або ж включалась до складу міжгалузевих комплексів на правах обслуговуючої основні виробничі ланки.

Міжгалузеві комплекси можуть мати певні «перекриття». Наприклад, сільськогосподарське машинобудування є одночасно складовою частиною агропромислового комплексу і машинобудівного. Курортне господарство у приморських районах одночасно розглядають у складі морегосподарського та рекреаційного комплексів. Таке перекриття може мати для аналізу господарства регіонів відповідну змістову орієнтацію: чим більше перекривають один одного міжгалузеві комплекси регіону, тим більш взаємозв'язаним та комплексним є його господарство, і навпаки.

2. Типи міжгалузевих комплексів

На основі наукових досліджень вирізняють типи міжгалузевих відносин за такими властивостями галузей:

1. наявність тісних виробничих, комерційних та інших зв'язків;
2. вирішення актуальних економічних проблем;
3. об'єднання ланок в єдину виробничо-технологічну систему;
4. випуск ідентичної взаємопов'язаної продукції;
5. виконання певної функції в економічній системі;
6. загальне управління міжгалузевим комплексом.

За характером зв'язків між галузями вирізняють 4 типи міжгалузевих комплексів. До міжгалузевих комплексів *першого типу* належать галузі, підприємства яких пов'язані послідовною і (або) паралельною переробкою певного типу сировини, включаючи і її видобування (виращування). До них належать

агропромислові і рибпромислові, лісопромислові комплекси [51].

До міжгалузевих комплексів *другого типу* належать однорідні галузі, зв'язки між підприємствами яких виникають на основі виробництва продукції (послуг), які є взаємозамінними. Наприклад, паливно-енергетичний комплекс, транспортний тощо.

Міжгалузевий комплекс *третього типу* — це комплекси, що складаються із сукупності кількох галузей, діяльність підприємств яких спрямована на вирішення певної господарської або регіональної проблеми. Наприклад, продовольчий, рекреаційний комплекси. Так, *продовольчий* комплекс держави чи її окремих регіонів є часткою агропромислового комплексу, який охоплює такі основні ланки:

- виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження;
- виробництво засобів виробництва для всіх галузей продовольчого комплексу;
- харчову промисловість, яка переробляє сільськогосподарську сировину;
- рибне господарство;
- обслуговуючі виробництва (виробнича інфраструктура, роздрібна торгівля продовольчими товарами, громадське харчування, підбір і підготовка кадрів для всіх сфер комплексу, науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектні і проектно-технологічні організації, науково-дослідні станції).

Міжгалузеві комплекси формуються на основі галузей, що виступають як комплексоутворюючі і здійснюють основні економічні і соціальні функції. У них беруть участь галузі виробничого і невиробничого призначення, тобто ті, що виготовляють безпосередньо

певний продукт, і ті, що обслуговують головні виробничі процеси.

До *четвертого типу* належать програмні міжгалузеві комплекси — комплекси галузей, зв'язки між підприємствами яких здійснюють, щоб досягти певної мети, заданої їм економікою, соціальною, екологічною або науково-технічною проблемами. До них відносять міжгалузеві комплекси перших трьох видів, наприклад, продовольчий, паливно-енергетичний комплекс, формування яких регулюється відповідно до певної програми [43].

Ядро міжгалузевого комплексу представлене галузями, підприємства яких здійснюють його головні економічні соціальні функції. Складовими ядра можуть бути галузеві комплекси. До міжгалузевого комплексу входять галузі виробництва і сфери послуг.

Наука стверджує, що в територіальній організації виробництва існують найрізноманітніші комбінації системоутворюючих відношень в одній і тій самій множині галузей. Так, досить поширеними є територіальні сукупності підприємств і галузей, що розвиваються на основі спільності їх походження (генетична ознака). Вони пов'язані *послідовною і паралельною* переробкою певного типу сировини, включаючи і її видобування (вирощування). Сюди відносяться агропромислові, рибпромислові, лісопромислові комплекси з найрізноманітнішими комбінаціями виробничих процесів. Ці комплекси формуються на основі взаємозв'язків тих галузей (підгалузей) виробничої і невиробничої сфер, які мають загальну однакову вихідну вершину розвитку.

Найбільш важливими ознаками формування міжгалузевих комплексів більшість вчених вважає *виробничу* (економічну) і *територіальну* (географічну). Під виробничою ознакою розуміють спеціалізацію і

структуру міжгалузевих комплексів, під територіальною - територіальну організацію їх продуктивних сил.

Головною ознакою є *виробнича*. Вона дозволяє визначити функції міжгалузевих комплексів, їх роль у територіальному поділі праці і кооперуванні праці, характер взаємозв'язків підприємств і виробництв. *Територіальна* ознака виступає як доповнююча і розкриває особливості організації та тяжіння території до центрів господарської діяльності, що виступають ядрами у виробничому процесі. Спираючись на наведені ознаки (виробничу і територіальну), всі міжгалузеві комплекси можна згрупувати у такі основні типи: промислові, агропромислові, лісовиробничі, акваторіальні. Кожен тип підрозділяється на підтипи.

- *Промислові міжгалузеві комплекси* охоплюють гірничодобувну промисловість, рудно-металургійну, паливно-енергетичну, машинобудівну, хімічну, будівельну, легку тощо;

- *Агропромислові комплекси* - галузі рослинництва і тваринництва разом з підприємствами, що переробляють сільськогосподарську сировину та реалізують її споживачам.

- *Лісовиробничі комплекси* функціонують на основі виробничо-економічної і технологічної єдності лісових галузей, відповідних підприємств механічної обробки та хімічної переробки деревини.

- *Акваторіальні комплекси* охоплюють заготовку і переробку рибних ресурсів, видобуток і переробку морських солей, водоростей, а також цикл виробництва на базі видобування та послідовної технологічної переробки нафтогазової сировини.

Залежно від просторових масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на народногосподарські (макроекономічні) і територіальні.

- *Народногосподарські міжгалузеві комплекси* формуються і функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього народного господарства країни. Завдання таких комплексів полягає у розв'язанні важливих загальнодержавних проблем: соціальної, екологічної, політичної або науково-технічної проблеми. З метою ефективного вирішення певних проблем розробляються програми (програми розвитку паливно-енергетичного, агропромислового, продовольчого комплексів та ін.), їх ще називають програмними комплексами.

- *Міжгалузеві територіальні комплекси* являють собою підсистеми інтегральних територіально-господарських комплексів і, в багатьох випадках, відповідних їм народногосподарських комплексів. Так, наприклад, лісопромисловий комплекс є одночасно елементом лісонеробного комплексу Карпатського регіону і підсистемою лісогосподарського комплексу України [47].

Серед територіальних міжгалузевих комплексів виділяють спеціалізовані та багатогалузеві. їх ще поділяють на *регіональні* та *локальні*.

- *Регіональні міжгалузеві комплекси* розглядаються на макро-, мезо- і мікрорівнях. Міждержавні міжгалузеві комплекси розвиваються на основі інтеграції кількох (як мінімум двох) господарських міжгалузевих комплексів різних країн. Наприклад, у системі країн СНД формуються військово-промисловий, космічний комплекси. Найскладнішим є державний комплекс. Макроекономічний район в межах України складає систему, у якій функціонують ТВК декількох адміністративних областей, а область, зокрема, розглядається як мезорайон. Останній поділяється на мікрорайони. Крім комплексів у межах адміністративних областей виділяють ще міжгалузеві утворення декількох областей (міжобласні).

- *Локальні міжгалузеві комплекси* функціонують у межах внутріобласних адміністративних районів, економічних вузлів та центрів. На локальній території чітко проявляється взаємодія економічних, демографічних і соціальних структурних елементів. Це особливо вирізняється у процесі формування економічних вузлів, де утворюється моноцентричний ареал, пов'язаний з ядром доцентровими силами. Ядром вузла є організаційно-господарський центр, що обумовлює його існування і розвиток як цілісної стійкої системи.

Дослідження і аналіз структури міжгалузевих комплексів і їх просторових утворень дозволяє значною мірою обґрунтувати районні системи міського і сільського розселення, рівень розвитку виробництва, транспорту, сфери обслуговування, чисельність і розподіл трудових ресурсів, рівень споживання локальних ресурсів, а також сумарні затрати на розвиток всіх виробничих і невиробничих підрозділів.

3. Сучасний стан міжгалузевих комплексів.

Паливно-енергетичний комплекс. В Україні базою формування паливно-енергетичного комплексу є такі види палива: вугілля, нафта, газ, торф, горючі сланці. Відповідно сформувалися такі регіони:

• вугільні басейни:

- *Донецький кам'яновугільний басейн, який простягається смугою від низовини р. Ворскли на південний схід до м. Донецька і завертає до м. Луганська;*

- *Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, що лежить на обох берегах р. Західний Буг;*

- *Дніпропетровський буро-вугільний басейн на межі з Донецьким;*

• нафтогазоносні провінції та області:

- простягаються смугою від Чернігівської області до Донбасу;

- ті, що в карпатському регіоні (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області) і на Волині;

- розкинуті на півдні України (Одеська, Херсонська області й АР Крим).

• **основними регіонами розміщення підприємств для виробництва електроенергії є** Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Харківська та Луганська області — на сході, Львівська та Івано-Франківська — на заході, Вінницька та Київська області — У центральній частині України. Підприємства, які виробляють і передають споживачам теплову енергію, розміщені в усіх великих населених пунктах України.

Металургійний комплекс. За складом металургійний комплекс поділяють на чорну та кольорову металургію.

Чорна металургія. Комплекс чорної металургії є однією з провідних галузей промисловості України. За оцінками експертів, чорна металургія є галуззю спеціалізації України в загальному поділі праці країн Східної та Центральної Європи. За обсягом виробництва чорних металів серед країн Західної Європи Україна поступається лише Німеччині. У структурі українського експорту чорні метали посідають провідне місце.

Комплекс виробництв чорної металургії охоплює:

- видобуток залізної, марганцевої руд, вапняків, глин, коксівного вугілля, флюсів;

- збагачення руд, виробництво агломерату, коксу;

- виплавку чавуну, сталі, виробництво прокату, катанки, труб;

- виробництво феросплавів, виплавку електросталі та сплавів, виробництво профільного прокату, порошкової металургії;

- використання відходів металургії: виробництво будівельних матеріалів, азотних добрив, пластмас та ін.

До металургійного комплексу належать виробництво гірничого та металургійного устаткування, вогнетривів, цементу тощо.

В Україні сформувалися і функціонує кілька промислових районів чорної металургії: Придніпровський, Донецький та Приазовський.

Кольорова металургія. Сучасний розвиток наукомісткого машинобудування, особливо електроніки, радіотехніки, космічної техніки базується на використанні кольорових металів. Комплекс підприємств кольорової металургії видобуває, збагачує і переробляє руди кольорових і рідкісних металів. Його структуру формують виробництво сплавів, прокат кольорових металів і переробка вторинної сировини. Розміщення підприємств кольорової металургії зумовлене двома основними чинниками — сировинним й енергетичним [12].

Машинобудівний комплекс. Виробництво машин різноманітного призначення поглиблює поділ праці, спеціалізацію підприємства на виготовленні окремих комплектувальних для конкретних машин. Поділ та спеціалізація праці зумовили формування три стадійного процесу виробництва машин:

- Створення заготовок, з яких виробляють деталі та частини машин. Одна заготовка може містити металу на 30—50% більше, ніж потрібно на одну деталь чи частину.

- Механічна обробка металевих заготовок і виготовлення деталей та частин внаслідок якої 30 — 50% металу потрапляє у відходи і знову переплавляється на металургійних підприємствах.

- Складання деталей, частин, тобто створення комплектувальних деталей, вузлів, агрегатів для випуску готових машин.

Загалом вважають, що на розвиток і розміщення машинобудівних підприємств впливають такі чинники:

Сировинний - наявність бази металів, особливо для виготовлення важких і середніх машин;

Споживчий - наявність потенційного споживання, наприклад, сільськогосподарських машин, устаткування для легкої, харчової, хімічної промисловості, нафтового, газового і вугільного комплексу;

Трудовий - наявність кваліфікованих працівників;

Науковий - наявність науково-дослідних інститутів, інструкторських бюро, здатних сприяти виготовленню наука-місткого машинобудування, верстата - і приладобудування, електронного, електротехнічного устаткування та ін.

Підприємства **хімічного і нафтохімічного** комплексу розміщені на Прикарпатті, Донбасі, Придніпров'ї, Криму, **будівельного** — у великих містах України, **лісопромислового** — у Карпатах, на Волині, в обласних центрах, **транспортний** — у Західній Україні, Придніпров'ї, Донбасі та Півдні України.

Сільськогосподарський комплекс. Сільське господарство є другою після промисловості сферою матеріального виробництва. У ньому зосереджено майже 25 % основного виробничого капіталу, 20 % усіх зайнятих в економіці, створюється 20 % національного продукту. Загалом ці дані засвідчують низьку ефективність не лише сільського господарства, а й усієї національної економіки у країнах з розвинутою ринковою економікою у сільськогосподарському секторі зайнято 3 - 5 % від усіх працівників, які створюють 4 - 6% валового національного продукту, повністю забезпечують власні продовольчі

потреби і значну частину продовольства експортують. Це свідчить, що в цих країнах розвинута сфера послуг — понад 50 % ВВП та промисловість — 30% ВВП. В Україні сільське господарство є однією з важливих сфер матеріального виробництва, але не забезпечує національних потреб у продовольстві [14].

Сільському господарству властиві такі особливості:

- *основним засобом виробництва є земля, наділена родючістю;*
- *рослини і тварини водночас є і засобами, і предметами праці;*
- *для сільського господарства характерні природні цикли виробництва.*

Сільськогосподарське виробництво потребує конституційних і економічних умов, які регулювали б відносини власності, забезпечували високоефективне виробництво і реалізацію продукції. Сільськогосподарські виробники повинні стати повноправними суб'єктами ринку.

Соціальний комплекс. Соціальний комплекс об'єднує галузі національної економіки, які стосуються відтворення людини і її рівня життя. До соціального комплексу належать: *сфера послуг; виробництво товарів народного споживання; доходи і рівень життя населення; споживчий ринок.*

Сфера послуг охоплює житловий сектор, комунальні послуги, соціально-культурні послуги, культурні послуги, охорону здоров'я.

Комплекс виробництв товарів народного споживання охоплює харчову промисловість (м'ясну, молочну, цукрову, борошномельну, круп'яну, консервну, олійну, крохмальну), легку промисловість (текстильну, швейну, взуттєву, хутрову, трикотажне виробництво) та підприємства машинобудування, деревообробки, хімії,

будівельних матеріалів, що виробляють товари для населення.

Рівень доходів і життя населення є одним з найголовніших чинників соціальної стабільності суспільства, розвитку особистості. Основними показниками оцінки доходів і рівня життя населення є: *грошові доходи, грошові витрати, номінальна заробітна плата, реальна заробітна плата, сукупний дохід сім'ї, нагромадження (заощадження)*.

Споживчий ринок характеризує купівлю-продаж товарів і послуг, динаміку цін на товари і послуги, виявляє рівень життя населення, який оцінюється рівнем (індексом) реальної заробітної платні. Рівень життя населення залежить від рівня споживчих цін.

4. Випуск регіонального продукту

Результативною ознакою виробничого функціонування праці і капіталу регіону є «*випуск регіонального продукту*», тобто обсягу товарів, робіт і послуг для виробничого і соціального споживання. Його величина залежить від кількості і якості залучених у виробництво регіону праці і капіталу.

Випуск регіонального продукту – вартість регіонального продукту, створеного протягом певного періоду всіма залученими чинниками регіонального капіталу.

Іншими словами, регіональний продукт – це сумарна вартість товарів, робіт і послуг, створених виробниками регіону за певний період. Вартість випуску регіонального продукту містить вартість регіональних витрат, тобто вартість залучених основних чинників регіональної економіки. Випуск регіонального продукту V розглядають як функцію регіональних витрат B^* [9]:

$$V=aF(B^*), \quad (9.1)$$

або функцію задіяного регіонального капіталу. Аргументами функції, тобто витратами, є вартість праці зайнятих – T , вартість основного капіталу – K , вартість оборотного капіталу – O , рівень технологій на даний момент, або постійна величина продуктивної функції – a , а їх взаємодія описується продуктивною функцією:

$$Ov = aF(T, K), \quad (9.2)$$

де v – коефіцієнт оборотності оборотного капіталу. Практично продуктивна функція є перетвореним рівнянням функції витрат: $B = aF(O, v)$ або $B = aF(T, K)$ [21].

5. Структура регіонального продукту: проміжне споживання та додана вартість

Вартість створеного в регіоні продукту є основою проведення рахунків, які дають можливість з'ясувати співвідношення його складових. На рівні регіону такі рахунки називають регіональні, на рівні країни – національні. Система регіональних чи національних рахунків представляє собою сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходу, споживання, нагромадження капіталу, фінансів. Систему рахунків застосовують в умовах ринкових відносин.

В основу рахунків покладено рівняння, яке описує вимогу дії закону товаровиробництва:

$$B = B_n + dB, \quad (9.3)$$

де B – випуск товарів, робіт і послуг ($B = Q\varphi$, Q - фізична кількість товарів, робіт і послуг, φ - ціна одиниці товару, робіт і послуг); B_n - проміжне споживання, тобто кількість готових виробів, яка реалізується для відшкодування сировини, матеріалів, напівфабрикатів придбаних підприємствами одні в одних для виробництва товарів, робіт, послуг ($B_n = B - dB$ або $Q_n\varphi_n = Q\varphi - dQ\varphi$);

dB - додана вартість (дохід), або новостворена вартість чи чистий продукт, тобто кількість готових для споживання товарів, робіт і послуг ($dB = B - B_n$ або $dQ_{\text{ч}} = Q_{\text{ч}} - Q_n u_n$).

У цьому рівнянні завжди інтегруючим є співвідношення цих двох складових. Теорія закону товаровиробництва стверджує, що треба створювати передумови, за яких $B_n \rightarrow \min$, $dB \rightarrow \max$, тобто передумови формування інтенсивної продуктивної функції праці. За таких умов вартість створеного продукту забезпечуватиме відшкодування матеріальних витрат та отримання очікуваної доданої вартості. Однак практика показує, що забезпечення бажаних пропорцій двох складових у вартості випуску продукції є досить складним завданням.

Проміжне споживання. Проміжне споживання $B_n = Q_n u_n$ містить витрати на товари, матеріальні та нематеріальні послуги, використані інституційними одиницями для виробничих потреб. Вартісна структура валового випуску характеризує ефективну функцію задіяних продуктивних сил, тобто наскільки ефективно використовувались продуктивні сили за час їх функціонування, особливо оборотний капітал. Ефективна функція змінює вартісну структуру валового випуску. Валовий випуск є величиною простійною, його складові – проміжне споживання $Q_n u_n$, валова додана вартість $dB = dQ_{\text{ч}}$ - можуть змінювати своє співвідношення залежно від ефективності та раціональності використання матеріальних і сировинних ресурсів на одиницю продукції (рис. 1).

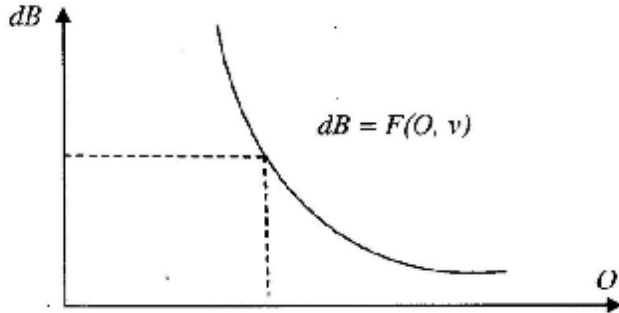


Рис. 1 8.6. Функція ефективності матеріальних витрат

Графік функції ефективності свідчить, що чим менше проміжне споживання, а більша оборотність v , тим більша частина dB , тим менш затратною є економіка. Для зменшення затратності виробництва продукції вдосконалюють технології переробки сировини для зменшення відходів або їх повторної переробки. Зменшення частки затрат у вартості валового випуску забезпечує:

- 1.збереження стабільності або зменшення цін на одиницю продукції;
- 2.збільшення валового випуску продукції;
- 3.зростання рівня конкурентоспроможності продукції;
- 4.зростання прибутку.

За часткою проміжного споживання можна характеризувати рівень ефективності господарювання підприємства, галузі.

Додана вартість. Обсяг продукту, який отримано після відшкодування залученого для його виробництва оборотного капіталу, називають доданою вартістю. Її створюють у сфері виробництва і сфері послуг.

Додана вартість (дохід) – вартість чистого продукту (за винятком проміжних витрат), виробленого

сферами виробництва товарів і послуг усередині регіону чи країни.

Цей чистий продукт і є створеним регіональним чи національним багатством протягом, наприклад, року, яке ділиться на дві частини: споживання і нагромадження. За натурально – речовою формою чистий продукт утворюється зі створених засобів виробництва, які призначаються для його збільшення, та з предметів споживання життєвих потреб людей.

Предмети споживання називають *фондом споживання*, а засоби виробництва – *фондом нагромадження*. Фонд споживання розподіляється у формі заробітної плати та інших витрат, а фонд нагромадження – у формі капіталовкладень. Є ще *фонд заміщення матеріальних витрат виробництва*, тобто фонд обігового капіталу, частка якого у валовому випуску продукту в Україні більша, ніж частка продукту. Це теж частина національного багатства, яка спрямовується на відтворення матеріальної частини обігового капіталу.

Утворення доданої вартості. Перша стадія процесу відтворення засвідчує продуктивну функцію задіяного капіталу, його продуктивною силою і валовим випуском

$$B = aF(T, K) \quad (9.4)$$

Друга стадія – обернену залежність між доданою вартістю dB і матеріальними затратами B_n у вартості валового випуску B . Перша і друга стадія процесу відтворення тривають одночасно як дві нерозривні в часі вияву єдиної виробничої функції. Перша стадія характеризує продуктивну силу залучених чинників виробництва, друга – ефективність використання (ефективність віддачі) одиниці праці та капіталу. За ефективною віддачі та капіталу у вартісній структурі валового випуску B присутні витрати та прибуткові компоненти: B_n - матеріальні витрати, T – відтворення

праці, A – амортизація, нарахування на основний капітал, тобто перенесена частина вартості основного капіталу на новостворену вартість і чистий прибуток ЧП.

Вартісна структура валового випуску, створеного на першій стадії, у системі національних рахунків подана в горизонтальних рядках матриці регіональних і національних рахунків. Головними категоріями вартісної структури валового випуску B є проміжне споживання B_n і валова додана вартість dB як сума валових доданих вартостей підприємств регіону, чи країни, галузей економіки, що відображає валову додану вартість на рівні країни: $dB = T + A + ЧП$ [23].

Додана вартість за галузями економіки регіону.

Обсяг і структуру доданої вартості визначають кількості зайнятих і кількість залученого основного і оборотного капіталу загалом і за галузями. Кількість залученої праці і капіталу в економіку можна використати, наприклад, узявши за основу данні статистичного щорічника України останнього року видання у вартісних показниках: $T = T_k u_m$ - вартісна кількість зайнятих у всіх сферах економічної діяльності, $K = K_n u_k$ - вартість основного капіталу, $\Gamma = v\Gamma_m$ - грошовий оборот, що повинен дорівнювати вартості випуску $B = Qu$, тобто $B = \Gamma$ або $Qu = v\Gamma_m$ [23].

Додана вартість за регіонами. Структура доданої вартості і валового національного продукту (ВНП) за галузями характеризує їх продуктивну функцію, здатність виробляти. Додану вартість, ВНП створюють дві сфери економіки: виробнича (промисловість, сільське господарство, будівництво) і сфера послуг (торгівля, освіта, побутове обслуговування). Визначальною є сфера виробництва товарів, яка забезпечує матеріальну основу розвитку сфери послуг. Чим більше розвиваються

продуктивні сили у сфері виробництва, тим більше матеріальних можливостей можна залучити у сферу послуг. У структурі ВВП України виробництво товарів становить 47,7%, виробництво послуг – 52,3%. У структурі ВНП високо розвинутих країн виробництво товарів – 30%, виробництво послуг – 70% [35].

Це свідчить, що в Україні треба реструктурувати продуктивні сили, щоб досягти адекватної потребам населення і виробництва структури доданої вартості і ВВП загалом.

Практика свідчить, що можна виготовляти багато сировини і напівфабрикатної продукції, але це не забезпечуватиме належного зростання добробуту людей. Реструктуризація повинна збільшити виробництво придатних до споживання продукції та послуг, що підвищуватиме рівень життя.

ВВП високо розвинутих країн створюється у належних пропорціях за галузями економіки. Його обсяг на душу населення забезпечує добробут суспільства, оскільки виробнича сфера і сфера послуг є збалансовані.

Додана вартість на рівні регіону (ДВР) чи валовий внутрішній продукт (ВВП) на рівні країни є частиною вартості валового випуску в регіоні (країні) за винятком вартості відшкодованого оборотного капіталу (матеріальних затрат). Тобто ДВР (ВВП) – це є заново створена вартість у сфері матеріального виробництва та сфері послуг внаслідок функціонування усіх факторів виробництва: праці, землі, капіталу тощо.

Створена ДВР чи ВВП є реальним регіональним чи національним багатством, результатом функціонування усіх елементів продуктивних сил, у тому і фінансової системи. Через структуру ДВР (ВВП) обґрунтовується відповідність продуктивних сил потребам суспільства, регіону і держави. Сама величина ДВР (ВВП) не є

критерієм добробуту людей: можна видобувати на душу населення багато залізної руди, виплавляти багато сталі, але мало виробляти взуття, побутової техніки тощо.

Таблиця 2.

Додана вартість за галузями економіки окремих регіонів світу

Регіони	Галузі економіки, %		
	Сільське господарство	Промисловість	Послуги
Перехідні економіки			
<i>Україна</i> (початкова стадія ринку)	11,3	35,8	52,3
<i>Австралія і Океанія</i> (середня стадія ринку)	14,6	21,1	64,3
Ринкові економіки			
<i>Західна Європа</i> (висока стадія ринку)	2,3	30,5	67,2
<i>Північна Америка</i> (вища стадія ринку, крім Мексики)	3,1	23,5	73,4
Неринкові економіки			
<i>Центральна Азія</i> (передринкова стадія)	29,8	29,0	47,2
<i>Західна Африка</i> (передринкова стадія)	37,7	19,3	43,0

Обсяг і структура ДВР (ВВП) повинні відповідати запитам людей і виробництва. Крім того, реальним ДВР (ВВП) є національне багатство – товари, роботи і послуги. Чим більше створено реального ДВР (ВВП) на душу населення, тим більше є національне багатство, тим вищий рівень життя нації.

Контрольні питання та завдання

1. Який вплив концентрації виробництва на формування міжгалузевих комплексів?
2. Чому формування міжгалузевих комплексів носить об'єктивний характер?
3. Дайте поняття міжгалузевого комплексу та назвіть його основні ознаки.
4. Які основні типи міжгалузевих комплексів виділяються у господарському комплексі України?
5. Назвіть типи міжгалузевих комплексів за виробничою ознакою.
6. Як діляться міжгалузеві комплекси залежно від просторових масштабів?
7. Розкрийте особливості формування регіональних та локальних міжгалузевих комплексів.
8. Охарактеризуйте сучасний стан найголовніших міжгалузевих комплексів України.
9. Дайте визначення валового випуску регіонального продукту?
10. Що таке структура регіонального продукту: проміжне споживання та додана вартість?
11. Сформулюйте основні напрями розвитку АПК.
12. Дослідити сучасні проблеми розвитку транспортного комплексу.

Лекція 10 ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Економічний район як соціально-економічна система.

**2. Територіальна структура економічних районів.
Типи територіальних структур.**

3. Підвищення ролі територій в розвитку економіки України

4. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил і розвитку економічних районів.

Література: [9,45,47,50,61].

1. Економічний район як соціально-економічна система

Регіональна економічна система має досить складний механізм самовідтворення, в основі якого лежить сукупність регіональних переваг. Джерелами, які живлять цю систему, є як місцеві, так і залучені ззовні ресурси. Результати господарської діяльності, тобто готовий продукт цієї системи, може споживатися на місці його виробництва або вивозитися за межі регіональної економічної системи, формуючи сектори його збуту. Отже, господарство на певній території набуває форм складної регіональної економічної системи з сукупністю взаємозумовлених зв'язків і процесів. На характері цих процесів позначається дія різноманітних чинників економічного розвитку, яка утворює систему економічних, соціальних, організаційних, правових, інформаційних та інших впливів [9,39].

Оскільки значна роль в економічному розвитку відведена людському чиннику, виробнича діяльність, усі процеси суспільної життєдіяльності людини характеризуються взаємодією з навколишнім природним середовищем. Тому економічна діяльність у регіоні значною мірою залежить і від особливостей цього середовища. Залежно від просторових відмінностей умов і ресурсів формуються регіони зі специфічними

особливостями господарських комплексів, які і складають регіональну (просторову) економіку.

Будь-який район має складну, багаторівневу економіку, що складається з підприємств і організацій загальнодержавного, регіонального і місцевого значення, а також регіональну систему різних форм власності.

Регіональну систему можна представити у вигляді 5 підсистем: екологічної, економічної, соціальної, технологічної, інформаційної. Процес збалансованого розвитку кожної підсистеми забезпечує ефективне функціонування регіональної системи в цілому.

Кожна з підсистем регіональної системи має свій механізм самоорганізації:

- Екологічна - природний відбір;
- Економічна – вільний ринок;
- Соціальна – свободу;
- Технологічна – інновацію (нововведення);
- Інформаційна – зворотний зв'язок.

Усі разом вони формують такий механізм самоорганізації як регіональну самоврядність. У рамках підсистем (виробництво, обслуговування, розселення) протікають взаємопов'язані процеси виробництва, накопичення, обміну та споживання (фази єдино відтворювального процесу) і соціально-демографічного розвитку. Дослідження їх має велике значення для керування комплексним розвитком територіальних систем.

Деградація однієї з підсистем, перш за все екологічної, веде до деградації системи в цілому. Тому разом з традиційними напрямками – такими як економічна і соціальна регіональна політика слід обов'язково розробляти екологічний, технологічний і інформаційний напрями.

Основна особливість відтворювального процесу може бути сформульована як необхідність задоволення

двоєдиної функції регіональної економіки. Відповідно до цієї функції територіальна система має функціонувати як складова частина народного господарства країни. З іншого боку, вона повинна забезпечувати розвиток своїх внутрішніх елементів як цілісної взаємопов'язаної системи.

2. Територіальна структура економічних районів. Типи територіальних структур

Територіальна структура - це співвідношення між просторовими структурами господарства; розчленовування системи народного господарства по територіальним вічкам (таксонам) – зонам, районам різного рангу, промисловим центрам, вузлам. Вона відображує регіональні пропорції, розміщення центрів економічного тяжіння і активності, співвідношення центру і периферії [45].

Територіально-структурні елементи можуть бути:

1. простими (галузевими) - галузевий промисловий центр, багатогалузевий промисловий центр.

2. складно-галузевими (міжгалузевими) - спеціалізований галузевий район, спеціалізована галузева зона.

3. складно-інтегральні - промисловий вузол, промислова агломерація, багатогалузевий промисловий район.

Територіальна структура дає інформацію про основні риси розміщення продуктивних сил, центри тяжіння суспільного життя, найважливіші шляхи економічних зв'язків, мозаїчність різних ареалів.

Генералізоване вираження територіальної структури економічних районів у вигляді взаємообумовлених об'єднань господарських центрів і ліній називають *опорним каркасом*. Його конфігурація в районі відображає основні риси територіальної організації суспільства, взаємозв'язку господарських і соціальних центрів різних

рангів і територій, суспільних ареалів і ядер, що характеризують міру компактності району.

Виходячи з конфігурації опорного каркаса, виділяють наступних типів територіальної структури:

1. *Радіально – кільцева структура* характеризується рівномірним розташуванням опорних господарських центрів, відцентровими тенденціями в соціально-економічних зв'язках і розвитку, різким домінуванням головного центру з чітко позначеним центральним його положенням. Наприклад: Центральний район Росії, Білорусь і обласні комплекси.

2. *Прямокутно-регулярний (гратчастий)* тип, при якому соціально-економічні центри і вузли транспортної мережі розміщені в районі більш рівномірно. Він передбачає менші відмінності в рівнях розвитку центрів (ядер), які мають практично однаковий потенціал. Для районів такого типу територіальної структури характерне більш рівномірне розміщення продуктивних сил, поліцентричний характер його територіальної організації. Регіональні лідери суспільного життя (міста) сформовані не лише під впливом вигідного транспортно-географічного положення, а і унаслідок дії адміністративного чинника або давнього історико-географічного розвитку. Наприклад, Казахстан.

3. *Лінійно-вузловий* тип має витягнуту внутрішню економічну вісь (транспортну магістраль, крупну річку, передгірну рівнину, найбільш сприятливі для життя) і крапки, вузли або смугу інфраструктури. Наприклад, Придніпров'я.

4. *Приморський* тип, якщо елементи структури розміщені і сформувалися уздовж морського побережжя, створюючи морський фасад району, держави або крупного міста. Наприклад, Причорноморський район України, крупні порти міст Одеси, С-Петербургу, Владивостоку.

Для даного типу характерна наявність декількох витягнутих центрів уздовж побережжя, від яких йдуть зв'язки в глиб території (поперечні зв'язки)

5. Багатоядерний тип з басейновою концентрацією продуктивних сил, характерний для потужних вугільних районів та іншої сировини, високим рівнем освоєності і переважаючим розвитком важкої індустрії (Донецький і Придніпровський райони України) [47,123-129].

3. Підвищення ролі регіонів в розвитку економіки України

У практиці управління розміщенням продуктивних сил і регіональною економікою необхідно врахувати закономірності функціонування регіону як цінності, яка відособилась у суспільстві, а також подвійну його природу: відносну самостійність і детермінованість суспільством. Недооцінка регіону як відносно самостійного цілісного утворення веде до неефективного використання місцевих ресурсів, викликає диспропорції і ускладнює вирішення соціальних завдань. З іншого боку, недооцінка зв'язку регіону і суспільства, абсолютизація його відособлення веде до замкнутості, породжує місницькі тенденції. Тому особливості розвитку регіону, викликані його подвійною природою, необхідно регулювати згідно з інтересами суспільства і регіональної спільності.

Взаємовідносини центру і регіонів слід розглядати в контексті моделі соціальної цілісності, де інтереси центру та інтереси кожного з регіонів для країни та її держави є однаково суттєвими і важливими. Оскільки ці інтереси являють собою певну протилежність, то проблема полягає в тому, щоб гармонійно поєднати їх. Це означає — уникати можливості егоцентризму, місництва, хаосу,

рівною мірою які прагнення механічно поглинути регіональні інтереси з боку центру.

Одна з головних функцій регіональної влади — *регулювання* економіки регіону. У багатьох країнах регіони акумулюють все більше функцій і фінансових ресурсів, які раніше належали «центру». Взаємодія загальнодержавних і регіональних влад, а також різні форми міжрегіональних економічних відносин забезпечують функціонування регіональних економік у системі національної економіки.

Регіональна економіка повинна конструктивно підтримувати регіоналізацію і просторову інтеграцію заходів економічної реформи. Регіоналізація реформ означає врахування її особливостей у регіонах різних типів, їх специфіки в здійсненні загальноукраїнської структурної, інвестиційної, фінансової, соціальної, зовнішньоекономічної політики, перенесення ряду напрямів реформи в основному на регіональний рівень, особливо в деяких сферах підприємництва, соціальній сфері, охорони природи і використання природних ресурсів.

Слово регіоналізація відображає різке підвищення ролі регіонів, регіонального чинника у житті країни. Регіоналізм і регіоналізація — антоніми централізму і централізації, але не синоніми сепаратизму і дезинтеграції. З останніми держава повинна вести боротьбу, а з регіонами і регіоналізмом корисніше співробітничати, знаходити спільну мову.

Поряд з регіоналізацією необхідні територіально-інтеграційні заходи реформування економіки, що сприяють закріпленню її єдності:

- створення механізму не лише вертикальних, але і горизонтальних взаємодій суб'єктів господарювання і органів управління;

- сприяння розвитку загальноукраїнського територіального поділу праці і єдиного ринкового простору;

- розроблення заходів із запобігання і подолання розпаду міжрегіональних господарських зв'язків, економічного і політичного сепаратизму.

Інтеграційні процеси в економіці регіонів виступають як тенденція у вигляді сучасної форми поглиблення і розширення територіального поділу праці, розвитку виробничої і науково-технічної кооперації регіонів, їх господарських, торгових, фінансових та інших зв'язків.

Формування тісних економічних зв'язків регіонів усередині країни протидіє гіпертрофії зовнішньоекономічних зв'язків, що може призвести до небезпечних соціально-економічних деформацій, руйнуванню єдиного економічного простору. Експертні оцінки показують, що рівень міжрегіональної інтеграції низький і міжрегіональні зв'язки становлять 20—25 % у кінцевому споживанні.

Регіони зацікавлені тільки у такому економічному співробітництві, коли воно забезпечує їм додатковий ефект. Економічний ризик інтеграції визначається насамперед масштабністю господарсько-коопераційних комплексів, що формуються, широтою її складу і тісними зв'язками. Відособлені невеликі території у господарському відношенні нежиттєздатні, нестійкі у розвитку і не здатні до самостійного прогресування. Зовсім інша справа — великі, потужні виробничі комплекси.

Тому міжрегіональна економічна інтеграція, залучаючи чинник об'єднання інтересів і вигід суб'єктів економіки, є дієвою підмогою подолання автаркічних і сепаратистських центробіжних тенденцій різних територій. Вона сприяє зміцненню економічних і політичних засад

державних відносин, а отже, і гарантії територіальної цілісності держави, її економічної і національної безпеки.

У методичному відношенні під час аналізу інтеграційних явищ і процесів особлива увага звертається на формування всього економічного простору України, ступінь і форми економічного згуртування суміжних регіонів у єдині господарські комплекси, на створення коопераційними регіонами цілісних виробничо-збутових зон, виявлення груп економічних районів за ступенем інтеграції у них відповідних суб'єктів економіки тощо.

При цьому розрізняють напрями, масштаби і потенційну результативність консолідації регіонів у такі різноцільові господарсько-територіальні утворення:

- комплекси економічних районів для доцільного створення і кооперування потужних виробничо-комерційних структур (корпорації, концерни, включаючи транснаціональні і міжтериторіальні), формування ефективних зональних ринків з виробництва і збуту товарів масового споживання, утворення єдиної інституціональної основи ринку і його інфраструктури, потужної ресурсної, у тому числі фінансової, бази, підвищення рівня державного управління щодо умов регулюємого ринку;

- комплекси виробничо-збутових зон (паливно-добувні і переробні, металургійно-машинобудівні, агропромислово-споживчі та ін.) у цілях ефективної взаємодії регіонів, профільованих за окремими видами продукції великотоварного виробництва, з великоспоживчими регіонами, успішного формування спеціалізованих зональних товарних ринків;

- комплекси зональних комунікаційних систем (магістрального транспорту, енергетичних, інформаційних тощо), формування яких сприяє підвищенню стійкості і безпечності функціонування всіх сфер і галузей

національної економіки, структур державного і регіонального управління.

Як бачимо, на території України сформувалась складна система побудови регіональної економіки, яка характеризується як просторово-горизонтальними відносинами, так і просторово-вертикальною супідрядністю, яка притаманна адміністративно-територіальним таксонам.

4. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил і розвитку економічних районів

Будь-яка *концепція* являє собою цілісну систему поглядів, теоретичних положень, ідей, які відображають можливі напрями і шляхи вирішення тієї чи іншої нагальної проблеми. Формування концептуальних основ розміщення продуктивних сил і розвитку економіки регіонів не обмежується обґрунтуванням чинників, що впливають на вибір доцільних місць локалізації об'єктів, а передбачає врахування новітніх світових тенденцій технологічного, інноваційного, соціального розвитку та високу зорієнтованість на потреби практики.

В основу *сучасної концепції* розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку покладено нові парадигми регіону, просторової організації економіки та міжрегіональних взаємодій. *Регіон* розглядається не тільки як *територіальна підсистема національної економіки*, а й як *самостійний суб'єкт* власності та економічної діяльності, ринок збуту та певний соціум [50].

Сьогодні регіони є активними суб'єктами процесу регіоналізації та глобалізації. Еволюція сучасних поглядів на місце регіону в економічному розвитку тісно пов'язана з новими поглядами на пріоритетність завдань суспільного розвитку, роль людини у цьому процесі, значення нематеріальної сфери для соціально-економічного прогресу.

Основою *нової* регіональної *парадигми* є визнання *цілісності і рівноправності* всіх складових єдиної регіональної системи: природно-ресурсної, економічної, соціальної, інформаційної. Сучасний підхід до розміщення продуктивних сил та регіонального розвитку вважає пріоритетним не *природні і сировинні багатства*, а *потенціал економічної конкуренції території*. Вважається, що регіони повинні самостійно визначати напрями власного соціально-економічного розвитку та фінансово забезпечувати їх реалізацію. У цьому плані важливе значення мають процеси інтеграції різних секторів регіональної економіки, об'єднання зусиль державних, громадських та бізнесових структур.

Сучасний етап формування державної регіональної політики зорієнтований на ефективне використання внутрішнього потенціалу території та формування нової інституційної структури її реалізації саме на регіональному рівні. Необхідно зазначити, що сучасна концепція розміщення продуктивних сил та регіонального розвитку не заперечує здобутки класичних теорій, а збагачує їх новими ідеями і поглядами відповідно до об'єктивних змін у суспільному розвитку.

Важливе місце відведено вирішенню проблеми регіонального *інноваційного* розвитку, зокрема формуванню так званих *полюсів зростання*, якими можуть виступати як провідні галузі з високими темпами зростання, так і конкретні території, що є джерелом економічного зростання і мають істотний вплив на інші території. Ці ідеї втілюються у створенні *вільних економічних зон, технопарків і технополісів*. При цьому сприятливі умови для інноваційного розвитку часто створюються у менш розвинутих регіонах у вигляді *освітніх і наукових центрів*.

Сучасна концепція орієнтується на досягнення їх сталого розвитку і передбачає:

- подолання існуючих диспропорцій у територіальній структурі національної економіки;
- максимальне використання переваг територіального поділу праці, особливостей природно-ресурсного та науково-виробничого потенціалу регіонів;
- удосконалення спеціалізації регіонів з урахуванням загальнодержавних інтересів;
- активізацію господарської діяльності у регіонах на ринкових засадах в умовах різних форм власності;
- забезпечення умов для прискореного розвитку галузей, що випускають конкурентоспроможну продукцію, та залучення іноземних інвестицій у регіони, де існують для цього найбільш сприятливі передумови;
- створення нормальних умов для життєдіяльності населення та ліквідацію зон надзвичайних екологічних ситуацій в окремих регіонах.

У сучасних концептуальних підходах до розміщення продуктивних сил особлива увага приділяється інфраструктурним об'єктам, розвитку телекомунікаційних систем, реструктуризованих промислово-технологічних комплексів. При цьому враховується та обставина, що розміщення нових об'єктів нерідко здійснюється в умовах невизначеності, коливання ринкової кон'юнктури та дії чинників ризику.

Основні концептуальні положення щодо розміщення продуктивних сил реалізуються в таких розробках прикладного характеру, як *схеми-прогнози та державні програми* розвитку і розміщення продуктивних сил України, економічних районів і областей на перспективу. Вони необхідні для обґрунтування економічно доцільних напрямів розвитку продуктивних сил певних територій та розробки цілеспрямованих заходів державної регіональної

економічної політики, які б дали змогу забезпечити ефективно регулювання процесів регіонального розвитку, узгодження дій центральних і місцевих органів виконавчої влади у здійсненні структурної перебудови економіки країни та послідовному впровадженні ринкових відносин.

Формування і ствердження ринкових відносин вносять певні особливості у процес розміщення продуктивних сил та регіональний розвиток, до їх числа можна зарахувати такі:

- органічне поєднання державних, регіональних і місцевих інтересів у ході розміщення нових об'єктів за мінімального залучення зовнішніх ресурсів та максимального використання місцевих;

- формування та інтенсивний розвиток об'єктів ринкової інфраструктури та інформаційних систем з метою створення збалансованих регіональних ринків виробництва і збуту конкурентоспроможної продукції та послуг, на яких спеціалізуються регіони;

- пріоритетний розвиток наукомістких виробництв з швидкою окупністю витрат, ресурсозбереженням і значним нагромадженням для активізації інвестиційної діяльності та структурної реорганізації економіки;

- орієнтація на прогресивну структуру регіональної економіки з високою питомою вагою галузей, що працюють на задоволення потреб споживчого сектору економіки;

- розвиненість недержавного сектору економіки, зокрема підприємницьких структур [61].

Контрольні питання та завдання

1. Чому економічний район уявляє собою соціально-економічну систему?

2. Сутність територіальної структури економічного району. Назвіть типи територіальних структур та дайте їм характеристику.
3. Наведіть основні причини підвищення ролі територій в розвитку економіки України на сучасному етапі розвитку.
4. Що таке концепція? Чим відрізняється сучасна концепція розвитку регіонів від попередньої? Які існують етапи її розробки?
5. Сформулюйте сутність сучасної концепції розміщення продуктивних сил.
6. Визначте проблемні регіони в Луганській області.
7. Визначте проблемні регіони на заході країни.
8. Які нормативно-правові документи визначають порядок складання прогнозів, програм, планів соціально-економічного розвитку регіонів?
9. Що таке прогнозування? Як різняться прогнози за ознаками?
10. Що таке комплексна програма? Які основні стадії її розробки?
11. Назвіть етапи складання регіональних комплексних програм.

Лекція 11

ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Характеристика продуктивних сил Донецького економічного району.

2. Проблеми соціально-економічного розвитку регіонів.

Література: [8,9,27,57,58,58,63].

1. Характеристика продуктивних сил Донецького економічного району.

Господарські комплекси економічних районів України характеризуються значними відмінностями. За потужністю виробничого потенціалу вони розміщуються у такій послідовності: Донецький, Придніпровський, Північно-Східний, Центральний, Південний, Подільський, Поліський і Карпатський економічні райони.

Донецький економічний район має потужну вугільно-металургійну базу з розвинутим супутнім виробництвом. Цьому сприяв комплекс природних та економічних передумов. У районі, який складає 8,8% території і 15,0 % населення України, обсяг реалізованої продукції промисловості сягає 33,4% в Україні, валової продукції сільського господарства — 8,3% від виробленої в Україні, інвестицій в основний капітал — 13,4% від загальноукраїнських, а обсяг створеної валової доданої вартості — відповідно 16,5% від загальнодержавного виробництва ВДВ.

Тут зосереджений значний природно-ресурсний потенціал — 21% потенціалу держави, зокрема: мінерально-сировинних ресурсів — 54,5%, водних — 9,1, земельних — 7,4 і рекреаційних — 10,5% (у грошовому вимірі). Індекс інтегрального показника природно-ресурсного потенціалу району найвищий в країні і становить 2,39 (в Україні — 1,00). Трудоресурсний потенціал складає 15,3, а виробничий — 16,7% у країні.

Донецький економічний район — це типовий старопромисловий район, де співвідношення промисловості й сільського господарства за випуском товарів і послуг складає 10:1. В загальнодержавному поділі праці основні галузі економіки району характеризувалися такими коефіцієнтами локалізації: промисловість — 1,37, сільське господарство — 0,45, транспорт і зв'язок — 0,71.

Коефіцієнт зосередження випуску товарів і послуг, який відображає глибину територіальної спеціалізації економіки за основними господарсько-формуючими галузями, становив 0,47 (в Україні — 0,37) [57, 243-251].

За період 1990-2008рр. відбулись істотні зрушення в галузевій і територіальній структурі господарського комплексу економічного району в зв'язку із структурною перебудовою економіки, особливо за рахунок змін в комплексуючих галузях важкої промисловості, а також суттєві зміни в ефективності функціонування господарського комплексу в 1995-2008 рр.

У промисловості за 1990-2008рр. зросла частка видобувних галузей і зменшилась — обробних, що свідчить про появу екстенсивного процесу. При скороченні в галузевій структурі питомої ваги паливної промисловості, хімічного комплексу, комплексу галузей машинобудування і металообробки, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також легкої і харчової промисловості, зросла частка електроенергетики і металургійного комплексу. Відбулись зрушення і в територіальній структурі промислового виробництва: по виробництву продукції переважної більшості галузей промисловості в Україні підвищилась частка Донецької області і скоротилась — Луганської.

У Донецькій області сформовані крупні агломерації і промислові вузли, зокрема: Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакієвський (у межах однойменних промислових районів); Торезо-Сніжнянський, Краматорсько-Костянтинівський, Селидово-Курахівський, Новотроїцько-Докучаївський. На формування Донецько-Макіївської і Горлівсько-Єнакієвської агломерації значний вплив має вуглевидобуток. Особливістю цих агломерацій є зосередження промисловості в центрі та недостатній

розвиток виробництва в інших осередках, переважання ресурсоємних та екологонебезпечних технологій.

Донецько-Макіївська агломерація у внутрішньо-обласному і республіканському поділі праці виділяється спеціалізацією на видобутку і збагаченні вугілля, виплавці металу, коксохімічному виробництві, виробництві труб, продукції хімічної промисловості та машинобудуванні.

Горлівсько-Єнакіївська агломерація характеризується видобутком і збагаченням вугілля, виробництвом мінеральних добрив, гірничошахтним та гірничорудним машинобудуванням.

Значний вплив на розвиток Торезо-Сніжнянського вузла має вуглевидобуток, також паливна промисловість.

Краматорсько-Костянтинівський промисловий вузол відрізняється багатогалузевою структурою промислового виробництва, де переважають металургійне і підйомно-транспортне машинобудування, розвинуті скляна й фарфоро-фаянсова промисловість.

У Луганській області сформовані крупні промислові вузли, зокрема: Алчевсько-Стаханівський, Свердловсько-Ровенківський, Краснолуцько-Антрацитівський, які мають переважно паливно-енергетичну спеціалізацію із значним поширенням екологонебезпечних гірничопромислових технологій на перших стадіях переробки палива. Виділяється також Лисичансько-Рубежанський промисловий вузол, який характеризується багатогалузевою спеціалізацією на виробництві продукції хімічного комплексу.

На території Донецької і Луганської областей сформовані такі агропромислові спеціалізовані комплекси: олійно-жировий, зерно-, плодоовочево-, м'ясо-, молочно- і птахопромисловий. Навколо великих міст розвинутий приміський аграрно-промисловий комплекс.

Територіальна організація продуктивних сил Донецького економічного району зумовила формування семи спеціалізованих господарських підрайонів: Донецько-Макіївського і Горлівсько-Єнакієвського промислового; Красноармійського індустріально-аграрного, який охоплює західну частину району; Північно-Донецького промислового; Приазовського промислово-аграрного; Південне-Східного (промислова зона Луганщини); Старобільського аграрного.

У найближчій перспективі з урахуванням комплексної оцінки та існуючих напрямів освоєння території регіонів (областей) Донецького економічного району передбачається такий функціональний її розподіл:

У Донецькій області функціональна зона урбанізації охопить близько 95% території, у тому числі в підзоні з найбільш високим рівнем містобудівного освоєння майже $1/3$, з високим — $2/5$ і середнім — $1/5$ частина всієї площі; в Луганській області функціональна зона урбанізації охопить близько $3/5$ території, у тому числі відповідно більше, як $1/5$, $1/4$ і майже $1/10$ частина всієї території. У той же час, досить високу питому вагу (понад $2/5$) охопить функціональна зона сільського господарства [58].

У функціональних підзонах урбанізації, особливо з найбільш високим та високим рівнем містобудівного освоєння, пропонується обмеження зростання міст і нового промислового виробництва, покращення використання науково-виробничого й містобудівного потенціалів, поглиблення приміської спеціалізації сільського господарства. У функціональній зоні сільського господарства рекомендується посилити інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва й агропромислову інтеграцію.

Удосконалення галузевої і територіальної структури господарського комплексу Донецького економічного

району доцільно здійснювати в напрямі обмеження спеціалізації на екоємних підгалузях важкої промисловості, зокрема важкого машинобудування, подальшої реструктуризації і технічного переоснащення вугільної, металургійної та нафтохімічної галузей промисловості, зниження їх територіальної концентрації і техногенного навантаження на територію, нарощування потужностей високотехнологічних виробництв; перепрофілювання екологічно небезпечних виробництв шляхом удосконалення технологій та їх оптимального поєднання; покращення територіальної структури виробництва з урахуванням вирішення проблем зайнятості населення і зростання ролі соціальної сфери; підвищення рівня самозабезпеченості району продуктами харчування.

2. Проблеми соціально-економічного розвитку регіонів

Існування глибоких диспропорцій у соціально-економічному та культурно-духовному розвитку регіонів України ускладнює проведення ефективної політики соціально-економічних перетворень, гальмує формування внутрішнього ринку товарів і послуг, загострює регіональні кризи, підвищує дезінтеграцію національної економіки та диференціацію соціуму.

Ефективна регіональна політика стимулювання розвитку регіонів неможлива без перерозподілу (прямого чи непрямого) ресурсів і прав між «багатими» і «бідними» регіонами. Такий перерозподіл має відбуватися як централізовано, так і за допомогою спеціально розроблених механізмів у регіонах.

Реалізація основних напрямів проблем соціально-економічного розвитку повинна передбачати такі умови її здійснення:

- повну прозорість регіонального розрізу державного бюджету, консолідацію усіх соціальних трансфертів і будь-яких позабюджетних коштів, призначених для регіонів;

- укладення угоди про взаємну відповідальність різних рівнів влади й управління та контроль за «соціальною компонентою» державних трансфертів;

- застосування розширеного соціально-економічного підходу, що включає «європейський набір» показників прибутків і зайнятості.

Серед проблем, які істотно впливають на соціально-економічний розвиток регіонів, є соціально-політичні, що особливо загострюються в період президентських чи парламентських виборів. Протистояння різних політичних угруповань відволікає велику кількість управлінських кадрів від практичної діяльності з економічного розвитку як країни, так і регіонів.

Як свідчать статистичні дані, держава несе втрати від діяльності вільних (спеціальних) економічних зон. За висновком Мінекономіки України, результати діяльності ВЕЗ і ТПР є від'ємними, тобто негативне сальдо між обсягом наданих пільг і доходами в бюджет постійно збільшується. На думку спеціалістів, оцінку діяльності ВЕЗ потрібно робити диференційовано, як це здійснюється у світовій практиці, тобто з позиції соціально-економічної доцільності завдань, які вони мають вирішувати. З цією метою має здійснюватися постійний моніторинг ефективності ВЕЗ, має діяти система показників, які б відображали специфіку функціонування таких територій, і результати діяльності таких зон мають бути прозорими. Адже ВЕЗ - це специфічні об'єкти, які повинні мати умови для реалізації завдань інноваційного розвитку як головного вектора діяльності таких територій. Потрібно встановити режим роботи, визначити етапи освоєння нових технологій

і відповідно до цього переводити ВЕЗ на існуючі в державі загальні, законодавчо закріплені норми господарювання.

У процесі реалізації соціально-економічної регіональної політики варто використати позитивні напрацювання, як українські, так і світові. Тут мова йде про кластери, оскільки, крім існуючих будівельного і швейного кластерів та кластеру зеленого туризму, в Україні можуть діяти й інші потужні кластери, як наприклад кластер чорної металургії. Цей кластер практично вже сформований, але офіційно не визнаний. Він охоплює Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку й Луганську області, оскільки основні потужності металургійних підприємств розташовані біля основних родовищ сировини (залізної руди, коксівного вугілля). Крім металургійних заводів, у цей кластер входять машинобудівні підприємства, які виробляють устаткування для металургійних заводів і шахт, а також транспортна мережа. Окремі вчені стверджують наявність інших кластерів в Україні. Зокрема, В. Марчок доводить, що у західних областях розташовані кластери нафтохімії і лісопромислового комплексу, а в Харкові розташований кластер сільського машинобудування. Крім того, функціонують південні промислові регіони, які сформовані на базі портів і суднобудівних підприємств [26].

Поняття «кластер» походить від *англ.* cluster - гроно, букет, блок, пакет або група, скупчення, наприклад людей, предметів [9, 276]. Таким чином, слово «кластер» в українській мові має багато тлумачень, але головною характерною ознакою є об'єднання окремих елементів (складних часток) у єдине ціле для виконання певної функції або реалізації певної мети. Подібно тому, як у пам'яті комп'ютера інформація складається в блоки, пакети, так і у сфері економіки групи успішно

конкуруючих фірм утворюють аналогічні поєднання, забезпечуючи конкурентні позиції на ринках - галузевому, національному, світовому. Дещо схоже значення вкладається і в економічний зміст (визначення поняття) цього слова.

Кластери в економічній літературі визначаються як індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, пов'язаних технологічним ланцюгом. Вони являють собою галузево-територіальні добровільні об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону.

Кластери можуть об'єднувати підприємства та установи як окремих регіонів, так і різних країн для підвищення ефективності їх діяльності, зростання продуктивності праці та якості продукції, стимулювання конкуренції та інновацій, залучення інвестицій, сприяння формуванню нових підприємств, враховуючи їх вигідне географічне розташування. Кластери дозволяють підприємствам гнучкіше реагувати на зміну умов ведення бізнесу.

Характерні риси успішної діяльності кластерів:

- взаємозв'язки між підприємствами, які роблять учасників сильнішими порівняно з тими підприємствами, що працюють поодиночі;
- кооперація та співпраця, які є стимулами до пошуку нових, більш досконалих методів роботи, орієнтація на інновації, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій;
- орієнтація на потреби ринку, які є головним фактором визначення загальної стратегії підприємств, та

забезпечення відповідності стратегії кожного окремого виробництва загальній стратегії розвитку регіону [68].

До суспільно-політичних проблем належать також і проблеми подальшого вдосконалення законодавчо-нормативного поля, оскільки через нерозроблені механізми узгодження дій на різних рівнях управління існує дисбаланс між розподілом капіталів та підтримкою намагань регіонів вирішувати свої нагальні проблеми. Розроблення і затвердження урядом низки державних середньо- та довгострокових програм соціально-економічного розвитку повинне бути спрямованим, у першу чергу, на вирішення найгостріших проблем регіонів.

Питанням вирішення проблем розвитку регіонів присвячена стратегічна програма соціально-економічного розвитку України «Шляхом європейської інтеграції», яка розрахована на період до 2015 р. У розділі *«Здійснення активної державної регіональної політики»* розглянуто питання зміцнення потенціалу розвитку регіонів та їхньої конкурентоспроможності, зокрема [8] :

- окреслено стратегію подолання соціально-економічних диспропорцій у регіональному розвитку;
- охарактеризовано стратегію вдосконалення міжбюджетних відносин;
- обґрунтовано розвиток транскордонного й міжрегіонального економічного співробітництва, відновлення економічної бази таких населених пунктів;
- розкрито основні засоби адміністративно-територіальної реформи.

У стратегії програми зазначається, що державна регіональна політика у 2004-2015 рр. повинна забезпечити формування оптимальної високоефективної структури господарства регіонів, яка б сприяла їхньому комплексному розвитку на основі природно-ресурсного,

виробничо-економічного і науково-технічного та людського потенціалів, наявної інфраструктури, історико-культурних надбань і традицій з використанням переваг та можливостей геополітичного становища регіонів.

Отже, активна державна регіональна соціально-економічна політика покликана сприяти мобілізації всіх регіональних ресурсів для забезпечення економічного зростання й поглиблення структури економічних трансформацій у державі, зміцненню демократичних основ розвитку українського суспільства.

За оцінками експертів, в останній період обсяг товарообміну між регіонами значно знизився. Отже, одним із пріоритетних напрямів цілеспрямованої державної регіональної соціально-економічної політики має бути зміцнення єдності економічного простору, розширення та поглиблення міжрегіональних економічних зв'язків, розвиток внутрішніх товарних ринків, що сприятиме зміцненню економічного потенціалу регіонів.

Сьогодні до пріоритетних напрямів треба включити:

- зміцнення економічної та суспільно-політичної єдності держави;
- забезпечення єдиних соціальних стандартів на всій території держави;
- призупинення поглиблення міжрегіональних диспропорцій за економічними та соціальними параметрами.

Для реалізації цих пріоритетів у соціально-економічному розвитку регіонів необхідно посилити державне управління регіональним розвитком та забезпечити місцеве самоврядування. Це вимагає зростання децентралізації управління соціальним розвитком і активного переходу до регіонального та місцевого самоврядування. Тут важливим є передача територіальним громадам повноважень, матеріальних та фінансових

ресурсів з метою самостійного вирішення соціальних і економічних питань місцевого самоврядування. Вимагають поглиблення й розширення правові основи самоврядування регіонів, надання їм науково-методичної, організаційної та інформаційної допомоги з питань місцевого самоврядування і регіонального розвитку. Сьогодні актуальним є створення спеціального загальнодержавного органу з питань територіального розвитку (міністерство, комітет), який би займався питаннями регіонального та місцевого соціально-економічного розвитку. Особливо важливими тут є розробка і впровадження соціальних та економічних нормативів з розрахунку на душу населення, диференційованих за різноманітними соціально-економічними критеріями, за регіонами країни [63].

Політика економічного зростання на базі ринкових перетворень має бути пов'язана з регіональною соціальною політикою, які разом утворюватимуть комбіновану модель економічного і соціального розвитку. Нова соціально-економічна політика вимагає активізації реформ у соціальній сфері, в основу яких має бути покладена активна дія соціальних чинників у суспільному відтворювальному процесі як передумова економічного зростання. Соціальна політика для регіональних інституцій усіх рівнів повинна стати пріоритетною.

Головними державними механізмами регулювання соціально-економічного розвитку регіонів мають стати:

- реалізація програмно-стратегічних документів розвитку регіонів;
- удосконалення міжбюджетних відносин з регіонами;
- посилення інвестиційної політики і її диференціації між регіонами;

-розвиток транскордонного і прикордонного співробітництва тощо.

Послідовна підтримка функціонування цих механізмів дасть змогу зменшити поглиблення соціально-економічних регіональних диспропорцій і поетапно розв'язати складні міжрегіональні соціально-економічні проблеми розвитку суспільства в цілому.

Контрольні питання та завдання

1. Дайте характеристику продуктивних сил Донецького економічного району.
2. Визначте основні проблеми і напрями соціально-економічного розвитку регіонів.

Завдання до самостійної індивідуальної роботи

1. Характеристика продуктивних сил економічних районів: Придніпровського, Північно-Східного, Центрального, Столичного, Південного (Причорноморського), Північно-Західного (Поліського), Подільського, Карпатського.

План характеристики економічного району

1. Особливості економіко-географічного положення.
2. Місце району в економіці України;
3. Економічна оцінка природно-ресурсного і виробничого потенціалу;
4. Населення, трудові ресурси і проблеми його ефективного використання;
5. Особливості формування і функціонування територіально - виробничого комплексу району;
6. Проблеми розвитку району – соціально-економічні, демографічні, екологічні.

Лекція 12
МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ
УКРАЇНИ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Сутність і значення міжнародного поділу праці у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків.

2. Основні форми економічного співробітництва країн світу.

3. Експортний потенціал України і його регіональні особливості.

4. Економічні зв'язки України з країнами СНД та світу.

Література: [9,30,31,32,33,36,38,40,41,42,43].

1. Сутність і значення міжнародного поділу праці у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків

Сучасний світовий суспільний розвиток характеризується посиленням економічних зв'язків і взаємодії між країнами, що зумовлено необхідністю вирішення глобальних проблем. Жодна країна світу в сучасних умовах не може повноцінно розвиватися, якщо вона не втягнута в систему світових міжгосподарських зв'язків.

Дипломатичне визнання молоді Української держави більшістю країн світу прискорює і розширює розвиток її зовнішньоекономічних відносин. Світові економічні зв'язки необхідні Україні для того, щоб швидше подолати глибоку економічну кризу, для стабільного і швидкого розвитку продуктивних сил і зростання на цій основі життєвого рівня населення.

Нині Україна здійснює зовнішні економічні зв'язки майже з 190 країнами світу. Україна робить перші кроки на

шляху входження її як рівноправного партнера у світове господарство. Основні причини, що перешкоджають входженню її як рівноправного партнера у світове господарство обумовлені:

по-перше, низькою конкурентоспроможністю її продукції на світових ринках. Більшість товарів, на які є попит на зовнішніх ринках, дуже часто не відповідають міжнародним стандартам;

по-друге, переважанням в експорті України паливно-сировинних ресурсів (більше 70 %);

по-третьє, низькою часткою машин, обладнання, об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій, ноу-хау) в експорті (до 10 %);

по-четверте, незначною часткою в експорті товарів, які виробляють відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;

по-п'яте, високою часткою бартерних операцій у зовнішньоекономічній діяльності та господарській діяльності всередині країни;

по-шосте, відсутністю стабільного законодавства, науково обґрунтованої політики зовнішньоекономічної діяльності.

Об'єктивна необхідність інтеграції України у світове господарство безпосередньо впливає із потреб використання в економічному розвитку міжнародного поділу праці для прискореного переходу до ринкової економіки. Така необхідність сприяє формуванню ефективної структури економіки країни. Зовнішньоекономічні зв'язки в процесі інтеграції України у світове господарство охоплюють також комплекс екологічних проблем, що вирішуються спільними зусиллями.

В Україні існують і об'єктивні можливості для таких процесів: економічний, трудовий і природно-ресурсний потенціал нашої країни, що дає підстави для належної

участі у міжнародному поділі праці. Україна має природні, історичні, техніко-економічні, соціально-економічні, організаційно-економічні основи для участі в міжнародному поділі праці. Крім цього, Україна має дуже вигідне економіко-географічне і стратегічне положення, знаходячись в центрі Європи, на перетині залізничних і автомобільних шляхів і маючи вихід до морів.

Розміщення продуктивних сил країн світу, і в тому числі України, нерозривно пов'язано з розвитком міжнародного поділу праці і формуванням міжнародних економічних зв'язків. *Міжнародний поділ праці* — це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції чи наданні послуг у світовому масштабі. Кожна країна світу концентрує на своїй території виробництво певних видів продукції, для виробництва якої вона має найбільш сприятливі соціально-економічні і природні передумови. У виробництві продукції галузей спеціалізації країна повинна мати певні переваги перед іншими країнами світу. Для цього вона повинна мати: кваліфіковані кадри; розвинуту науково-дослідну базу; достатній природно-ресурсний потенціал; вигідне економіко-географічне положення; специфічні агрокліматичні умови; значний попит на продукцію галузей спеціалізації на світовому ринку та високий рівень її конкурентоспроможності.

Територіальний поділ праці, у тому числі і міжнародний поділ праці, є проявом суспільного поділу праці і має історичний характер. У первісному суспільстві поділ праці існував між чоловічою і жіночою працею, між працею дорослих і дітей. Перший суспільний поділ праці пов'язаний з поділом племен, що займалися тваринництвом і рослинництвом, другий — у зв'язку з відокремленням ремесла від землеробства і тваринництва. Третій суспільний поділ праці пов'язаний з появою нового

суспільного прошарку населення — купців, що виконували функції посередників між регіонами виробництва і регіонами споживання продукції. Завдяки цьому суспільний поділ праці набув ознак територіального.

Поява машин привела до підвищення продуктивності праці, до збільшення концентрації виробництва промислової продукції в окремих країнах. Поява і подальший розвиток сучасних видів транспорту, особливо залізничного, морського, повітряного, трубопровідного, зумовили поглиблення міжнародного територіального поділу праці. В інтеграційні, або обмінні, процеси втягується все більша кількість країн, віддалених територій і материків.

На індустріальній стадії виробництва поглиблюється спеціалізація окремих країн, розширюється кількість галузей міжнародної спеціалізації. Виникають регіональні утворення світу, які мають свою конкретну галузеву і регіональну спеціалізацію: країни Північної Америки (США, Канада, Мексика), Європейський Союз (ЄС), країни ОПЕК — основні постачальники нафти на світовий ринок (понад 60 % світових поставок) [30].

В умовах науково-технічного прогресу міжнародний поділ праці як найвища форма суспільного територіального поділу праці має якісно нові риси. Сучасні продуктивні сили потребують такого поділу праці, який робить економічно неефективним або просто неможливим забезпечення всіх потреб, у тому числі і виробничих потреб окремої країни лише за рахунок її власних сил. Участь у міжнародному поділі праці стає необхідною передумовою нормального соціально-економічного розвитку країни. Саме тому в сучасних умовах зовнішні економічні зв'язки — одна з найважливіших сфер діяльності держави.

Сьогодні ні структура, ні обсяги експорту не відповідають стану України у світогосподарських зв'язках.

Україна, населення якої становить близько 1% населення світу, яка має великий промисловий і природно-ресурсний потенціал, має невідповідно низьку частину у світовому експорті — близько 0,2%. Якщо в Канаді на душу населення експортується продукції на суму майже 6 тис. дол., Німеччині — більше 5, Франції — більше 4, Італії, Японії і Великобританії — більше 3, США — більше 2, то в Україні — менше 0,3 тис. дол. США [31,87-89] .

Міжнародні економічні зв'язки — це система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці. Для України на сучасному перехідному етапі розвитку її економіки особливо важливим є повне і ефективно використання зовнішніх економічних зв'язків для вирішення нагальних науково-технічних і господарських проблем.

Зовнішньоекономічна політика – це система заходів уряду, яка направлена на зміцнення позицій країни у світовій економіці, в міжнародних економічних стосунках.

Розвиток ефективних зовнішньоекономічних зв'язків дасть змогу Україні швидше подолати глибоку економічну кризу, сприятиме стабільному і швидкому розвитку продуктивних сил і зростанню на цій основі життєвого рівня її населення. Україна як молода суверенна держава робить перші кроки на шляху до входження у світове господарство. Цьому сприяє створення відповідної правової бази і прийняття законів: «Про зовнішньоекономічну діяльність України», «Про створення експортно-імпортного банку», «Про іноземні інвестиції», а також декретів Кабінету Міністрів України [36] .

Повільне входження України як повноправного партнера у світове господарство зумовлене об'єктивними причинами. Основною перешкодою цього є низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках. Так, з вітчизняних промислових товарів на ринках

далекого зарубіжжя можуть конкурувати 1%. Крім того, навіть ті товари, на які є попит на зовнішніх ринках не відповідають міжнародним стандартам. Як приклад, весь чавун не має світових сертифікатів, йому властивий низький обсяг номенклатури відливок, що зумовлює велику металомісткість продукції, а відходи металу становлять майже 25 %.

Недосконалою є в Україні і система управління зовнішньоекономічною діяльністю.

Сучасний рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України зумовлений такими основними причинами.

По-перше, після розпаду колишнього Радянського Союзу і розриву господарських зв'язків України з країнами СНД Україна втратила частину своїх традиційних ринків збуту, зупинилося чимало підприємств через відсутність комплектувальних виробів тощо. Росія значною мірою втратила інтерес до виготовлених у нашій країні виробів, приладів, машин, а також виплавленого металу тощо внаслідок зростання їх енергомісткості та ціни. Тому навіть ті вироби, в яких вона зацікавлена, не можуть бути реалізовані на її ринку, оскільки вони дорожчі за зарубіжні аналоги на 30—50 %.

По-друге, зберігається недосконала структура експорту України, в якій паливно-сировинна група товарів і товари народного споживання становлять понад 90 %.

По-третє, в структурі експорту низькою є частка машин, обладнання, об'єктів інтелектуальної власності. Згідно з даними Держкомстату України, тільки 0,5 % від загальної кількості вироблених нових видів машин і обладнання за своїми технічними характеристиками були конкурентоспроможними на світовому ринку.

Слід визначити пріоритетні напрями розвитку експортної спеціалізації, переорієнтуватися на

виробництво наукомісткої продукції і ресурсозберігаючих технологій у сфері верстатобудування, літакобудування, в ракетно-космічній техніці та створенні надтвердих матеріалів. В Україні необхідно налагодити виробництво імпортозамінної продукції, зокрема такої, як зернові, кормо- та картоплезбиральні комбайни, тролейбуси, автобуси, холодильники, автомобілі та ін.

По-четверте, слід заохочувати іноземних інвесторів. Найважливішою умовою цього є стабільність чинного законодавства у зовнішньоекономічній діяльності. Нині Україна згідно з оцінкою міжнародних експертів за створенням надійного інвестиційного клімату посідає лише 130-те місце у світі.

По-п'яте, важливо налагодити надійний державний контроль. Так, у розвинутих країнах світу держава бере на себе облік і всебічний контроль за експортом та імпортом товарів.

2. Основні форми економічного співробітництва країн світу

У сучасних умовах міжнародне співробітництво України відбувається в таких основних формах:

1. міжнародна торгівля товарами та послугами;
2. науково-технічне співробітництво;
3. взаємовигідна міжнародна торгівля товарами (зовнішня торгівля);
4. надання кредитів і позик, у тому числі і безвідплатних;
5. створення спільних підприємств;
6. обмін робочою силою;
7. спеціалізація і кооперування виробництва;
8. торгівля технологіями, або спеціалізація на виробництві комплексувального обладнання;
9. спільна участь зацікавлених країн у розробці природних ресурсів;

10. іноземні інвестиції як найважливіша форма стимулювання розвитку економіки країни;
11. бартерний обмін товарами;
12. міжнародний туризм;
13. культурні зв'язки між країнами світу.

Взаємовигідна міжнародна *торгівля товарами та послугами* посідає провідне місце в системі міжнародних економічних зв'язках, оскільки вона, по суті, відтворює всі види міжнародного поділу праці і об'єднує всі країни в єдину господарську цілісність на сучасному світовому ринку товарів. Для неї властиві дві найхарактерніші риси: перевага пропозиції товарів над існуючим попитом і жорстка конкурентна боротьба між його учасниками. Основними *показниками зовнішньої торгівлі* є обсяг товарообігу, структура експорту та імпорту, сальдо зовнішньоторговельного балансу, географія торгівлі. Структура товарообігу обумовлюється економічним потенціалом країни.

Аналіз нинішнього стану зовнішньої торгівлі України свідчить про те, що економічні зв'язки в цій сфері є нерациональними, характеризуються вузькою географією, її структура і ефективність не відповідають потребам формування національної ринкової економіки відкритого типу. Так, частка експорту в національному доході України майже в 4 рази менша за середньосвітовий показник.

Стратегічне значення зовнішньої торгівлі для України зумовлюється тим, що модернізація економіки, залучення масштабних іноземних інвестицій, новітніх технологій можливі лише за умови формування в країні стійкої, відкритої до зовнішнього світу господарської системи, органічного включення України в систему міжнародного поділу праці.

Процес лібералізації у світовій торгівлі в післявоєнний час привів до різкого збільшення її обсягів. За період з 1950 р. обсяг світового експорту (в основному зовнішньої торгівлі), за даними СОТ, зріс у 18 разів, у той час як виробництво збільшилося лише в 6,5 рази. При цьому світовий експорт промислових товарів підвищився в 34 рази, а промислове виробництво зросло лише в 9 разів [9].

Лібералізація зовнішньої торгівлі в Україні створила передумови для нарощування експорту вітчизняних товарів та послуг. Але структурні диспропорції економіки України сформованої в рамках колишнього СРСР, впливають на *товарну структуру* експорту країни. Нині домінуючими експортними позиціями є:

- металопродукція (44,4 % загального експорту);
- мінеральні продукти (9,6%) та продукція хімічної промисловості (10,6);
- продукція машинобудування - 9,3 %.

Структура експорту товарів помітно погіршилася: частка металопродукції зросла на 8 %, а частка продукції машинобудування зменшилася на 2,5 % .

Погіршення структури зовнішньої торгівлі України зумовлене повільним проведенням ринкових перетворень і надто повільною реструктуризацією промисловості. На відміну від переважної більшості країн Центральної та Східної Європи Україна так і залишилась експортером переважно сировини та напівфабрикатів і не спромоглася збільшити частину товарів з високою додатковою вартістю в загальній структурі експорту.

Потенціал екстенсивного нарощування експорту майже вичерпано. Необхідні якісні зміни, і насамперед:

- зміна структури експорту в напрямі збільшення частки кінцевої продукції в загальному обсязі експорту;
- підвищення ефективності експортних операцій;

- відновлення присутності на традиційних ринках і зміцнення позицій на нових перспективних ринках;
- удосконалення державного регулювання зовнішньої економічної діяльності.

Україна традиційно протягом багатьох років посідала провідне місце у складі СРСР у розвитку експортного виробництва серед інших республік. Про це свідчать такі дані: частка України в останні роки існування СРСР становила 20 % загальносоюзних експортних поставок. За окремими видами експортних поставок питома вага України становила: по залізній руді — 98 %, марганцевій руді — 100, чавуну і трубах — 75, ковальсько-пресовому обладнанню і сільськогосподарських машинах — більше ніж 70, екскаваторах і сортового прокату — більше ніж 60 % і т. д. Сучасні можливості експортного потенціалу України повною мірою залежать від рівня розвитку окремих економічних районів і областей [32, 91-105].

Аналіз зовнішньої торгівлі товарами показує, що баланс зовнішньої торгівлі в Україні з країнами світу змінився з негативного на позитивне значення. Лише з країнами колишнього Радянського Союзу сальдо зовнішньої торгівлі залишається від'ємним. Ця різниця між експортом та імпортом товарів в Україні зумовлена передусім від'ємним сальдо по імпорту природного газу, нафти, дизельного пального, вугілля, тобто в основному за рахунок енергоносіїв.

У структурі зовнішньої торгівлі велике значення має *експорт послуг*. Нині він став одним з найважливіших чинників динамічного розвитку зовнішньої торгівлі України та інших країн світу. За даними платіжного балансу в структурі валютних надходжень України на експорт послуг припадає більше 20 %, торговельні операції послугами проводилися більше ніж з 150 країнами світу. Найбільша частина в загальному експорті послуг припадає

на транспортні послуги (майже 84 %). В експорті транспортних послуг більше половини займає транзит російських енергоносіїв (нафти, нафтопродуктів та природного газу). Однак у перспективі їх транзит, буде, очевидно, скорочуватися у зв'язку з реалізацією Росією проектів альтернативних маршрутів транспортування нафти і природного газу поза межами України. Тому збереження та розвиток транзитних можливостей залежатимуть від виваженої тарифної політики України, а також успіху в реалізації проекту транзиту Каспійської та Близькосхідної нафти.

Слабо представлена Україна на ринку будівельних послуг. Експорт послуг з ремонту нині становить лише 3,9 % загального експорту послуг. *Міжнародний туризм*, як важлива форма міжнародних економічних зв'язків, сприяє розвитку індустрії туризму України. Економіка країни виграє від міжнародного туризму, оскільки прискореними темпами розвивається готельний комплекс, розширюється мережа комплексів, ресторанів, кафе та інших соціальних об'єктів.

Але незначними є обсяги експорту комп'ютерних, туристичних, фінансових, страхових та інших послуг України.

Науково-технічне співробітництво передбачає взаємообмін науково-технічною інформацією, патентами, ліцензіями, а також спільні розробки глобальних і регіональних наукових програм і проектів (освоєння космічного простору, ресурсів Світового океану, розвиток ядерної енергетики та ін.).

Розвиток міжнародної науково-технічної кооперації України відбувається у таких формах:

1. запозичення досвіду та запрошення іноземних спеціалістів, а також підготовка, підвищення кваліфікації національних кадрів за кордоном;

2. взаємодія створення, розширення та забезпечення нормальної діяльності навчальних закладів, науково-дослідних та консультативних центрів, у тому числі і спільних;
3. співробітництво в галузі науки і техніки, будівництві, модернізації та експлуатації підприємств, інших об'єктів виробничого призначення і соціальної інфраструктури;
4. обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проєктивними матеріалами, сприяння їх використанню;
5. співробітництво у збиранні, обробці та використанні науково-технічної і економічної інформації.

Найтісніші зв'язки в галузі науки, техніки та освіти Україна має з Росією, а також з деякими іншими країнами колишнього Радянського Союзу. Слід підкреслити, що у результаті розриву раніше існуючих державних, політичних та господарських зв'язків між колишніми республіками СРСР помітно ослабло співробітництво українських вищих навчальних закладів і наукових закладів з відповідними науковими центрами цих країн.

В умовах економічної кризи і дефіциту грошової маси велике значення Україна надає *бартерному обміну* товарами. У першу чергу ця форма економічних зв'язків широко використовується Україною в розрахунках за енергоносії з Російською Федерацією, Казахстаном та Туркменістаном, за поставки бавовни з Узбекистану та інших країн Центральної Азії, за продукцію машинобудування та хімічної промисловості, руд кольорових металів, лісоматеріалів та хімічної речовини з Росією, Білоруссю, Казахстаном та іншими країнами СНД.

Особлива увага приділяється Україною створенню *спільних підприємств*, особливо з високорозвинутими країнами світу. Ця форма економічних зв'язків дає змогу Україні одержувати нові високі технології, підвищувати

технічний рівень виробництва, широко впроваджувати наукомісткі технології та ін. Все це сприяє підвищенню якості і конкурентоспроможності продукції, розширенню ринків збуту та надходженню валюти.

З метою забезпечення певної зайнятості робочої сили, залучення інвестицій, організації в економічних зонах виробництв, які орієнтуються на експорт, подолання відсталості розвитку регіонів, використання власних сировинних та трудових ресурсів для виробництва експортної продукції створюються **зони спільного підприємництва**. Зони спільного підприємництва відділяються за допомогою митного режиму від основної території країни і функціонують за рахунок безмитного ввезення товарів. Наприклад, морські порти, залізничні вузли, аеропорти.

Всього у світі є 23 **вида ЗСП**, основними з яких є:

1. безмитні багато профільні зони, розташовані на перехрестях внутрішніх систем;
2. експортні промислові зони, що орієнтуються на зовнішню торгівлю;
3. зони економічного та науково-технічного розвитку, тобто “технополіси”;
4. зони страхових та банківських послуг, які характерні для певних країн;
5. імпортно-промислові зони і зони по заміщенню імпорту, які забезпечують одну сторону сучасними товарами, а місцеві підприємства - передовою технологією;
6. складські (консигнаційні) зони, які формуються у районах міжнародних морських перевезень і авіатранспорті;
7. зони вільної торгівлі, де немає мита на ввезення та вивезення товарів для їхнього продажу.

Необхідність докорінної технічної і технологічної модернізації промислового виробництва, сільського господарства та інших галузей господарського комплексу України, його переорієнтації на вищі світові стандарти з метою забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції вимагає максимально ефективного використання наявних науково-технічного та економічного потенціалів країни, широкого розвитку міжнародної кооперації в галузі науки, освіти та виробництва. Продуктивні сили України характеризуються досить великими потенційними можливостями, однак на їх сучасний стан значною мірою впливають наслідки соціально-економічної кризи.

Провідними **формами економічного співробітництва** з країнами близького зарубіжжя є наступні:

1. взаємний обмін різними видами сировини;
2. взаємоторгівля готовою продукцією та послугами;
3. науково-технічне співробітництво.

Україна **експортує** до країн - республік колишнього Союзу наступну продукцію: кам'яне вугілля, чавун, сталь, прокат чорних металів, залізну руду, марганцеву руду, цемент, сіль, промислове устаткування, автобуси, тепловози, екскаватори, вантажні та легкові автомобілі, трактори, кукурудозбиральні комбайни, бурякозбиральні комбайни, продукцію хімічної промисловості, цукор, масло, фрукти, консерви та ряд інших товарів та послуг.

Коксівне вугілля і чорні метали складають найбільшу частку у експорті України. 72% даних поставок отримує Росія, зокрема Центральний район Росії. Поволжя, Північний Кавказ споживають українські залізну руду та марганцеву руду, Санкт-Петербург - чорні метали. Усі республіки колишнього Союзу, крім Молдови, імпортують цукор. Інші види продовольства в основному імпортує Росія.

70% імпорту в Україні з республік колишнього Союзу припадає на Росію: нафта, газ, ліс, папір, деякі марки чорних та кольорових металів, машини, устаткування та інша продукція [33] .

Україна імпортує з Білорусії: трактори, вантажні автомобілі, мінеральні добрива, ліс, папір.

Казахстан експортує в Україну: кольорові метали, шкірсировину, концентрати кольорових металів.

Молдова поставляє в Україну: продукцію приладобудування, продукцію виноробної та консервної промисловості, килими, виноград.

Країни Середньої Азії поставляють на український ринок: газ, бавовну, концентрати кольорових металів, тканини, каракуль.

Із Закавказзя надходять: нафта, автомашини, алюмінієвий прокат, чай, фрукти, вино, тютюн.

Держави Балтії поставляють на український ринок наступні товари: електротовари, трамваї, пральні машини, холодильники, радіоприймачі, мікроавтобуси, рибу і рибопродукти, трикотажні та галантерейні вироби й інші товари широкого вжитку.

3. Експортний потенціал України і його регіональні особливості

Входження господарства України в систему світових господарських відносин, його перебудова з використанням досвіду інших країн щодо запровадження ринкових засад зумовлюють необхідність визначення і засад, на яких має розвиватися експортний потенціал України.

Експортний потенціал держави визначається обсягами товарів і послуг, що можуть бути вироблені в економічній та соціальній сферах і реалізовані на світовому ринку з максимальною користю. Провідне місце в експортному потенціалі України займає продукція

чорної металургії, що зумовлює певну монокультурність, яка підвищує вразливість країни у сфері зовнішньоекономічних зв'язків. Експортний потенціал машинобудування використовується лише незначною мірою. До основних чинників, які певною мірою стримують розвиток українського експорту, можна зарахувати:

1. негативні тенденції зростання в експорті частки сировинних товарів;
2. значно ускладнений вихід на світові ринки українських підприємств внаслідок протекціоністських заходів з боку низки країн світу щодо захисту власних ринків;
3. недостатній розвиток системи сертифікації та контролю якості експортної продукції в умовах зростання на світових ринках вимог не тільки до науково-технічних параметрів, а й до споживчих та екологічних характеристик продукції;
4. відсутність досвіду та спеціальних знань щодо виходу на світові ринки у більшості вітчизняних підприємств, низький рівень маркетингової діяльності, нескоординованість дій;
5. критично недостатнє інвестування в перспективні експортно-орієнтовані проекти за рахунок внутрішніх і зовнішніх ресурсів;
6. обмежені можливості використання іноземних інвестицій та кредитів для розвитку українського експорту внаслідок низького міжнародного рейтингу надійності України [38, 23-27].

Розвиток експортного потенціалу України стримується також такими чинниками: низькою ефективністю виробництва, високою енерго- та матеріаломісткістю продукції, високим ступенем спрацювання основних виробничих фондів, відсталістю технологічної бази більшості галузей народного

господарства. Остання обставина не дає змоги переносити конкурентоспроможні технології військово-промислового комплексу (ВПК) у цивільні галузі. До цього слід додати велику залежність від імпорту енергоносіїв, проміжної продукції, машин та устаткування, економічно невідправдане ввезення значних обсягів споживчих товарів, слабкий експортний та валютний контроль.

Сучасні можливості експортного потенціалу України певною мірою залежать від рівня розвитку окремих економічних районів і областей.

В Україні існує диференційований підхід до розвитку зовнішньоекономічних зв'язків щодо економічних районів, адміністративних областей, великих міст. Західні райони України мають усі передумови, щоб стати лідерами економічної інтеграції з країнами Центральної і Західної Європи, східні — передусім з Російською Федерацією, південні — з країнами Причорномор'я.

На частку таких областей, як Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька припадає більше половини українського експорту. Основа експорту — чорні метали, металопродукція, машини та обладнання. В останні роки внаслідок високої собівартості видобування значно скоротився експорт вугілля.

Західні області України характеризуються значною кількістю учасників зовнішньоекономічної діяльності і спільних підприємств (35 % СП країни). За умов створення сприятливих умов (у тому числі за рахунок впровадження тут вільних економічних зон, і взагалі більш широких регіональних повноважень у галузі зовнішньоекономічної діяльності і посилення державного протекціонізму стосовно вітчизняних експортерів-виробників) у перспективі слід очікувати збільшення експорту продукції з цього регіону. У західних областях України поширені тенденції до подальшої лібералізації зовнішньоекономічної

діяльності, прискорення ринкової трансформації господарства, створення преференційного режиму в прикордонних областях [40] .

Серед південних областей України за обсягами експорту товарів виділяються Миколаївська і Одеська області за рахунок, відповідно, поставок суден і хімічної продукції. У Причорномор'ї стратегічним завданням є встановлення преференційного режиму вільної торгівлі і спільного підприємництва на перетині основних комунікаційних напрямів Північ—Південь і Захід—Схід.

За обсягами зовнішньої торгівлі (у тому числі експорту) найбільша питома вага у зовнішньоекономічному обороті країни припадає на Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську області та Київ, які разом забезпечують понад 60 % усього експорту і завозять більше 50 % імпорту. Аутсайдерами у зовнішній торгівлі є такі області, як: Волинська, Закарпатська і Чернівецька, Рівненська, Тернопільська і Кіровоградська. Незважаючи на Декларований пріоритет відкритої економіки, втрачає позиції у зовнішньоекономічній сфері АР Крим. Значну активність у зовнішньоекономічній діяльності виявляють великі міста — Київ і головний порт країни — Одеса. Столиця держави стає найбільш привабливою для спільного підприємництва, іноземних інвестицій і як імпортер товарів. Тільки за останні роки кількість учасників зовнішньоекономічної діяльності у Києві збільшилась більш ніж у 5 разів, що значно вище, ніж у середньому по країні [41] .

Зростанню зовнішньоторговельного обороту сприятиме розширення співробітництва прикордонних областей України і Росії, єврорегіонів Буг і Карпати. Подальший розвиток повинно отримати міжрегіональне

співробітництво з регіонами головного торгового партнера України — Російської Федерації.

Виважена державна регіональна зовнішньоекономічна політика сприятиме прискоренню ринкових перетворень та подальшому розвитку економіки України, реалізації пріоритетних регіональних завдань, раціональному територіальному розподілу праці, розвитку міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків, вирівнюванню рівнів соціально-економічного розвитку регіонів.

Для цього необхідно:

1. прийняття Закону України про розвиток прикордонних областей, де визначатимуться їх правовий статус, забезпечуватиметься гармонізація українського законодавства з міжнародним та законодавством інших країн;
2. розвиток інфраструктури зовнішньоекономічних зв'язків, удосконалення механізмів управління економічними зонами, реалізації конкретних інвестиційних проектів на їх території;
3. спрощення процедури прикордонного, митного, міграційного та інших видів контролю для громадян, які постійно проживають на територіях прикордонних областей;
4. розроблення системи сприяння прикордонній торгівлі та спільній підприємницькій діяльності;
5. запровадження спрощеного порядку митного оформлення експортно-імпортних операцій між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, розташованими на територіях прикордонних областей;
6. укладання міждержавних угод і створення відповідних структур управління;

7. активне співробітництво з питань попередження та ліквідації на територіях прикордонних областей надзвичайних ситуацій техногенного характеру;

8. розвиток європейських транспортно-комунікаційних коридорів.

Україна має можливості для поліпшення своїх позицій на світовій господарській арені, однак досягти цього можна лише за умови проведення обґрунтованої національної політики щодо нарощування експорту. Ефективна участь країни в міжнародному поділі праці надалі залежатиме не тільки від природних чинників, а й від «якості» національного економічного і науково-технічного потенціалу та надійних гарантованих умов співробітництва з Україною іноземних фірм і організацій.

4. Економічні зв'язки України з країнами СНД та світу

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку Україна має тісні економічні зв'язки з багатьма країнами світу. Провідну роль у розвитку зовнішніх економічних зв'язків України відіграють країни СНД і колишнього Радянського Союзу. Найважливішими торговельними партнерами України нині є Росія, Туркменістан, Білорусь, Молдова, Казахстан, Литва, Узбекистан, Грузія, Азербайджан та ін.

Запровадження режиму вільної торгівлі з країнами СНД і Балтії дозволило покращити зовнішньоторговельний баланс з цими країнами. Нині питома вага зовнішньоторговельного обороту з цими країнами становить майже 46 % від загального товарообороту, у тому числі з експорту цей показник дещо нижчий і сягає 31 %, а з імпорту — майже 58 %.

Основним торговельним партнером України залишається Російська Федерація, на яку нині припадає

майже третина (36 %) загальних обсягів торгівлі України. Росія нині задовольняє майже на 100 % потреби України в годинниках, швейних машинах; постачає значну частину легкових автомобілів і вантажних автомобілів, радіоприймальних пристроїв, програвачів, відеомагнітофонів, персональних комп'ютерів, одягу, взуття, тканин, целюлози, синтетичного каучуку, продукції кольорової металургії, риби і рибопродуктів; задовольняє майже 80 % потреби в лісоматеріалах, майже 90 % потреби в нафті і нафтопродуктах, понад половини потреби в природному газі; частково постачає електроенергію і деякі сорти чорного прокату [42].

В експорті з України до Росії, де намітилося деяке зростання в останні роки, переважають чорні метали, які задовольняють майже половину потреби в них з боку Росії, а також труби, марганцева руда, трактори, сільськогосподарська техніка, прокатне устаткування (у тому числі доменне і сталеплавильне), металорізальні і деревообробні верстати, екскаватори, автомобільні крани, аміак, цемент, автобуси, скло, телевізори, касетні магнітофони, холодильники, вироби із золота, платини та срібла, цукор, олія, м'ясо і м'ясопродукти, молочні продукти та ін.

Зростає експорт України до інших республік колишнього Радянського Союзу, в тому числі до Азербайджану, Казахстану, Молдови, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану.

Відбулась географічна переорієнтація зовнішньої торгівлі України з країн колишнього СРСР на інші регіони, що загалом є позитивним чинником. Однак скорочення експорту до країн СНД лише частково компенсувалося нарощуванням експорту на нові ринки. Але прибуток від торгівлі з західними країнами використовується Україною не на модернізацію економіки, а головним чином на

закупівлю енергоносіїв в Росії, Туркменістані та інших країнах. Крім країн СНД та Балтії, Україна розширює зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма розвинутими країнами світу. Україна з країнами дальнього зарубіжжя входить в партнерські взаємовідносини, в основному як сировинний придаток з маси суб'єктивних та об'єктивних причин.

В останні роки найбільші експортні поставки Україна здійснює до Туреччини (60 % загального обсягу експорту), Німеччини (5,1 %), США (4,5 %), Італії (2,9 %), Болгарії (2,6 %), Алжиру (1,6 %) та Словаччини (1,8 %). Найбільші імпорتنі поставки в Україну надходять з Німеччини (8,1 % загального імпорту), США (2,6 %), Італії (5 %), Польщі (2,2 %), Франції (1,7 %), Швейцарії (1,5 %), Великобританії (1,7 %), Австралії (1,3 %), Туреччини (1,1 %), Швеції (1,1 %), Нідерландів (1,1 %), Литви (1,0 %), Бельгії (1,0 %) та Китаю (0,9 %) [43] .

Сучасна зовнішньоекономічна політика України спрямована на формування нового торговельного режиму з подальшою інтеграцією до світового економічного простору шляхом поступового і зваженого збільшення ступеня відкритості національної економіки. Перш за все передбачається:

1. підтримка національних товаровиробників шляхом використання можливостей міжнародно-правового механізму захисту їх інтересів на світовому ринку;
2. прискорення економічних реформ шляхом гармонізації економічного законодавства відповідно до світової системи торгівлі (ГАТТ/СОТ);
3. зняття технічних бар'єрів у торгівлі з провідними країнами — членами СОТ (США, ЄС), розширення торгівлі з якими забезпечує надходження валюти, стимулює розвиток і технічне оновлення промисловості, сприяє поглибленню виробничої

кооперації, забезпечує істотне збільшення іноземних інвестицій.

Одним з головних завдань щодо розвитку зовнішніх економічних зв'язків України є забезпечення просування товарів українського виробництва на нові зарубіжні ринки. Одночасно робитиметься все можливе для збереження традиційних ринків України з державами, які утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу. Саме ці країни в найближчій перспективі повинні бути найпривабливішими для українського експорту. Розвиток гідного торговельно-економічного співробітництва з ними є одним з пріоритетів України в зовнішньоекономічних зв'язках.

Аналіз структури і обсягів зовнішньої торгівлі України за останні роки свідчить про те, що саме з країнами СНД і Балтії найбільше зріс товарооборот при випереджальному збільшенні обсягів експорту.

Важливим для розвитку взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків з країнами СНД та іншими країнами світу є зміщення акценту зі співробітництва на державному рівні до співробітництва на рівні суб'єктів господарювання шляхом створення спільних підприємств, транснаціональних промислово-фінансових груп, виробничих корпорацій.

Контрольні питання та завдання

1. Розкрийте сутність зовнішньоекономічних зв'язків і назвіть їх основні форми. Які нові форми зв'язків ви знаєте?

2. У чому виявляється вплив міжнародного територіального розподілу праці на формування міжнародних економічних зв'язків?

3. Розкрийте сутність механізму зовнішньоекономічної діяльності і назвіть основні її принципи.

4. Назвіть загальні об'єми експорту і імпорту України. Які зміни сталися в структурі експорту і імпорту України? Який вигляд має зовнішньоторговельний баланс?

5. У чому полягають особливості зовнішньоекономічних зв'язків з країнами СНД?

6. Проведіть дослідження основних проблем у зовнішньоекономічній діяльності України.

7. Проведіть дослідження основних напрямків розвитку зовнішньоекономічної діяльності України.

8. Визначте основні проблеми і перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.

9. Охарактеризуйте зовнішньоекономічні зв'язки України з країнами «Великої сімки», країнами Європи, країнами Азії, країнами Америки.

Лекція 13

ФАКТОРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил.

2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил.

3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України.

Література: [8,43,47,49,52,54,55,56,69].

1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил

Розвиток продуктивних сил визначається чотирма факторами: трудовими ресурсами, штучно створеними засобами виробництва, природними ресурсами, капіталів. Економічна наука мало звертала увагу на екологічні

проблеми, що й стало однією з причин формування *техногенного* типу економічного розвитку. Цей тип можна охарактеризувати як природо руйнівний, оснований на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень.

Для запобігання глобальної та локальної екологічних криз необхідно змінити *техногенний* тип розвитку на *сталий*. Останній дає можливість задовольнити потреби сучасних поколінь, але не ставить під загрозу існування наступних. Концепція сталого розвитку набула визнання як в економічній науці, так і в міжнародній практиці.

Проблема сталого розвитку важлива як для всієї країни, так і для її регіонів. Вплив об'єктів регіональної економіки. їх територіальної організації на соціально-економічний стан регіонів обумовлює регіональний аспект сталого розвитку продуктивних сил. З'ясуємо питання про співвідношення категорій "зростання" і "розвиток". Деякі вчені під *зростанням* розуміють розвиток, і навіть вживають словосполучення "сталий розвиток" і "стале зростання" як синоніми. Але це, на нашу думку, є механічним порівнянням.

За визначенням переважної більшості вчених під *економічним зростанням* слід розуміти, насамперед, кількісне зростання виробництва, яке призводить до величезних втрат і спотворень природних середовищ тай може загрожувати існуванню людства. Тому викликала необхідність іншого способу виміру, яке враховувало б певну перешкоду, обумовлену виснаженням ресурсів деградацією довкілля.

Невпинне зростання породжує екологічні, енергетичні і інші як глобальні, так і регіональні проблеми. Виникає так званий екологічний бар'єр (бар'єр зростання). Через це сучасні підходи до показників економічного зростання осучаснюють соціальну та екологічну складові і,

таким чином, створюють основу для оцінки сталості та розвитку продуктивних сил. Підставою для такої оцінки є прагнення до динамічної рівноваги між суспільством та природою, до раціональної і адекватної, стану та розвитку продуктивних сил структури.

Під сталим розвитком слід розуміти розвиток, який забезпечує відтворення усіх факторів виробництва і економічної системи в цілому. *Сталим* слід вважати такий економічний розвиток, який зберігає стабільні відтворювальні пропорції і забезпечує динамічний розвиток усієї економічної системи у заданому напрямку на певний термін часу.

Стрижнем сталого розвитку є проблема ресурсів. Ми повинні залишити, принаймні такі ж ресурси майбутнім поколінням, якими володіє наше покоління. Іншим важливим моментом сталого розвитку є природно-ресурсна рента. В процесі приватизації відтворюваних активів підприємств їх новим хазяям була надана можливість приватизації і рентного доходу, тобто те, що повинно належати усьому суспільству.

І третьою особливістю сталого розвитку є проблеми техногенної, екологічної, національної *безпеки* країни.

Проблема сталого розвитку була сформульована ще в кінці 60-х років ХХ ст. і зараз набула загрозливого характеру і потребує рівноваги між економічним зростанням і справедливим розвитком людства, людського потенціалу і здорових продуктивних сил.

У наш час до успіхів людства можна віднести, поки що, відносну ліквідацію злиденності, голоду, безграмотності, дискримінації, захист деяких природних ресурсів. Якість навколишнього середовища дещо покращилася у розвинутих країнах, але погіршилася і продовжує погіршуватися у нових індустріальних країнах. Найгірше те, що до основної проблеми виснаження

невідновлюваних ресурсів, додалося і стала найголовнішою деградація відновлюваних ресурсів - ґрунтів, лісів, водних ресурсів, атмосфери. Якщо існуюча тенденція збережеться, то бажаної рівноваги ми не дочекаємося, а сталий розвиток залишиться примарою [43, 198-216].

Існує досить песимістичний висновок ООН про те, що сталий розвиток і досягнення бажаної рівноваги між економічним зростанням, справедливим розвитком людського потенціалу та здоровими продуктивними силами не здійсненні. Подальша еволюція розвитку продуктивних сил, за думкою аналітиків ООН, можлива тільки з розширенням можливостей планети, залучення до сфери життєдіяльності можливостей космосвіту, ресурсів інших планет і астероїдів, освоєння місяця, перевод туди ресурсовидобувних галузей. Але це ще більша примара, ніж сам сталий розвиток.

Інший шлях - це впровадження методів, які дозволять реалізувати життєдіяльність суспільства шляхом упровадження його до природних біохімічних циклів, що призведе до мінімізації використання природних ресурсів, збереження необхідних ресурсів і умов для майбутніх поколінь.

Для створення такої економічної стратегії сталого розвитку необхідно обмежити споживання. Суспільство має обмежити своє існування необхідними корисними потребами, які забезпечать безкризове існування. Престижні та згубні потреби мають бути ліквідовані. *Критеріями сталого розвитку* мають бути - мінімальна собівартість та висока якість корисної та необхідної продукції і послуг, невисока диференціація при розподілі серед членів суспільства матеріальних благ, які створюються у сфері суспільного виробництва.

Суттєві положення як найвищі *орієнтири сталого розвитку* припускають:

- забезпечення соціальних потреб сьогодення у межах, які б не підривали майбутніх можливостей;
- збереження стійкості природних систем як підґрунтя майбутнього суспільного прогресу;
- збереження продуктивності регіональних систем виробництва, як джерела створення багатств.

Внаслідок цього суспільний прогрес повинен припускати таке якісне підвищення соціального та екологічного рівнів розвитку суспільства, які досягаються при збереженні сталості біосоціальної системи, її здібності рухатися вперед без зрушень та катастроф.

Виходячи з цих положень, *основними напрямками переходу України до сталого розвитку є:*

- створення правових засад переходу до сталого розвитку;
- оцінка господарської місткості локальних і регіональних екосистем країни, визначення граничного антропогенного впливу в кожному регіоні;
- розробка такої господарської діяльності, за якою біосфера сприймалася б не тільки як постачальник ресурсів, а й як фундамент життя, збереження якого має бути обов'язковою умовою;
- формування організаційного забезпечення сталого розвитку країни, створення відповідної системи виховання та навчання.

В Україні ще у 1996 році Указом Президента була затверджена "Концепція переходу України до сталого розвитку", а 1997 році Уряд України затвердив "Державну стратегію сталого розвитку України" [43, 261-269].

У цих документах говориться про поетапний перехід до сталого розвитку. Основними етапами мають бути:

- вирішення складних соціальних і економічних проблем;
- оздоровлення навколишнього середовища, особливо в зонах екологічного лиха;
- розгорнута екологізація продуктивних сил та усього процесу економічного розвитку;
- гармонізація взаємодії з природою та викорінення стереотипів мислення, які зневажають можливості біосфери формування усвідомлення людей в тому, що просування їх до сталого розвитку то є шлях до формування передбаченої В.І.Вернадським сфери розуму (ноосфери) [47].

2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил

Визначення "*сталий розвиток*" для продуктивних сил постіндустріального розвитку означає економічне зростання на основі нових технологій, переходу від товаровиробників до обслуговуючої економіки. Виробництво послуг та інформації при сталому розвитку відіграє провідну, домінуючу роль. Знання та інформація стають провідною продуктивною силою. На практиці це має вид частини суспільства - інтелектуального суспільства, яка через інформацію контролює процес матеріального виробництва і створення високих технологій і, таким чином, забезпечує сталий розвиток.

Вихідним у термінологічному понятті "*сталий розвиток*" є слово *розвиток*. "Философский энциклопедический словарь" тлумачить це слово, як "*необоротна, спрямована, якісна зміна об'єктів будь-якої природи*"[48]. Є два різновиди розвитку: *еволюція* та *революція*. Еволюційний метод розвитку повільний, поступовий, а революційний — різкий злам, раптовий перехід у нову якість. Як еволюційний, так і революційний

процеси мають два напрямки: *прогрес* та *регрес*. *Прогрес* - це рух об'єкта, що розвивається уперед, по висхідній траєкторії від гіршого до кращого, від нижнього до вищого, від недосконалого до досконалого. *Регрес* - рух назад, по низхідній траєкторії від вищого до нижнього, від кращої до гіршого. Отже розвиток може мати різні рівні за спрямованістю тенденції - прогресивну та регресивну. Проблема прогресивності або регресивності в економіко-екологічному сенсі має суттєве і принципове значення. Дуже часто прогресивні зміни в науково-технічному процесі розвитку продуктивних сил проявляють свою регресивність у екологічному аспекті, або питаннях моралі, культури, права [49].

У зв'язку з цим важливим є питання про перевагу тих чи інших факторів розвитку. Ми звикли до того, що домінантою розвитку мають бути фактори економічного характеру: рівень розвитку продуктивних сил, валовий національний продукт, продуктивність праці, собівартість продукції, виробництво продукції на душу населення, тощо. Але ці чинники (фактори) досить часто вступають у суперечність з якістю природного середовища. Навіть у випадку, коли ці чинники ми приводимо у повну злагодженість з екологією, то залишається загроза культурної деградації і політичне зниження морального рівня суспільства. Не може бути сталого розвитку продуктивних сил і при наявності конфліктів між політичними силами, в умовах міжнародного тероризму. Отже, *сталий розвиток* не слід сприймати лише через економічний чи екологічний імперативи у виробництві та споживанні. *Сталий розвиток - це органічне поєднання трьох видів факторів економічних, соціальних та екологічних.*

Вперше термін "сталий розвиток" було запропоновано Евою Больфур та Весом Джексоном у 1980

році. Пізніше у перекладах заявили національні варіанти цього терміну, які мали дещо інші відтінки "сталий розвиток", "устойчивое развитие". Слово "*сталий*" у тлумачному словнику української мови означає постійний, незмінний. Поруч із значенням постійності та незмінності у цьому ж словнику наводяться й такі аспекти слова "сталий", як безперервність і неперервність. Тобто в цілому словосполучення "сталий розвиток" є найбільш вдалим терміном, що поєднує в собі *розвиток* підтримуваний, регульований, збалансований, оптимізований, гармонізований, безперервний протягом низки людських поколінь [54].

Багато вчених вважають сталий розвиток ідеальною моделлю продуктивних сил, змістом якої є подолання та коригування таких небезпечних рис людини, як накопичення, ненаситність, надмірна жадібність до життєвих благ.

Сталий розвиток продуктивних сил регіону — це прагнення досягти бажаного рівня їх розбудови за рахунок мобілізації внутрішніх та зовнішніх можливостей регіональної економіки. Бажаного рівня можливо досягти за умови не тільки нарощування виробництва матеріальних благ (матеріальний фактор залишається однією з основних умов існування людей), але й зміною ціннісних пріоритетів людини. Якщо раніше мова йшла про соціально-економічну стабільність, то зараз йдеться про "екологію духа", про духовно-інформаційні параметри розвитку продуктивних сил.

Факторами сталості розвитку продуктивних сил регіональної економіки є також низка загроз та можливостей зовнішнього та внутрішнього середовища. Важливими показниками є: політичне становище, раціональне використання природно-ресурсного виробничого потенціалу регіону, результати ринкового

реформування відносин власності, поліпшення умов та середовища життєдіяльності населення, збереження екологічної безпеки території регіону.

Висновок про сталість розвитку продуктивних сил не можна робити на основі аналізу лише одного з факторів. Вимогам сталості повинна відповідати уся система продуктивних сил регіону. Необхідно, через це, аналізувати дію усіх факторів за певними напрямками протягом декількох років. Отже перелічені вище фактори сталого розвитку продуктивних сил слід вивчати у таких агрегованих напрямках:

- уречевлений, фізичний капітал (кількість і якість землі, обсяг, структура, стан і ефективність основних фондів, тощо);

- людський капітал (чисельність та структура населення, структура зайнятості, культурний і професійний рівень населення);

- фінансові ресурси регіону;

- досконалість ринкових відносин (рівень концентрації, інфраструктура ринку, рівень приватизації, рівень державного регулювання);

- неекономічні фактори (політичне, соціально-культурне середовище);

- глобальні умови (стан світового господарства, глобалізація економіки, зовнішні загрози, участь у транскордонному та світовому співробітництві, регіональних інтеграціях) [50].

Вивчення впливу ресурсного фактору посідає особливе місце в концепції сталого розвитку. *Ресурс розвитку* - це будь-який чинник, що є необхідним для розвитку, робить його можливим, здатний сприяти йому. До ресурсів розвитку або засобів розвитку відносять матеріальні та духовні ресурси. Матеріальні ресурси бувають речовинні та енергетичні. Існує поділ усіх

ресурсів на *природні* (які містяться у природі) та *штучні*, створені або перетворені людиною.

При цьому саме людина є винятковим, основним ресурсом розвитку, здатним приводити в дію усі інші види ресурсів. *Людський* чинник у сучасних роботах позначається як людський капітал, або як інтелектуальний потенціал продуктивних сил суспільства, країни, регіону. Матеріальні ресурси, які завжди були мірилом розвитку суспільства, поступаються перед цінністю людського інтелекту. В умовах сталого розвитку панівною є сфера послуг, особливо: *інформація, наука, освіта, культура*. Розвиток цих напрямків людської діяльності означає нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, який у свою чергу, визначає сталий розвиток продуктивних сил. Власне, основною метою сталого розвитку є *забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутніх поколінь*.

У сталому розвитку *інформація* стає особливо важливим чинником. Інформація є в'язучим матеріалом, як цемент у будівництві, який поєднує різні форми продуктивних сил в єдине ціле на рівні країни та її регіонів. Ще на початку ідеї стабільного розвитку було достатньо оцінено значення інтеграції різних галузей людської діяльності, в ході якої посилюється їх взаємовплив та запліднення ідеями, отриманою інформацією, засобами нагромадження інформаційного потенціалу, як необхідного ресурсу розвитку продуктивних сил. Інформація впливає на сталість розвитку на усіх рівнях людської діяльності. Від її змісту залежить підвищення або пониження сталості розвитку продуктивних сил.

Здатність отримувати інформацію і використовувати її стає вирішальною умовою утримання на ринку світової

конкуренції, збереження та зміцнення геополітичного положення країни, входження до інформаційної епохи.

Проте слід сказати, що існує загроза *інформаційної небезпеки*. Це можливий негативний вплив новітньої інформаційної техніки на здоров'я людини, серйозна небезпека несанкціонованого проникнення до інформаційних систем та мереж, комп'ютерні злочини, створення електронних досьє на членів суспільства, інформаційне шпигунство. Без належної системи захисту від негативного впливу інформаційного ресурсу сталий розвиток не мислимим.

Політичним фактором сталого розвитку є *потреби людей*. Ступінь задоволення потреб залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Поняття *потреба* означає внутрішню вимогу чогось з боку організму, особи, соціальної групи або суспільства як цілісності: це відсутність або нестача чогось необхідного для життєдіяльності та розвитку. Існує поділ потреб на біологічні та соціальні, матеріальні, економічні та духовні, споживання і виробництва. Найважливіша особливість потреб - динамізм та мінливість. Одні потреби змінюють інші, вони зростають і розширяються. Це зростання має як кількісний, так і якісний характер. Потреба людини давно вийшли за межі життєво необхідних і стають дедалі некерованими, що загрожує розбалансуванню системи виробництва і споживання.

Потреби є показником рівня якості життя населення, а також процесу сталого розвитку продуктивних сил. Потреби зростають і це підштовхує до інтенсифікації виробництва, вона, у свою чергу, неминуче породжує нові потреби, що знову спонукає нарощування виробництва. Саме такий процес нарощування виробництва і споживання потреб значною мірою породили ідею сталого

розвитку. Це означає, що *людські потреби є головним фактором сталого розвитку* продуктивних сил.

З точки зору сталого розвитку невинне зростання і некерованість потреб можна оптимізувати лише завдяки переходу до формування та задоволення оптимальних або розумних потреб. Але оптимальні або розумні межі потреб майже неможливо визначити, а тим більше дотримуватись їх. До зразкових з точки зору обмеження потреб не можна віднести жодну з країн світу. Якщо нашу та подібну їй країни можна звинуватити у марнотратстві природних та інших матеріальних ресурсів (висока матеріаломісткість багатьох виробництв), то розвинуті країни марно витрачають величезні кошти та ресурси на дорогу рекламу, не говорячи вже про військові витрати, бюрократичний апарат. Якщо людина не зведе свої потреби до рівня розумності, то наступні покоління залишаться без ресурсів.

Важливе значення для сталого економічного розвитку і прогресивних структурних перетворень набувають вимоги закону міжрегіональної економічної інтеграції та укріплення економічних підвалин державності. Тенденціями інтеграції є процеси розвитку виробничої і науково-технічної кооперації регіонів, їх господарських, торговельних, фінансових і інших зв'язків.

Міжрегіональна економічна інтеграція - закономірне явище сучасності. Інтеграційні процеси розвиваються паралельно з прагненням регіонів до суверенізації (федералізації) і тому важливого значення набуває вивчення регіональної економіки та політики не тільки України а й країн СНД. Економічні переваги інтеграції визначаються насамперед тим, що вона є важелем подолання автаркічних та сепаратистських відцентрових тенденцій окремих територій, засобом укріплення економічних і політичних основ державності і є гарантією

територіальної цілісності України, її економічної і національної безпеки.

В цілому всі *обмеження* сталого розвитку продуктивних сил країни та її регіонів складаються з трьох груп. До *першої* групи слід віднести усі чинники економічного та науково-технічного потенціалу. Будь-які суб'єкти економіки, наприклад регіону, не вирішують екологічну проблему, або проблему вдосконалення науково-технічного процесу без значних фінансових ресурсів. Тому цей чинник може надовго загальмувати процес сталого розвитку продуктивних сил у цьому регіоні.

Другою групою стримуючих чинників сталого розвитку є дефіцит або низька якість вітчизняного екологічного устаткування.

Третьою групою - є недосконала методологія та методи визначення економічної шкоди та збитків, зумовлених забрудненням та деградацією навколишнього середовища. Нейтралізувати цю групу чинників стримування сталого розвитку продуктивних сил регіону можливо лише шляхом застосування принципово нового економічного механізму природокористування [52].

3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України

Оптимізація розвитку продуктивних сил є проблемою світового масштабу. Але не існує єдиної моделі сталого розвитку для усіх країн. Через це кожна країна визначає як підійти до підготовки та реалізації власної національної концепції сталого розвитку продуктивних сил і створення власної стратегічної моделі.

Концепція виходить зі стратегічних інтересів сталого розвитку України, які полягають у забезпеченні стабільного соціально-економічного зростання. Стратегія

сталого розвитку продуктивних сил - це спочатку розробка відповідної національної концепції.

В Україні державна концепція сталого розвитку у першій редакції розроблена ще в 1998 році, а проект концепції (друга редакція) - у 2000 році. Передумовами появи концепції сталого розвитку України були відповідні рішення міжнародної конференції у Ріо-де-Жанейро (1992 рік), а також глибокі системні кризові явища у нашому українському суспільстві, принаймні протягом 90-х років [54].

Вихідне положення "*сталий розвиток*" формується у другій концепції як "процес розбудови держави на основі узгодження та гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних та майбутніх поколінь". У *першій* редакції сталий розвиток - це "процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь". Така редакція більше відповідає світовим підходам до сталого розвитку продуктивних сил.

Концепція сталого розвитку продуктивних сил України має за мету зорієнтувати суспільство на соціально-гуманітарні аспекти сталого розвитку. В документі вказується на те, що "*сталий розвиток* узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав та свобод, збереження навколишнього середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі".

Головною метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутнього поколінь українського народу на основі економічного зростання, формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення можливостей, мотивів та гарантій праці громадян, раціонального споживання матеріальних ресурсів. До цієї мети слід віднести також охорону навколишнього середовища, добробут, справедливість, ефективне використання природних ресурсів, стабілізація чисельності населення, освіта, збереження інтелектуального потенціалу країни, міжнародне співробітництво.

Головними принципами сталого розвитку України, відповідно до Концепції є гармонізація співіснування людини та природи, реалізація права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей сучасних і майбутніх поколінь, відповідальність держави за погіршення стану довкілля, зменшення різниці у життєвих рівнях, різних верств населення та подолання бідності, залучення всіх верств населення країни до досягнення мети сталого розвитку продуктивних сил [55].

Національні пріоритети сталого розвитку реалізуються через:

- підготовку та реалізацію сукупності стратегій (економічної, екологічної та соціальної) у їх взаємозв'язку й взаємоузгодженості;
- формування механізму інтеграції екологічних компонентів у стратегію соціально-економічних реформ;
- створення системи збалансованого управління розвитком суспільства, здатного забезпечити належне регулювання використання природних ресурсів і розвитку продуктивних сил країни;
- врахування передумов та можливостей сталого розвитку різних регіонів, різних верств населення,

національних меншин і етнічних груп; введення у практику системи інтегральних індикаторів сталого розвитку.

Інтегровані індикатори сталого розвитку поділяються на три види: екологічні, соціальні та економічні.

Для адаптації Концепції сталого розвитку продуктивних сил до конкретних умов України необхідно пройти три стани [56].

1) подолання еколого-економічної кризи, забезпечення макроекономічної стабілізації і створення умов для відновлення економічного зростання, перехід до світових стандартів екологічної безпеки;

1. завершення структурної перебудови економіки, всебічне забезпечення високої якості життя населення та рівноправного партнерства України у світовому співтоваристві;

2. створення нових секторів та галузей економіки, екологічно чистих виробництв, участь у глобальній системі екологічної безпеки.

Сталий розвиток продуктивних сил України тісно пов'язаний зі:

- створенням сучасних технологій і технічних засобів, спрямованих на розв'язання проблем екологічної та техногенної безпеки;

- технологічним оновленням виробничого потенціалу і випуском екологічно безпечної продукції максимальним залученням науково-технічного потенціалу країни до розв'язання всього циклу проблем ресурсозбереження;

- зниженням природо- та матеріаломісткості (продукції; підвищенням її надійності, довговічності та конкурентоспроможності.

Важливе місце у концепції сталого розвитку продуктивних сил України займає освіта, підготовка кадрів, як *складові соціального капіталу суспільства*, під яком розуміють "сукупність ресурсів, які

використовуються людиною для досягнення мети". Окрім освіти, соціальний капітал поєднує в собі такі показники, як рівень розвитку громадського суспільства, менталітет нації, розвиток інформаційних каналів, соціальна злагода, духовність суспільства. Саме завдяки соціальному капіталу, який вважається найприбутковішим у світі, успішно розвивається багато країн світу: США, Японія, Швеція, Південна Корея тощо. І саме дефіцит соціального капіталу є стримуючим чинником розвитку пострадянських країн, у тому числі й України.

В Україні губиться таке позитивне завоювання радянського суспільства, як всезагальна середня освіта: багато дітей в Україні в наш час з різних причин не в змозі її отримати. І це в той час, коли, наприклад, Японія, США, Швеція, Південна Корея прагнуть до введення обов'язкової вищої освіти і коли у всьому розвинутому світі панує доктрина навчання протягом усього життя. Цей процес в розвинутих країнах підтримується постійно зростаючими інвестиціями, там вважається, що таким чином збагачується соціальний капітал, значить забезпечується ефективність суспільства, полегшується координованість дій, стимулюючий розвиток продуктивних сил. Соціальний капітал, за думкою багатьох вчених не просто полегшує виробничу діяльність, а він стає визначальним фактором, та найголовніше, володіє значно більшим потенціалом, порівняно з природно-ресурсним або фінансовим потенціалом.

Сталий розвиток продуктивних сил дійсно пов'язаний зі сферою *національних інтересів*. Україна як і будь-яка країна світу має свої національні інтереси і вони повністю співпадають з основними напрямками Концепції сталого розвитку. До національних інтересів України належать: територіальна цілісність, свобода, політична та економічна незалежність; оптимізація структури продуктивних сил;

забезпечення якості життя населення; ліквідація економічних полюсів - надбагатіїв та ледарів; доброзичливість у взаємовідносинах всіх соціальних верств населення; забезпечення прав та свобод громадян; впровадження принципів та механізмів справжньої демократії та соціальної справедливості; запобігання конфліктів на національному, релігійному, соціальному, ідеологічному або будь-якому іншому ґрунті; розбудова громадянського відкритого суспільства; оптимізація демографічної ситуації в Україні; піклування про здоров'я всіх верств населення; забезпечення дружніх стосунків з усіма країнами світу, особливо з найближчими сусідами; належний рівень обороноздатності та надійне забезпечення державної безпеки; мінімізація злочинності та корупції; збереження та відновлення довкілля; розвиток культури; оптимізація інформаційного простору; накопичення соціального капітал.

В цілому все, що охоплює Концепція сталого розвитку продуктивних сил України, відповідає її національним інтересам, а, з іншого боку, самі національні інтереси можуть бути досягнуті лише на шляху до сталого розвитку.

Ставлення до розробки і впровадження стратегії сталого розвитку залишається формальним, створення і зміцнення міжсекторальних зв'язків ускладнюється політичною інерцією та бідністю наявної методологічної бази. Сприйняття ж екологічної політики як такої не піднімається до її усвідомлення як визначально важливого, центрального компоненту стратегії сталого розвитку. Натомість, екологічна політика для широкого загалу і більшості урядовців досі залишається осібним комплексом певних принципів і заходів, що спрямовані не на забезпечення життєво важливих об'єктивних глобальних потреб, а на обслуговування певної сфери діяльності,

здійснюються поза соціально-економічним контекстом, обтяжує суспільство додатковими обмеженнями і зобов'язаннями. реалізується вимушено, а забезпечується залишковою. Відповідно й профільне міністерство сприймається, фактично як галузеве, хоча його сфера відповідальності не є відокремленою і аж ніяк не може вважатися «галуззю».

Природа такого ставлення до природоохорони пояснюється, насамперед, інерцією екстенсивного підходу до господарювання, властивого тоталітарному соціалістичному устроєві, проте успадкованого сучасною вітчизняною системою ринкових відносин із псевдопрозорими демократичними механізмами.

Характер, наповнення і спрямованість національної екологічної політики визначають способи й механізми державного управління охороною довкілля, а основним критерієм оцінки його ефективності є відповідність практикованих підходів принципам сталого розвитку.

Участь України в міжнародних договорах про сталий розвиток має позитивний вплив на визначення пріоритетів формування національної соціально-економічної й екологічної політики в умовах переходу до ринкових відносин, подальшу інтеграцію України у світове і європейське співтовариство, оцінку і зростання її ролі й авторитету, сприяє рішенню у тому числі за фінансової підтримки міжнародних організацій і розвинутих країн, конкретних проблем збереження довкілля в регіонах, подальшому розвитку науково-технологічного й інтелектуального потенціалу України, розширенню можливостей використання в українській і світовій практиці напрацьованого національного досвіду з питань, що підпадають під дію договорів, використанню потенціалу наявних національних установ і експертів для наукового і технологічного міжнародного співробітництва.

Поруч з загальнодержавною Концепцією сталого розвитку продуктивних сил повинна формуватися стратегія сталого розвитку продуктивних сил для територіально - адміністративних одиниць, галузей, окремих підприємств і фірм [8].

При цьому слід дотримуватися наступних принципів:

1. Розвиток економіки регіону та суб'єктів регіональної економіки підпорядкований задоволенню основних життєвих потреб як нинішнього, так і майбутніх поколінь при збереженні навколишнього природного середовища.

2. Підпорядкування регіональних і локальних задач глобальним і національним завданням сталого розвитку.

3. Пріоритет цілей сталого розвитку продуктивних сил по відношенню до їх економічного зростання і економічної вигоди (принцип екологічного імперативу).

4. Гармонічне поєднання виробничої діяльності і природних циклів. Відповідність розміщення та розвитку матеріального виробництва асимілюючому потенціалу (відтворювальній здатності) природного середовища (принцип еколого-економічної збалансованості).

5. Збільшення обсягів виробництва чистої продукції, перехід до маловідходних, наукомістких, еколого безпечних виробництв і технологій (принцип екологізації виробництва).

6. Створення ефективного економічного механізму природокористування (принцип економізації взаємодії природи та суспільства).

7. Прогнозування екологічних ризиків, запобігання і оперативна ліквідація надзвичайних ситуацій, мінімізація збитку (принцип упередження).

8. Формування оптимальної організаційної структури екологізації економіки регіону.

9. Розмежування прав та обов'язків по управлінню природними ресурсами і екологічним контролем та наглядом між різними установами.

В умовах транзитивної економіки окремі регіони розробляють свої моделі поведінки стосовно шляхів і методів переходу до сталого розвитку. Цілям збалансованого регіонального розвитку найбільше відповідають програми регіонального соціально-економічного й екологічного розвитку, відомі як програми сталого розвитку. Такі програми розраховані на середній термін і передбачають поетапну реалізацію цілей переходу на засади сталого розвитку [69].

Контрольні питання та завдання

1. Яким є зміст категорії сталого розвитку?
2. Перелічіть фактори сталого розвитку продуктивних сил.
3. Дайте характеристику ресурсного фактору сталого розвитку.
4. Людські потреби, як фактор сталого розвитку продуктивних сил. Чи вірно, що формування розумних потреб є оптимізацією розвитку продуктивних сил?
5. Яка роль інформаційного чинника у сталому розвитку.
6. Які передумови сталого розвитку продуктивних сил України.
7. Коли була створена Концепція сталого розвитку України, які її цілі та завдання. Які основні напрями і пріоритети забезпечення сталого розвитку України.
8. Порівняйте Концепцію сталого розвитку і національні інтереси України.

Лекція 14
ЕКОЛОГІЯ У СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План викладення і засвоєння матеріалу

1. Раціональне природокористування і ресурсозберігання. Головні напрями використання ПРП

2. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.

3. Економічний механізм природокористування та охорони довкілля.

4. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.

Література: [1,4,19,39,46,57,58,59,60,67].

Сучасний розвиток регіональної економіки неодмінно повинен урахувати заходи збалансованого співвідношення людини, виробництва і природи. Збалансований розвиток є складною екологічною та соціально-економічною проблемою, яку треба розглядати цілісно. Загострення екологічних проблем ставить завдання щодо забезпечення механізмів адаптації економічної діяльності в регіонах та відтворювальних можливостей довкілля. У цьому контексті розвиток екологічно збалансованої регіональної і національної економіки загалом можна представити як оптимальну систему мислення і господарювання людей в регіонах, що дасть змогу гарантувати високу якість довкілля- та економіки. Виникає потреба формувати природничо-економічну наукову концепцію, яка усунула б традиційну відірваність природничих та економічних наук у вивченні складних виробничих зв'язків людини і природи.

1. Раціональне природокористування і ресурсозберігання. Головні напрями використання ПРП

У другій половині 20 століття дія суспільства на природу різко зросла, прискорилося перетворення природних ландшафтів на антропогенні, із зростанням вжитку ресурсів збільшилася кількість відходів господарської діяльності. Так виникли дві взаємозв'язані проблеми:

1. Раціональне використання природних ресурсів;
2. Охорона довкілля.

Природокористування – це сукупність всіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і способи його збереження. Компонентами природокористування є:

1. Ресурсозберігання;
2. Перетворення природного середовища;
3. Відтворення природних ресурсів;
4. Охорона середовища мешкання.

Природокористування ділять на раціональне і нераціональне. Під раціональним природокористуванням розуміють систему діяльності, направлену на економну експлуатацію природних умов і ресурсів, і найбільш ефективний режим їх відтворення з врахуванням інтересів господарства і збереження здоров'я людей, або вискоєфективне господарювання, що не наводить до різких змін природноресурсного потенціалу, до яких соціально, екологічно, економічно не готове людство.

Принципами раціонального природокористування є: оптимальність, взаємозалежність природи і суспільства, екологізація виробництва, збереження просторової цілісності природних систем та ін.

Особливе значення раціональне природокористування і ресурсозберігання мають для України з її ресурсоємною економікою.

Великих масштабів досягло в Україні забруднення довкілля.

Під забрудненням довкілля розуміють небажану зміну її властивостей в результаті антропогенного вступу різних речовин і з'єднань. Несприятлива екологічна ситуація – результат розвитку природоємких галузей, переважання ресурсо- і енергоємних технологій у виробництві, сировинній орієнтації експорту, відсталих методів природокористування, незавершеної природо-охоронної політики.

Помірне забруднені території складають майже 150 тис. км², тобто приблизно 24% площі України. Умовно чисті і помірне забруднені ареали складають разом ледве менше третини території країни. Останні дві третини – це території забруднені, дуже забруднені, надзвичайно забруднені і екологічного лиха.

Дуже забруднені (117 тис. км²) і надзвичайно забруднені (61 тис. км²) території разом узяті займають також майже третина площі республіки (29,5%). Виділяються чотири великі ареали цього забруднення:

Полісся, Середнє Придніпров'я, Донбас і Південь (окрім південного заходу Одещини і Запорізько-Донецького Приазов'я), а також декілька середніх: північна Буковина (без гірської частини), південно-східне Поділля, південна Київщина і Черкащина, центральна Полтава. До малих ареалів цієї міри забруднення відносяться багато центрів гірничодобувної промисловості по всій Україні [3.

Нарешті, до території екологічного лиха і екологічної катастрофи, яка складає 7,4 тис. км² (більш за один відсоток площі України), належать окрім тридятикілометрової зони Чорнобильської АЕС, також причорноморські райони інтенсивного зрошування. У останніх забрудненість вод перевищує нормативну в 5 –

45, а ґрунтів в 10 і більше разів. Це райони півдня Херсонської області і найпівнічніша смуга Криму [4].

Істотно впливає на погіршення екологічної обстановки України воєнно-промисловий комплекс.

Останніми роками екологічна ситуація в Україні продовжує погіршуватися, не дивлячись на скорочення навантаження на природу у зв'язку з економічною кризою виробництва.

Основний збиток, який наносився господарству України в результаті погіршення довкілля, включає:

а) руйнування «людського капіталу» країни (погіршення здоров'я населення, зниження тривалості життя, збільшення смертності). По існуючих оцінках, 20 – 50 % продуктів харчування містять отрутохімікати, нітрати, важкі метали в концентраціях, небезпечних для здоров'я;

б) виснаження ресурсної бази. Значна частина поверхневих вод втратили питне значення, близько 30 % підземних вод, придатних до експлуатації, небезпечно забруднені. Під відвалами і відходами зайняті великі площі земель, особливо в Донбасі і Придніпров'ї, де розробляється більше 500 родовищ, накопичено близько 6 млрд. тонн відходів у вигляді териконів, відвалів;

в) екологічна деградація зв'язана і із загрозою для міжнародного положення України, особливо у зв'язку з Чорнобильською катастрофою, масштабність якої сумніву не підлягає.

Таким чином, національну мету *стійкого* розвитку України неможливо розглядати від загальносвітової мети. Вона може бути сформульована так: досягти такого розвитку суспільства, при якому сумарна дія на довкілля залишається в межах загальної господарської ємкості біосфери і в той же час задовольняються потреби як нинішнього, так і майбутнього покоління нації.

Глобальний перехід до стійкого розвитку, що декларує конференцією ООН з довкілля (Ріо-де-Жанейро, 1992г.), – об'єктивна реальність людства [57,19-24].

Необхідність зміни техногенного розвитку на «стійке» очевидна. Без «екологізації» оздоровлення економіки і подальше економічне зростання неможливі.

Існують три обмеження техногенного розвитку:

а) екологічне, яке обумовлене вичерпанням і погіршенням природних ресурсів, забрудненням довкілля;

б) економічне, пов'язане із зростаючою диспропорцією між тим, що вкладається у використання і видобуток природних ресурсів засобами і отримуваними результатами. З кожним роком експлуатація природних ресурсів вимагає все більше питомих витрат на одиницю продукції;

в) соціальне, пов'язане із захворюваністю населення, міграційними проблемами, що викликаються деградацією довкілля.

Основні шляхи вирішення проблем екологізації економічного розвитку та формування стійкого типа економічного розвитку:

- структурна перебудова економіки, зміна сировинній орієнтації експорту;

- розробка і вживання природозберігаючих або безвідходних технологій, замкнутих циклів виробництва, глибоко продумане, найбільш раціональне розміщення «брудних» виробництв;

прямі природоохоронні заходи: будівництво різного роду очисних споруд, фільтрів, створення територій, що охороняються, рекультивація.

Принциповим для вирішення проблем формування стійкого типа розвитку є питання про механізми реалізації екологічної політики. Існують два можливі механізми екологічного регулювання:

- пряме регулювання за допомогою адміністративно-законодавчих важелів (нормативно-правові, адміністративно-контрольні заходи, судові переслідування, адміністративні санкції аж до закриття підприємств);

- економічне регулювання за допомогою економічних важелів (податки, платежі за користування ресурсами, платежі за забруднення довкілля, субсидії, позики, заставні вкладення і страхування на випадок непередбачених екологічних ситуацій і ін.)

Для України перехід до стійкого розвитку ускладнюється труднощами перехідного періоду - зламом адміністративно-командної системи, важким положенням в економіці, соціальними проблемами.

Проте, в 90-і роки в країні була створена нормативно-правова база вирішення природоохоронних проблем і система державного управління охороною довкілля. Перехід до ринкової економіки передбачає масштабне вживання економічних важелів охорони природи. У Україні з початку 90-х років застосовуються платежі за забруднення довкілля, платежі за природні ресурси, екологічне страхування, створюються спеціалізовані екологічні банки, став формуватися ринок екологічних робіт і послуг. Це дає підставу для оптимістичної оцінки перспектив встановлення збалансованих стосунків між ринком і раціональним природокористуванням, а, отже, і перспектив вирішення проблем екологізації економіки і переходу до стійкого розвитку [5].

Наукові засади раціонального природокористування

Однією з форм взаємодії системи "людина — природа" є природокористування як сфера господарської діяльності людини. Тобто природокористування є об'єктивною передумовою здійснення виробничих

процесів, оскільки без видобутку, освоєння тих чи інших, видів ресурсів неможливо здійснити будь-який процес виробництва. Предметом взаємовідносин системи "людина — природа" є атмосферне повітря, водні ресурси, земельні ресурси, надра, біоресурси, відходи. Результатом цих відносин є стан названих речовин природи і території загалом.

Природокористування — система виробничих відносин людини і природи, яка має на меті використання речовини природи для задоволення потреб відтворення виробництва і життя.

Кожна економічна діяльність у широкому розумінні слова — це діяльність природокористування, позаяк залучає деякі сировинні, матеріальні чи енергетичні ресурси на вході виробничого процесу. У вузькому ж розумінні слова природокористуванням слід вважати діяльність, спрямовану на присвоєння природних елементів довкілля, їхні використання та відтворення. Проблеми природокористування були і залишаються предметом дослідження учених України в минулому і сьогодні. Відома "теорія енергетичної економіки" С. Подолинського, в якій він обґрунтовує працю людини та її ставлення до розподілу і використання сонячної енергії, "ноосферне вчення В. Вернадського, в якому він обґрунтовує особливості еволюції біосфери та важливість ноосфери, тобто сфери розуму, мислення людини у відносинах з природою загалом. Серед сучасних учених відома "теорія екологічно збалансованої економіки" Л. Гринів та ін. Багато концепцій природокористування розвинуто у країнах Заходу [58].

В економічній літературі сформувалося "декілька напрямів дослідження економічних питань природокористування:

1. аналізуються особливості сучасних взаємозв'язків між природою та економікою, роль людини і природи в цих зв'язках;

2. проводиться пошук оптимальних економічних механізмів раціонального природокористування.

Підсумовуючи розвиток відповідних наукових досліджень на початок ХХІ ст., можна сказати, що попередні дослідження та економічні механізми раціонального природокористування не дали вагомого результату. Про це свідчать практика сучасного природокористування та бурхливе зростання природних криз і катастроф.

Такий стан значною мірою є наслідком відсутності деяких теоретичних розробок та "білих плям" у теорії економіки екології. Здебільшого еколого-економічна теорія розглядала:

1. економічну структуру природокористування як сукупність виробничих відносин суспільства (комуністична "економічна теорія");

2. форму дармових благ природи та повне абстрагування від їх економічної, а отже, вартісної сутності (комуністична еколого-економічна теорія);

3. систему економічних оцінок природних ресурсів (еколого-економічна теорія "епохи розвинутого соціалізму");

4. рентний підхід до економічної оцінки природних ресурсів, що дає змогу враховувати відносну цінність дефіцитних природних ресурсів (еколого-економічна теорія розвинутих країн Заходу).

Що ж стосується сучасної еколого-економічної науки на Заході в теорії ціноутворення на природний капітал, то тут важливі два аспекти:

1. по-перше, ціноутворення на природні ресурси, які мають свої ринки і механізми утворення цін;

2. по-друге, ціноутворення на природні ресурси, які не мають своїх ринків і механізмів формування ціни.

Отже, у сучасній теоретичній економіці проблема адекватного ціноутворення на природні ресурси наразі не розв'язана. Традиційні ринкові ціни не можуть врахувати чинника зростаючої рідкості та дефіцитності природних ресурсів. Тому вони спрямовані на зниження вартості майбутніх витрат, пов'язаних з цим. Що ж стосується суто товарних видів природних ресурсів, то нерозв'язаним залишається питання про збільшення пропозиції природних ресурсів через відповідне зростання його оборотної функції $B = aF(O, v)$ і зменшення частки матеріальних ресурсів у вартості створеного продукту ($B = vO + dB$), оскільки природна продуктивність залежна від природних чинників формування ресурсів [59].

Економісти схильні вважати, що об'єктом природокористування є два види капіталу:

1. створений людиною капітал;
2. природний капітал.

Кожен з названих видів капіталу має свої особливості і значення у системі виробництва. Цю проблему досліджує професор Львівського національного університету ім. І. Франка Лідія Грипів і зазначає: "Якщо йдеться про рукотворний капітал, тобто такий, що створений руками чи машинами, то, звичайно, потік його послуг буде мати матеріальну форму. Однак якщо говорити про природний капітал, то тут ситуація набагато складніша." [57, 256-261].

Як справедливо зазначає лауреат альтернативної Нобелівської премії Г. Дейлі, "створена людьми економіка оминула епоху, коли чинником, який обмежує економічний розвиток, був рукотворний капітал, і вступила в нову епоху, коли таким чинником став уцілілий природний капітал"[60].

Цей капітал не створений з допомогою виробництва. Однак без нього неможлива виробнича діяльність. Якщо б він відігравав лише виробничу функцію в економіці, то можна було б так будувати економічну політику, щоб збільшувати його пропозицію через штучні процеси культивування цього капіталу (насадження молодих лісів наприклад). Проте крім виробничої функції в економіці, в якій природний капітал представлений у вигляді сировинних, матеріальних та енергетичних ресурсів, він забезпечує функціонування обмінних механізмів у біосфері. Отже, утворений внаслідок самоорганізуючих процесів у природі, цей капітал відіграє подвійну роль:

1. бере участь у здійсненні виробничої функції економіки;
2. забезпечує відтворення природи через обмінні процеси енергією і речовиною у межах локальної території.

Тому він не повинен бути ідентифікований з рукотворним капіталом, оскільки при такому підході ігнорується його роль у забезпеченні стійкості природного середовища через обмінні механізми".

Однак нині дедалі реальнішою стає загроза зростання вартості рукотворного капіталу через збільшення рідкості комплементарного чинника — природного капіталу. Для того, щоб зберегти вартість рукотворного капіталу, треба підтримувати на попередньому рівні потік природних ресурсів, що живлять економічну систему. Це призводить до виснаження запасів природного капіталу. Тому такий підхід не можна вважати правомірним. Природний капітал і рукотворний капітал не є субститутами, тобто взаємозамінними чинниками.

Підтвердженням того, що чинник природного капіталу дедалі рідкісніший, може слугувати світова статистика. Вона свідчить, що з усієї кількості мінеральної сировини, видобуток з надр землі з початку ХХ ст., понад 40 % видобутого вугілля, майже 55 % залізної руди, 73 %

видобутку нафти та 78 % природного газу припадає на останні 20 років цього століття. Аналогічна тенденція характерна і для інших видів корисних копалин. Тим паче, як свідчать розрахунки і прогнози, зроблені в багатьох країнах світу, потреба в мінеральній сировині і її продуктах має тенденцію до подальшого збільшення. За розрахунками Світового Банку Реконструкції та Розвитку, сумарний світовий видобуток на майбутні 20 років у 1,2 — 2 рази перевищить двадцятирічний період кінця ХХ ст., а видобуток природного газу, бокситів, нікелю, молібдену та інших корисних копалин перевищить сумарний видобуток їх з надр Землі за весь період ХХ ст [58, 176-182].

Незадовільна ситуація із збільшенням наросування видобутку різних видів природного капіталу у світі потребує з'ясовувати такі питання:

1. про адекватне відображення потенційних можливостей природного капіталу в забезпечені попиту глобальної економіки планети;

2. про визначення попиту біосфери в різних видах природного капіталу та біологічного розмаїття флори та фауни для збереження стійкості її існування;

-про визначення на основі двох попередніх вимог біологічної продуктивності різних видів природного капіталу, що б забезпечувало стійкість обмінних механізмів енергією та речовиною в екосистемах.

Економічне зростання, що є пріоритетним напрямом визначення рівня і структури енергоспоживання, призводить до того, що виробництво всіх різновидів первинної енергії має тенденцію до значного зростання. За розрахунками вчених, у 2000 р. світове енергоспоживання становило 20 млрд. т умовного палива, в 2025 р. енергоспоживання зросте до 30 — 38 млрд. т умовного палива і до кінця ХХІ ст. досягне величини 80 млрд. т

умовного палива . Слід зазначити, що з кінця ХХ ст. у світовій енергетиці намітилась тенденція до зниження рівня використання органічного палива і подальший розвиток на основі пріоритетного використання невичерпних енергоресурсів.

Однак ці ресурси (гідроенергія, сонячна енергія тощо) зможуть забезпечити, за оцінками спеціалістів, лише 1/5 світового споживання сукупної енергії. У такій ситуації неважко передбачити, що переважна частина енергоспоживання у світі буде здійснюватися за рахунок атомної енергії. Передбачається, що в 2025 р. рівень атомного палива у структурі паливного балансу світу зросте проти 2000 року на 20 % і становитиме 65 %. А це призведе до збільшення техногенних навантажень на довкілля [67].

Дуже небезпечною тенденцією останніх років ця тенденція є для країн, що розвиваються. Тут площі тропічних лісів зменшуються у середньому на 0,8 % щорічно. Внаслідок заготівлі деревини та для розчищення під рілля тут щорічно знищується до 200 тис. кв. км вологих тропічних лісів. Загалом сучасні темпи знищення лісів оцінюються більше як 8,0 млн. га щорічно, тобто 16 га на хвилину [60].

Сучасні природоохоронні Заходу вважають, що одним із напрямів розв'язання проблем раціоналізації природокористування є збільшення інвестування у розвиток біосферної інфраструктури. Наприклад, країна, що виснажила свої природні ліси, змушена відповідно насадити нові ліси для збереження вартості комплексного рукотворного капіталу — лісопилки, а також людського — столярів, теслів тощо. Однак біосферний етап розвитку людства ставить вимоги дотримуватися не лише економічних, а й біосферо-зберігаючих цінностей. Ці

цінності повинні знайти адекватне відображення у макроекономічному аналізі.

Лише набравши монетарного "вигляду", вони зможуть бути ефективним попередженням для дальшого розвитку людської цивілізації. Саме на людську свідомість великі надії покладав В.Вернадський. З цього приводу він писав: "При вивченні геохімічного значення людства як однорідної живої речовини ми не можемо зводити його лише до ваги, складу та енергії. Ми стикаємося з новим чинником — людською свідомістю. Саме ноосферний етап розвитку, за В.Вернадським, — це такий етап стану біосфери, в якому повинні виявлятися розум і керована ним діяльність людини".

Однак чи може бути змінена економічна політика природокористування в умовах, коли макроекономічний аналіз, ідентифікуючи природний капітал з іншими видами капіталу, розглядає його лише як чинник виробництва та бізнесу, абстрагуючись від виконання ним суто природничих функцій, які завжди є просторово-локалізованими. Тому вважаємо, що назріла потреба дослідити проблеми екологічної збалансованості природокористування під кутом зору його просторово-економічної структури. Це дасть змогу об'єднати предмет макроекономічних досліджень з відповідними просторово-економічними дослідженнями і забезпечить адекватність біофізичних та економічних критеріїв стійкості на мезо-та макрорівнях.

2. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації

Успішне управління і фінансування природоохоронних заходів потребує широкої достовірної інформації про екологічний стан довкілля і порушення екологічної рівноваги, якщо таке порушення є насправді.

Тобто йдеться про здійснення моніторингу природного, виробничого і соціального середовища та формування відповідної бази інформації, аналіз якої дасть змогу здійснити оцінку реального екологічного стану, ухвалити певні рішення і вжити належних заходів. Така інформаційна база потрібна також для запобігання негативним впливам з боку людини і виробництва на природу і довкілля загалом.

Екологічний моніторинг — безперервне спостереження за станом параметрів атмосферного повітря, водних, земельних, біологічних ресурсів та відходів виробництва, яке має на меті здійснення контролю і утримання їх у межах збалансованої рівноваги у-процесі продуктивного й ефективного відтворення виробництва без шкоди здоров'ю людей.

Проведення екологічного моніторингу є дуже складним заходом. Річ у тому, що всі види виробничої і соціальної сфер діяльності людини тісно пов'язані з необхідністю використання певної площі земельної поверхні, сировинних, водних, енергетичних ресурсів, транспортування, складування сировини, відходів, виробів тощо. Це потребує належної інфраструктури, системи контролю, зберігання, переміщення, щоби забезпечити дотримання науково обґрунтованих норм екологічної рівноваги і безпеки.

Об'єкти екологічного моніторингу. Практично вся територія країни і її окремих регіонів є об'єктом спостереження за процесом природокористування. Це викликано необхідністю як збереження у належному стані природних ландшафтів, так і проведення заходів відновлення порушених техногенними процесами природних явищ і процесів. Об'єкти екологічного моніторингу можна звести в декілька груп:

1. територія та об'єкти, що підлягають особливій охороні;

- 2.атмосферне повітря, водні, земельні і біологічні ресурси; населені пункти і прилеглі до них території;
- 3.виробничі об'єкти і концентрація відходів, викидів, стоків у процесі технологічної переробки сировини, води і матеріалів [59].

Території та об'єкти особливої охорони. Одним із найважливіших пріоритетів довгострокової державної політики України визнано, розвиток природно-заповідної справи на основі системного управління природоохоронних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства, а також її міжнародних зобов'язань. Кожен регіон України характеризується широким спектром природних зон з відмінними ландшафтами, зокрема геолого-геоморфологічною будовою, ґрунтово-кліматичними умовами, флористичними і геоботанічними особливостями, фауною та іншими природними формаціями. Такі території набувають заповідного статусу і заносяться у реєстр до об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ). Категорії територій та об'єктів ПЗФ мають як місцеве, так і регіональне значення: природні заповідники; національні природні парки; регіональні ландшафтні парки; заказники загальнодержавного і місцевого значення; пам'ятки природи загальнодержавного і місцевого значення; ботанічні сади загальнодержавного і місцевого значення; дендропарки загальнодержавного і місцевого значення; зоологічні парки місцевого значення; парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного і місцевого значення; заповідні урочища [60].

Для запобігання негативному впливу виробництва й туризму на стан цих об'єктів органи місцевого самоврядування, контролюючі органи, адміністрації природоохоронних установ ведуть постійний контроль за дотриманням вимог природоохоронного законодавства та

недопущення перевищення рекреаційного навантаження і деградації довкілля.

Атмосферне повітря, водні, земельні та біологічні ресурси. Названі ресурси є незмінним природним джерелом сировини для відтворення виробництва і життя самої людини. Наприклад, повітря і вода необхідні в чистому вигляді безперервно. Якщо вживання води людині потрібне 1,5 — 2 л/добу, то повітря потрібне щосекунди. Без чистого повітря людина не може перебувати більше 10 — 15 секунд.

З розвитком продуктивних сил обсяг природних ресурсів, що їх залучають у виробництво, значно зростає. Для України і її регіонів проблема моніторингу і раціонального використання природних ресурсів є однією з найактуальніших. Річ у тому, що рівень і характер використання природних ресурсів в Україні визначався, з одного боку, її колишнім колоніальним становищем, з другого — екстенсивним характером самої системи господарювання, яка залишилася у спадок незалежній Україні.

Під час будівництва нових заводів і фабрик приділяли мало уваги (а здебільшого й зовсім нехтували) створенням режиму економії та екологічно чистого використання природних багатств. Результатом того нині є:

1. порушення екологічної системи і сильне забруднення, обміління багатьох річок басейну Дніпра внаслідок побудови багатьох ГЕС на р. Дніпро;
2. заболочення тисячі гектарів високопродуктивної землі внаслідок створення великої кількості водосховищ у басейні Дніпра;
3. пересихання і обміління річок, зникнення різноманітних видів флори і фауни в місцях інтенсивної меліорації (осушення) територій;

4. ерозія орних земель, знищення великих площ лісів, забруднення курортних зон тощо в районах стоків хімічних і металургійних заводів, вибирання підземних надр.

Загальне техногенне навантаження на природу України за своєю інтенсивністю приблизно в 10 разів перевищує середню у сьгоднішньому СНД.

Населені пункти і прилеглі до них території. Поселення як об'єкти екологічного моніторингу привертають увагу тим, що в них сконцентровані мешканці з усією виробничою і соціальною інфраструктурою, комунікаціями, транспортною мережею тощо. Чим більше поселення, тим вищий рівень концентрації населення та об'єктів його обслуговування.

Предмет екологічного моніторингу населених пунктів:

- рівень екологічної освіти, культури мешканців населених пунктів;
- естетичний стан житлових будівель, дворів, громадських закладів, підприємств, вулиць та ін.;
- стан водовідведення, вивезення сміття, санітарний стан вулиць, дворів, парків, зелених насаджень, ставків, озер та інших водоймищ всередині населених пунктів та за їх межами;
- стан сміттєзвалищ, резервуарів із стоками підприємств, каналізації тощо.

Важливим є спостереження за зонами відпочинку мешканців населених пунктів, що до них прилягають: ліс, луки, річки, ставки, озера та інші природні ландшафти.

Виробничі об'єкти. Це промислові підприємства з технологічними циклами обробки сировини, матеріалів, води, використання палива, енергії тощо. Вони здебільшого є єдиним джерелом викидів в атмосферу продуктів згорання, концентрованих хімічними

елементами стоків, відходів, сміття у великих масштабах, які потрапляють до прилеглих територій, переносяться річками, дощовими потоками, проникають у ґрунти, ґрунтові води, водойми і т. ін.

Предметом екологічного моніторингу виробничих підприємств є не лише викиди в атмосферу чи стоки, а й стан технологій обробки сировини й матеріалів у процесі виготовлення продукції. Річ у тому, що чим вищий техніко-технологічний рівень виробництва, тим нижчий рівень забруднення довкілля. Так показує практика високорозвинутих ринкових країн.

Система екологічної інформації. Виявлення і розв'язання екологічних проблем потребує об'єктивної інформації про джерела і масштаби негативного впливу людини на природу. Органи, які контролюють екологічний стан стверджують, що в усіх регіонах України зафіксовано негативні екологічні тенденції. До того ж, вони стають дедалі відчутнішими. Зокрема, зростає забруднення поверхневих вод унаслідок скидання неочищених стоків у водойми, що пов'язані з фізичним і моральним зносом водогінно-каналізаційних систем, недостатнім фінансуванням їх утримання, ремонту і реконструкції, збільшуються обсяги нагромадження промислових і побутових відходів, повільно, але стабільно зростає забруднення атмосферного повітря заводами і автотранспортом, зростає вплив транскордонного переносу забруднюючих речовин, скорочуються обсяги капіталовкладень у природоохоронну сферу, регіональні екологічні програми відчують великий дефіцит коштів.

Сучасна система екологічного моніторингу повинна формувати інформаційну базу за такими групами показників:

територія і розселення: площа окремого регіону, країни, ландшафтів, лісів, водойм, орних земель та інших

угідь; міські і сільські поселення, густина населення — осіб на 1 кв. км площі землекористувачів, виведення земель із господарського використання, ерозії тощо;

водні ресурси: загальний водостік у країні й регіоні — км³, обсяги іригації і меліорації — гектарів, забір води із природних об'єктів — м³, загальне відведення стічних вод — м³, у тому числі забруднених — м³, з них без очищення — м³, частка забруднених вод у загальному водовідведенні — %, нормативно очищених вод -м³, потужність очисних споруд — м³;

атмосферне повітря: шкідливі викиди в атмосферне повітря - тонн, у тому числі стаціонарними джерелами — тонн, автотранспортом — тонн, в Україні загалом — тонн, за регіонами - тонн, промислових містах у регіонах — тонн.

поводження з відходами I — III класів небезпеки: заготівля деревини в Україні і в регіонах — м³, у тому числі від рубок головного користування — м³, відтворення лісів та земель лісового фонду - гектарів;

використання та охорони лісу, тваринних ресурсів та заповідних територій:

1.заготівля деревини, у тому числі рубок головного користування — м³ площі обезліснення, потенційних зсувів, лавин, селевих потоків, повеней — гектарів, відтворення лісів на землях лісового фонду та в місцях потенційної ерозії і руйнування поверхні землі — гектарів;

2.площа мисливських угідь — гектарів, загальна чисельність голів — копитних тварин, хутрових звірів, пернатих в Україні і регіонах;

3.заповідники, національні природні парки — кількість, площа в гектарах.

концентровані стоки хімічних підприємств — площа — гектарів і об'єм —м³, площа сміттєзвалищ — гектарів,

складування хімічних продуктів, боєприпасів — м³, гектарів.

Моніторинг екологічного стану території і виробництва в Україні та її регіонах дає можливість розвивати екологічне підприємство, зокрема, розширення сфери діяльності та створення нових спеціалізованих підприємницьких структур для переробки та утилізації промислових відходів, альтернативної енергетики, розвиток зеленого туризму та інші види діяльності.

3. Економічний механізм природокористування та охорони довкілля

Діяльність у сфері природокористування і охорони довкілля є частиною безперервної економічної діяльності людей як на рівні регіону, так і на рівні країни загалом.

Однією з найактуальніших проблем у сфері природокористування і охорони довкілля є збереження, відновлення і раціональне використання природних ресурсів. Розв'язування цієї проблеми потребує формування і забезпечення надійної роботи еколого-економічного механізму. Такий механізм повинен передбачати:

по-перше, правові основи природокористування:

по-друге, систему управління у сфері природокористування і охорони довкілля із структурами регіонального і національного значення та їх функціями;

по-третє, систему фінансування як відновлення забруднених об'єктів природи, так і вдосконалення технологій виробничих підприємств для недопущення забруднення природних об'єктів або зведення рівня забруднення до допустимих норм, які не шкодять природі і здоров'ю людей.

Правову основу природокористування становлять Конституція України та багато інших природоохоронних

законів. Вони визначають функції управління державних і регіональних структур та відносини у сфері природокористування й охорони довкілля між підприємствами, організаціями, населенням [1].

Управління природокористуванням і охороною довкілля передбачає такі суб'єкти:

1. державне управління, якому належить основна частка управлінської діяльності в даній галузі — органи державної влади та місцевого самоврядування;

2. громадське управління, спрямоване на всіляке сприяння органам державної влади та місцевого самоврядування у забезпеченні процесу раціонального природокористування і збереження природного довкілля — громадські об'єднання та організації;

3. виробниче управління, яке здійснюється власниками природних ресурсів та їх користувачами.

Державне управління екології та природних ресурсів в регіонах здійснює низку функцій, необхідних для оптимальної організації раціонального використання природних об'єктів і їх ресурсів, які можна звести в декілька груп:

1. організаційні функції управління — облік природних ресурсів, екологічне планування, прогнозування використання природних ресурсів та охорони довкілля, просторово-територіальний устрій об'єктів природи;

2. попереджувально-охоронні функції управління — спостереження (моніторинг) за використанням природних ресурсів та охороною довкілля, екологічна експертиза, екологічний контроль;

3. природоохоронні оптимізаційні функції — інформування про стан природного довкілля, стандартизація і нормування у сфері природокористування та охорони довкілля, вирішення екологічних спорів.

Державна екологічна експертиза, як і інспекційний екологічний контроль, належить до контрольних методів управління природокористуванням. Будучи однією з правових форм екологічної експертизи, державна екологічна експертиза є спеціалізованим напрямом аналітико-контрольної оціночної діяльності, виконуваної державними службовцями еколога-експертного підрозділу державного управління у двох організаційних формах:

1. у складі комплексної державної експертизи на договірних засадах з обласною службою Укрдержінвестекспертиза;
2. у відокремленому порядку з письмової згоди обласної служби Укрдержінвестекспертиза.

Крім еколога-експертної діяльності відділ державної екологічної експертизи здійснює:

1. розгляд проектних пропозицій, містобудівних обґрунтувань, технічної документації;

2. прийом звернень Мінприроди, обласної державної адміністрації, СБУ, прокуратури, населення та громадських організацій;

3. експертизу передпроектної та проектної документації тощо;

4. забезпечення дотримання єдиних вимог, правил, нормативів щодо використання природних ресурсів, охорони довкілля, встановлення екологічної безпеки;

5. розгляд звітів про інвентаризацію, викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

6. надання дозволів на викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами за результатами інвентаризації.

Основною проблемою у роботі відділів державної екологічної експертизи є недостатньо розроблені й затверджені на державному рівні нормативно-правові документи, які регулюють дозвільну діяльність [60].

Економічні засади механізму природокористування.

Економічна складова механізму раціонального природокористування передбачає формування природоохоронних фондів у бюджетах усіх рівнів та інноваційно-інвестиційних фондів у бюджетах і на підприємствах для переведення виробництв на екологічно безпечні технології.

Природоохоронна практика в Україні показує, що в економічній складовій механізму домінує підхід *"ліквідації забруднення"*, а не його запобігання. Заходи ліквідації забруднення фінансуються з кількох джерел:

- з Державного бюджету за відповідними державними програмами;

- з коштів місцевих бюджетів;

- із власних коштів підприємств за розробленими ними програмами;

- із коштів міжнародних грантів — переважно інституційні проекти;

- з інших коштів.

У структурі джерел фінансування природоохоронної діяльності домінуюче значення мають державний, обласні та місцеві бюджети. Основну частину надходжень до бюджетів усіх рівнів становить збір за забруднення довкілля.

Державне управління екології та природних ресурсів, яке є у кожній області, забезпечує впровадження на своїй території економічної складової механізму такими заходами:

1. формуванням переліку плат/шків збору за забруднення довкілля;
2. забезпеченням обміну інформацією між органами державної влади та управління;
3. аналізом надходження та використання коштів фондів;
4. розглядом проектних пропозицій та фінансуванням з цільових фондів у складі бюджетів щодо відповідності їх переліку природоохоронних заходів.

Формування переліку першочергових природоохоронних заходів, які доцільно фінансувати як найскоріше, держуправління з екології здійснює на основі результатів екологічного моніторингу. Такі заходи набувають пріоритетного значення.

Приоритетні заходи в економічній сфері:

1. розроблення та здійснення регіональних програм охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів;
2. стабілізація екологічної рівноваги в гірничо-хімічних, гірничо-видобувних, металургійних регіонах країни й області;
3. будівництво, реконструкція та ремонт водопровідно-каналізаційних систем і очисних споруд;
4. розв'язання питань утилізації та захоронення промислових і побутових відходів, будівництво, реконструкція та облаштування полігонів твердих та побутових відходів;
5. запобігання та їхня ліквідація аварійним екологічним ситуаціям;
6. збереження біологічного та ландшафтного розмаїття територій, оптимізація і розвиток природо-заповідної мережі на території регіону, здійснення заходів,

пов'язаних із відтворенням та охороною природних ресурсів;

7. організація системи екологічного моніторингу та інформаційного забезпечення природоохоронної діяльності, підвищення рівня екологічної свідомості населення;

8. підвищення ефективності методів економічного регулювання стану довкілля та використання природних ресурсів.

Аналіз практики природоохоронних заходів показує, що тенденція **"забруднення довкілля"** за темпами і масштабами перевищує тенденцію **"ліквідація забруднення"**. Це свідчить про те, що економічний механізм природокористування та охорони довкілля потребує зміщення у бік **"запобігання забруднення"**. Сучасна концепція механізму екологічної безпеки повинна передбачати інвестування профілактичних заходів у системі **"людина - природа"**. Сутність цих заходів полягає у проведенні моніторингу технологій підприємств базового й соціального комплексу, які є головним джерелом забруднення довкілля.

Практика ринкових країн засвідчила, що запровадження наукомістких технологій, спрямованих на зниження питомих сировинно-матеріальних, енергетичних, водних та інших затрат, здійснення безвідходного виробництва, розвиток підприємництва на базі відходів неминує призведе до різкого зниження потреби в коштах для ліквідації забруднення природних об'єктів. Їхній досвід також показує, що економічно вигідніше здійснювати навіть масштабні капіталовкладення у технології виробників, ніж потім збирати кошти на формування фондів для ліквідації забруднення. Такий підхід має не

лише економічну перевагу, а й соціальну, оскільки поліпшується загальна якість природного довкілля.

4. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності

Економічна і соціальна складова природоохоронної діяльності виражається загальним станом виробництва і добробуту людей в регіоні і країні загалом. Йдеться про вплив раціонального природокористування на підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва продукції та підвищення рівня соціального розвитку. У процесі заходів природоохоронної діяльності очікують таких результатів:

1. по-перше, дотримання вимог збереження прийнятих параметрів довкілля, що відповідають параметрам здоров'я людей і охорони природи з урахуванням змін, зумовлених розвитком виробництва і потребами людей;

2. по-друге, одержання необхідного до потреб людей господарського ефекту від поліпшення стану природного довкілля, заощадження і раціональнішого використання природних ресурсів.

Рівень досягнення цих результатів визначається системою ефектів і ефективності природоохоронних заходів: > економічного, > екологічного, > соціального. ,

Зупинімося спочатку на розумінні відмінності в термінах "ефект" і "ефективність".

Екологічний ефект — реальний позитивний результат, отриманий внаслідок ліквідації чи зниження рівня негативних характеристик природних об'єктів і подальше їх функціонування без шкоди здоров'ю людини і природі.

Тобто це створення певного виду продукту, послуги, з'ясування, наскільки позитивно вплинули природоохоронні заходи на результат виробництва,

збереження і відновлення природи, наскільки отриманий результат задовольняє потреби людини і чи варто ці заходи повторювати і поширювати.

Екологічна ефективність — це мінімізація капітальних затрат, праці та інших ресурсів на одиницю екологічного ефекту.

Тобто це співвідношення затрат на природоохоронні заходи до екологічного ефекту, іншими словами — це "*ціна*" за досягнення одиничного і загального екологічного ефекту.

Економічні результати:

ефект — зменшення витрат сировини, матеріалів, енергії, відходів виробництва, праці, збільшення обсягів виробництва продукції;

ефективність — зниження собівартості одиниці продукції, матеріаломісткості, енергомісткості, водомісткості одиниці продукції, збільшення валового прибутку в ціні одиниці продукції [39].

Ці результати досягаються за рахунок економії чи запобігання втратам природних ресурсів, живої і уречевленої праці в матеріальній і соціальній сферах. Природоохоронні заходи дають можливість відвернути економічні збитки від забруднення довкілля, забезпечити приріст вартості (ціни) природних ресурсів, приріст грошових доходів і прибутків, збільшення бюджетних надходжень.

Екологічні результати: вони є результатом економічного ефекту й ефективності загалом, оскільки відображають підвищення якісних характеристик довкілля унаслідок продуманої економічної діяльності:

1. зменшення витрат природної речовини у процесі виробництва, підвищення коефіцієнта корисного використання сировинних ресурсів, зменшення відходів;

2. зменшений негативного впливу виробництва на прилеглі території, підвищення рівня екологічної чистоти довкілля;

3. збільшення площ, кількості природних об'єктів, поліпшення якості придатних до використання земельних, лісових і водних ресурсів.

Соціальні результати: виражають прямий позитивний зв'язок з економічним ефектом і ефективністю, оскільки залежать від бюджетних надходжень до бюджетів усіх рівнів та грошових доходів населення. Конкретні форми соціального ефекту виражають у прогнозах, планах, програмах за допомогою великої кількості окремих показників і характеристик. До соціального ефекту відносять також показники охорони довкілля, невиробничого капітального будівництва, організаційно-технічних заходів, поліпшення умов праці і виробництва.

До соціальних показників належать: поліпшення фізичного розвитку населення; скорочення захворюваності; збільшення тривалості життя і періоду активної діяльності людей; поліпшення умов праці і відпочинку; підтримка екологічної рівноваги; збереження генетичного фонду, естетичної цінності природних і антропогенних ландшафтів; пам'яток природи, заповідних зон та інших охоронних територій.

Розрахунки ефекту й ефективності природоохоронних заходів. При економічному обґрунтуванні природоохоронних заходів дотримуються принципу економії ресурсів і віддачі капітальних витрат.

Чистий економічний ефект. Визначається як різниця між приведеними з урахуванням фактора часу до однакової розмірності економічними результатами цих заходів і витратами на їхнє здійснення:

$$B_{\text{ч}} = B_1 + B_2 - O_{\text{е}}, \quad (14.1)$$

де V_4 — чистий економічний ефект, грн.; V_1 — дохід за рахунок відверненого збитку, грн.; V_2 — дохід від додаткової одержаної продукції з колишніх відходів, грн.; O_e — обігові витрати на запобігання забрудненню довкілля і капітальні витрати на спорудження потужностей для переробки відходів, грн [59].

Розрізняють фактичний і очікуваний чистий економічні ефекти:

1. фактичний V_4 визначається одноваріантно на основі зіставлення досягнутого ефекту витрат;
2. очікуваний V_4 визначається па етапах формування науково-дослідних робіт, проектування, створення й освоєння природоохоронної техніки.

Ефективність капітальних вкладень. Визначається через розподіл річного обсягу повного економічного ефекту V_n за винятком експлуатаційних витрат K_e на утримання і обслуговування природоохоронних об'єктів на величину капітальних вкладень K , що забезпечують цей ефект:

$$\frac{V_n - K_e}{V_k} = K \quad (14.2)$$

де V_k — віддача одиниці капітальних вкладень (ефективність), грн.

Структуру капітальних вкладень складають одноразові та експлуатаційні витрати. *Одноразові* — на створення нових і реконструкцію існуючих основних фондів, на модифікацію технології виробництва для зниження забруднення довкілля, на модифікацію технології виробництва в частині, що забезпечує досягнення природоохоронних заходів. *Експлуатаційні* — поточні витрати на будівництво й обслуговування основних фондів природоохоронного призначення; поточні

витрати на поліпшення якості природних об'єктів; додаткові витрати на експлуатацію основних фондів унаслідок запровадження нових технологій; витрати на оплату послуг природоохоронного значення.

Загальна економічна ефективність природоохоронних витрат. Розраховується відношенням річного обсягу повного економічного ефекту V_n до суми приведених витрат $K + e_n K$, що викликали цей ефект:

$$B_3 = \frac{V_n}{K_e + e_n * K} \quad (14.3)$$

де B_3 — загальна економічна ефективність, грн.; e_n — нормативний коефіцієнт віддачі одиниці капітальних вкладень, коливається в межах 0,1 — 0,2 грн [19].

Цей показник визначається для встановлення загальних витрат на охорону довкілля, динаміки ефективності витрат і темпів їх зростання, оцінки галузевих і територіальних пропорцій при розробленні інвестицій, оцінки рівня освоєння інвестицій, співвідношення фактичної і планової ефективності та ін.

Ефект економії мінеральної сировини. Характеризує відносно зниження потреби у знову виробленій сировині і, відповідно, дає змогу зменшити негативний вплив на довкілля у процесі її видобутку і переробки, критерій якого можна використовувати як величину економічної втрати.

Ефект економії мінеральної сировини B_c можна виразити такими складовими:

$$B_c = B_1 + B_2 + B_3 + B_4, \quad (14.4)$$

де B_1 — ефект економії витрат на розвідку, видобуток і переробку сировини; B_2 — зниження економічної втрати від зниження забруднення довкілля; B_3 — зниження економічної втрати внаслідок відносного

скорочення обсягу видобутку і переробки мінеральної сировини; V_4 — інші вигоди економії сировини (ефект поліпшення розміщення виробництва, ефект зовнішньої торгівлі та ін.).

Ефект від скорочення захворюваності населення. Цей ефект містить як економічні, так і соціальні складові. Заходи запобігання забруднення довкілля призводять до скорочення кількості захворювань і хворих та зменшення фінансово-матеріальних витрат на лікування чи соціальне страхування:

1. запобігання втрат чистої продукції за час хвороби людей праці у сфері матеріального виробництва:

$$V = V' - T_k(t_2 - t_1), \quad (14.5)$$

де V — кількість невтраченої продукції унаслідок природоохоронних заходів; V' - середній розмір чистої продукції на 1 люд./день; T_k - кількість працівників, що взяли лікарняні бюлетені; t_1, t_2 — середньорічний час хвороби до і після природоохоронних заходів;

2. скорочення суми виплат із фондів соціального страхування за період тимчасової чи постійної непрацездатності людям, що захворіли в умовах забрудненого довкілля:

$$\Gamma_e = N_x \cdot \Gamma_n(t_2 - t_1), \quad (14.6)$$

де Γ_e — економія фонду соціального страхування, грн.; N_x — кількість населення, що хворіли протягом року, осіб; Γ_n — середній розмір виплати за фактом непрацездатності на один день хвороби, грн.;

1. скорочення витрат у сфері охорони здоров'я па лікування населення від хвороб, викликаним забрудненням довкілля:

$$\Gamma_e = (\Gamma_o \cdot N_x \cdot t) + (\Gamma' \cdot N_x' \cdot t'), \quad (14.7)$$

де Γ_e — економія витрат у системі охорони здоров'я, грн.; Γ_o, Γ' — середні витрати на лікування протягом

одного дня хворого у стаціонарі чи амбулаторії, грн.; N_x , N_x' — кількість хворих, що лікувалися протягом року, чол.; t , t' — середня кількість днів хвороби одного хворого за тих самих умов [46].

При розрахунках витрат і ефекту від впровадження природоохоронних заходів па тривалу перспективу доцільно враховувати фактор часу, який вноситиме певні зміни: стану довкілля, чисельності населення, вимог до якості довкілля, зростання великих міст, цін на інвестиційні товари, розвитку інновацій, зростання продуктивності виробництва, вартості мінерально-сировинних ресурсів та й ринкової кон'юнктури загалом.

Контрольні питання та завдання

1. Дайте визначення охорони природи і назвіть її принципи.
3. Що таке природокористування і які його основні напрями і види?
4. Назвіть структурні елементи природокористування і визначите їх функції.
5. У чому полягає моніторинг довкілля і які його рівні?
6. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони довкілля.

Анотація. Вивчення регіональної економіки є необхідною складовою підготовки сучасного економіста для вирішення питань щодо організації регіональної політики. Методичні рекомендації укладено для використання студентами спеціальностей «Фінанси», «Маркетинг», «Прикладна статистика», «Менеджмент», «Професійна освіта» згідно з модульно-рейтинговою системою оцінки навчання.

Аннотация.

Изучение региональной экономики является необходимой составляющей подготовки современного экономиста для решения вопросов относительно организации региональной политики. Методические рекомендации заключены для использования студентами специальностей «Финансы», «Маркетинг», «Прикладная статистика», «Менеджмент», «Профессиональное образование» согласно модульно-рейтинговой системы оценки обучения.

Summary.

Studying of regional economy is a necessary component of preparation of the modern economist for the solution of questions concerning the organization of regional policy. Methodical recommendations are concluded for use by students of the specialties "Finance", "Marketing", «Applied statistics», "Management", "Professional education" according to modular and rating system of an assessment of training.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Конституція України. - Ст. 42-46.
2. Закон України «Про зайнятість населення». Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 3 квітня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003.-IV.- № 662.
3. Водний Кодекс України, 6 червня 1995 року // Голос України. - 1995. - 20 липня, №133.
4. Земельний Кодекс України, 25 жовтня 2001 року // Голос України. - 2001. - 20 листопада, №217-218.
5. Лісовий Кодекс України, 8 лютого 2006 року // Голос України. - 2006. - 31 березня, №59.
6. Закон України «Про оцінку земель» від 11.12.2003р. № 1378-IV.
7. Постанова кабінету міністрів «Про експертну грошову оцінку земельних ділянок» від 11.10.2002р. №531.
8. Постанова Верховної Ради України від 24.12.1999р. №1539 –XIV «Про концепцію сталого розвитку населених пунктів».
9. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: [Понятийно - терминологический словарь] / Э. Б. Алаев.- М.: Мысль, 1983. – 342 с.
10. Ахромкін Е. М. Аналіз проблем розвитку і використання людських ресурсів у Луганській області / Е. М. Ахромкін // Регіональна економіка. - 2008.- № 2.-С. 97-105.
11. Гаркавенко Н. А. Напрями вдосконалення політики зайнятості населення у ринкових умовах / Н. А. Гаркавенко // Україна: аспекти праці. - 2008.-№6.
12. Борейко В. Інновації як ресурс економічного зростання / В. Борейко // Актуальні проблеми економіки – 2008 - № 9. – С.42.

13. Данілішин Б. Україна в міжнародних рейтингах сталого розвитку/ Б. Данілішин // Економіка України. - 2008. - № 7. - С.13.

14. Демографія:[Учебное пособие] / Под ред. проф. В.Г. Глушковой. – М.:КНОРУС, 2004. – 304 с.

15. Дорогунцов С. І., Пітюренко Ю. І., Олійник С.Я. та ін. Розміщення продуктивних сил України та регіональна економіка. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, С.Я. Олійник та ін.- К.: КНЕУ, 2005. - С.23-36.

16. Дорогунцов С.І. и др. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: [Навч.посібник] / С. І. Дорогунцов НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил; Київський національний економічний ун-т ім. Тараса Шевченка.-К.; СТАФЕД, 2001.- 143 с.

17. Доценко А.І., Зініч В.Т., Великохатько О.Т., Танцюра В.Л., Кравцова Т.Г. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / За ред. Б.М. Данилишина - К: РВПС України НАНУ, Вид. «Фенікс», 2007. - 376 с.

18. Гукалова И.В., Лисовский С.А., Маруняк Е.А., Руденко Л.Г., Рященко С.В. Качество жизни населения: российский и украинский контекст / И.В. Гукалова, С.А. Лисовский, Е.А. Маруняк, Л.Г.Руденко, С.В. Рященко // Укр. географ. журн. - 2007. - № 4. - С. 27-38.

19. Голиков А. П. Математические модели в географии. / А. П. Голиков - Харьков: Высшая школа, 1986. - 197 с.

20. Голиков А. П. Размещение производительных сил и регионалистика / А. П. Голиков - Харьков: Олант, 2002. - 175 с.

21. Ефремов Н. Сталий чи гармонійний розвиток – чому віддати перемогу / Ефремов Н. // Економіка України. - 2008. - №2.- С. 85 - 87.

22. Заблоцький Б. Ф. Регіональна економіка / Б. Ф. Заблоцький. - Львів:«Новий світ-2000», 2007.- 258 с.
- 23.Зинь Є. А. Регіональна економіка./ Є. А. Зинь - К.:”ВД „Професіонал”. 2007.- С. 22-27.
24. Липец Ю. Г. Географія мирового господарства/ Ю.Г. Липец -М.: Владос,1999.- с.18-90.
25. Лишиленко В. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. / В. І. Лишиленко. -К.:ЦНЛ. - 2006.- 356 с.
26. Касабова І. Структурна політика України: шляхи удосконалення та напрями подальших зрушень / І. Касабова // Актуальні проблеми економіки - 2008. - № 3. – С.15-22.
27. Клиновий Д. В., Пепа Т.В. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка України / За ред. Л. Г.Чернюк: [Навч. посіб.]. К.:ЦНЛ, 2006.- 550 с.
28. Коротун І. М, Коротун Л. К., Коротун С. І. Природні ресурси України. / І. М. Коротун, Л. К. Коротун, С. І. Коротун - Рівне: УДАВГ, 2000. - 192с.
29. Куценко В. Чорнобильська зона: соціально-економічні проблеми та шляхи їх вирішення / В. Куценко //Економіка України . - 2008. - №8.- С.30.
30. Корнійчук Л. Сталий розвиток і глобальна місія України Л. / Корнійчук // Економіка України. - 2009. - № 4. - С.4-13; №5. – С 4-14.
- 31.Лишиленко В.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / В. І. Лишиленко -К.:ЦНЛ.-2006.- 102 с.
- 32.Манів З. О. Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка / З. О. Манів, І.М. Луцький, С. З. Манів.- Львів: «Магнолія -2006», 2007.- 354 с.
- 33.Міщенко В. С. Економічні пріоритети розвитку й освоєння мінерально-сировинної бази України / В.С. Міщенко - К.: Наук. думка, 2007. - 360 с.

34. Олійник Я. Б. Регіональна економіка / Я. Б. Олійник. - К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007. – 423 с.
35. Основы экологии и природопользования: Учебное пособие / В. Л. Дикань, А. Г. Дейнека, Л. А. Позднякова, И. Д. Михайлов, А.А. Каграманян - Харьков: ООО «Олант», 2005. – 384 с.
36. Папп В. Структурна трансформація економіки України в контексті євроінтеграційних процесів / В. Папп // Регіональна економіка. - 2008.- № 1. - С.23-31.
37. Попова В. Конкурентоспроможність економіки України: джерела формування та соціальні наслідки / В. Попова // Економіка України. - 2008. - № 8. - С.7.
38. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформації / За заг. ред. Б.М. Данилишина. - К.: ЗАТ «Нічлава», 2006. - 706с.
39. Прибиткова И. М. Демографическое развитие Украины в 1990 годах / И. М. Прибиткова // Социология: теория, практика, методы. - 2000. - №3. - с.79-85.
40. Прибиткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР / И. Прибиткова // Социология: теория, методы, маркетинг.- 2009.- №1.- С.41-77.
41. Про кількість та склад населення України за підсумками всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр від 28 грудня 2002 року, № 244.
42. Регіональна економіка та природокористування / За ред. А. П. Голікова: [Навч. посіб.] - К.: Центр учбової літератури.- 2009.- 354 с.
43. Руденко В. О. Природно-ресурсний потенціал України. / В. О. Руденко - Львов: Світ, 1994.- 237с.
44. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. / Д. М. Стеченко -К.: Вікар, 2006.- 250 с.
45. Розміщення продуктивних сил України / За ред. Є. П. Качана. - К.: Вища шк., 2005.-705 с.

46. Родионова И. А. Макрогеография промышленности мира / И.А. Родионова.-М.: Московский Лицей, 2009.-512 с.
47. Розміщення продуктивних сил України/ За ред. В. В. Ковалевського.-К.: Т-во „Знання”, КОО, 2006.- 328 с.
48. Розселення в Україні: проблеми і перспективи / За заг. ред. Б. М. Данилишина. - К.: РВПС України НАН України, 2006. - 269 с.
49. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. / Стеченко Д. М. - К.: Вікар, 2001.- 425 с.
50. Сонько С. П. Ринок і регіоналістика. / Сонько С. П. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. - С.14-53.
51. Статистичний щорічник України.-К.: Консультант, 2010.
52. Терещ В. Тенденції депопуляції в Україні, її регіональні особливості та соціально-економічні наслідки В. Терещ // Україна: аспекти праці.- 2009.-№ 3.- С.45-49.
53. Федулова Л. Україна в міжнародних рейтингових оцінках: чинник інноваційно-технологічного розвитку / Л. Федулова // Актуальні проблеми економіки - 2009. - № 5. - С.25 -26.
54. Шегелда Б. Стратегія структурних зрушень у процесі розвитку економіки України / Б. Шегелда // Економіст.-2008.-№12.-С.38-42.
55. Шостак Л. Відкрита економіка: перспективи позиціонування України у світовій господарській системі / Л. Шостак // Економіка України. - 2009. - № 7. - С.38-48.
56. Хвесик М. А. Еколого-економічне регулювання природокористування в системі глобальних стратегій розвитку / М. А. Хвесик // Регіональна економіка.- 2008.- №1.- С.64 - 77.
57. Хвесик М. А. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. / М. А. Хвесик -К.: Кондор, 2005.- 344 с.

58. Чернюк Л. Г. Розміщення продуктивних сил України / Чернюк Л. Г.- К.: ЦУЛ. 2002. –337 с.

59.Федоренко В. Г. Ринок праці в Україні та економічні тенденції в умовах світової кризи / В. Г. Федоренко //Економіка та держава.-2009.-№1.-С.4-5.

60.Інформаційний ресурс Інтернету:
<http://www.ecology.donbass.com>; <http://www.ecodem.com.ua>
<http://www.ecoworld.8m.com>
<http://www.ecolabel.org.ua>

Допоміжна

61.Пепа Т.В., Троян В.Л. Вплив глобалізації на розвиток економіки України та її регіонів / Т.В. Пепа, В.Л. Троян // Продуктивні сили і регіональна економіка. — 2008. — Ч. 1. — С. 12-17.

62.Лаврентьев, М.М. Державне регулювання соціально-економічного розвитку регіонів України / М.М. Лаврентьев // Продуктивні сили і регіональна економіка. — 2008. — Ч. 1. — С. 28-33.

63.Гощинський, А.В.; Бакушевич, Д.Я. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в процесі забезпечення конкурентоспроможності прикордонних територій / А.В. Гощинський, Д.Я. Бакушевич // Регіон. економіка. — 2008. — № 4. — С. 63-71.

64.Тищенко О.П. Демографічні та міграційні чинники формування диспропорцій регіонального розвитку національної економіки / О.П. Тищенко // Статистика України. – 2012.-№ 1.- С.41-48.

65.Вершинина Л.П. Инструменты и методы комплексной социо-эколого-экономической оценки состояния территорий на примере Ростовской области / Л.П. Вершинина // Региональная

экономика и управление: электронный научный журнал, 2012. - № 4 (32). - № гос. рег. статьи 0421200035/. - Режим доступа: <http://region.mcnip.ru>

66. Дулова Е.Н. Депрессивный регион: понятие и механизм управления / Е.Н. Дулова // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал, 2011. - № 2 (26). - № рег. статьи 0091. - Режим доступа : <http://region.mcnip.ru>

67. Борталевич С. И. Методология управления энергобезопасностью регионов / С.И. Борталевич // Управление экономическими системами: электронный научный журнал ,2012.- № 11). - № рег. статьи 0421200034/ / режим доступа: www.uecs.ru/regionalnaya-ekonomika/item/1690-2012-11-22-05-31-27.

68. Дубницький В. І., Ковальова Ю. М., Маковецький С. О. Напрямки удосконалення управління регіональною економікою на основі кластерного підходу / В. І. Дубницький, Ю. М. Ковальова, С. О. Маковецький. http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Emp/2009_21/37DubKov.htm

69. Білорус. О.Г., Лук'яненко Д.Г., Гончаренко М.О. та ін. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г., Лук'яненко, М.О. Гончаренко та ін.. - К.: КНЕУ, 2012.- 798 с.

70. Варналія З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналія.- К.: Знання України, 2005.- 498 с.

71. Павлюк А. щодо застосування механізмів стимулювання розвитку регіонів.- [Електронний ресурс].- Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/November/10.htm>

72. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків [кол. Наук.-аналіт. моногр.]/ за ред. Е.М. Лібанової.- К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України: Держкомстат України, 2010.- 496 с.

73. Левисон Н.Л., Харитоновна Н.А. Формирование механизма антикризисного управления муниципальной экономикой / Н.Л. Левисон, Н.А. Харитоновна // Эффективное антикризисное управление.- 2011.- №1.- С. 72-79.

74. Битаров Л.Г. Особенности депрессивного региона как объекта финансирования инвестиционной деятельности / Л.Г. Битаров // Аудит и финансовый анализ.- 2009.- № 3.С.28-32.

75. Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов. Проблемы современной экономики, № 4 (40), 2011. [Электронный ресурс].- Электрон. Текстовые дан.- Режим доступа: <http://www/m-economy.ru/art.php?nArtId=3833>.-

76. Кульнева Г.М. Технопарк і кластер як моделі розвитку регіонів / Г.М. Кульнева, Р.Г. Бобровниковп, Т.М. Тіховська // Держава та регіони.- 2006.- №1.-С.148-152.

77. Осадчук С.В. нові технології управління регіональним економічним розвитком / С.В. Осадчук // Вісник економічної науки України.- 2009.- № 1(7).-С.92-95.

Навчальне видання

**СПОРНЯК Світлана Олександрівна
ФЕДЬКО Яна Вікторівна**

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

*Курс лекцій для студентів
денної та заочної форм навчання
напряму «Економіка та підприємництво»*

За редакцією автора
Комп'ютерний макет – Спорняк С. О., Федько Я. В.

Здано до склад. 05.11.2012 р. Підп. до друку 05.12.2012 р.
Формат 60×84 1/16.Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 10,23. Наклад 100 прим. Зам
№ 234.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від
09.04.2009 р.